



АРХЕОЛОГІЯ

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ – ЗАСНОВАНИЙ У 1947 р.
ВИДАЄТЬСЯ ЩОКВАРТАЛЬНО

КИЇВ • 3•2026

Головний редактор

ЧАБАЙ В. П., член-кореспондент НАН України, Інститут археології НАН України

Редакційна колегія

БОЛТРИК Ю. В. – кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України

БУЙСЬКИХ А. В. – доктор історичних наук, Інститут археології НАН України

ГАРДІ С. Е. – PhD, Альянс для боротьби зі злочинністю в інтернеті, Велика Британія

ДЖІНДЖАН Ф. – професор, доктор хаб., Університет Сорбонни, Париж-1, Франція

ЗАЛІЗНЯК Л. Л. – професор, доктор історичних наук, Інститут археології НАН України

КАЙЗЕР Е. – професор, доктор хаб., Вільний університет Берліна, Німеччина

МОТУЗАЙТЕ МАТУЗЕВІЧУТЕ (КІН) Г. – професор, PhD, Вільнюський університет, Литва

ОТРОЩЕНКО В. В. – професор, доктор історичних наук, Інститут археології НАН України

ПЛАВІНСЬКИЙ М. О. – кандидат історичних наук, Варшавський університет, Польща

ПОТЄХІНА І. Д. – кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України, Україна

РАБІНОВІЦ А. – PhD, Техаський університет в Остіні, Сполучені штати Америки

ФОРНАСЬЄ Й. – професор, доктор, Галле-Віттенберзький університет імені Мартіна Лютера, Німеччина

ШЕВЧЕНКО Т. М. – кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України (відповідальний секретар)

ШНЕЕВАЙС Є. – доктор хаб., Центр археології Ляйбніца, Німеччина



ARHEOLOGIA

SCIENTIFIC JOURNAL – FOUNDED IN 1947

FREQUENCY: QUARTERLY

KYIV • 3•2026

Editor-in-Chief

CHABAI V. P., Corresponding Member of the NAS of Ukraine, Institute of Archaeology
of the National Academy of Sciences of Ukraine

Editorial Board

BOLTRYK Yu. V. – PhD in History, Institute of Archaeology NAS of Ukraine

BUIISKYKH A. V. – DSc., Institute of Archaeology NAS of Ukraine

DJINDJIAN F. – Professor, Dr. Hab., University of Paris 1 Pantheon Sorbonne, France

FORNASIER J. – Professor, Ph.D., Martin Luther University Halle-Wittenberg, Germany

MOTUZAITĖ MATUZEVIČIŪTĖ (KEEN) G. – Professor, Ph.D., Vilniaus universitetas, Lithuania

HARDY S. A. – PhD., Alliance to Counter Crime Online, United Kingdom

KAISER E. – Professor, Dr. Hab., Institute of Prehistoric Archaeology Freie Universität Berlin, Germany

OTROSHCHENKO V. V. – Professor, DSc., Institute of Archaeology NAS of Ukraine

PLAVINSKI M. O. – PhD in History, University of Warsaw, Poland

POTEKHINA I. D. – PhD in History, Institute of Archaeology of the NAS of Ukraine

RABINOWITZ A. – PhD in Classical Archaeology, The University of Texas at Austin, USA

SHEVCHENKO T. M. – PhD in History, Institute of Archaeology NAS of Ukraine (Executive Secretary)

SCHNEEWEISS J. – Dr. Hab., Leibniz-Zentrum für Archäologie, Germany

ZALIZNIAK L. L. – Professor, DSc., Institute of Archaeology NAS of Ukraine

ЗМІСТ

CONTENTS



Статті

МОГИЛОВ О. Д. Безкурганні поховання скіфського часу на території Західноподільської групи

АКСЬОНОВ В. С. Амулети з протомами населення лісостепоного варіанту салтівської культури

СВИСТУНГ. Є., КВИТКОВСЬКИЙ В. І. Будівельна кераміка салтівсько-маяцької культурно-історичної спільності

БОБРОВСЬКИЙ Т. А. Нові епіграфічні знахідки в садибі Софії Київської

УНГУРЯН В. С., КОЗАК О. Д. Зміни в зрості міських мешканців Середнього Подніпров'я від середньовічного до ранньомодерного часу в контексті кліматичних змін

Articles

5 MOHYLOV O. D. Moundless Burial Grounds of the Scythian Period in the Territory of the Western Podillian Group

24 AKSIONOV V. S. Amulets With Protomes among the Population of the Forest-Steppe Variant of the Saltiv Culture

38 SVYSTUN H. Ye., KVITKOVSKYI V. I. Building Ceramics of the Saltiv-Maiaky Cultural and Historical Community

53 BOBROVSKYI T. A. New Epigraphic Finds in the Courtyard of St. Sophia Cathedral in Kyiv

69 UNHURIAN V. S., KOZAK A. D. Stature Variation Among Urban Populations of the Middle Dnipro Region from the Medieval to the Early Modern Period in the Context of Climate Change



Публікації археологічних матеріалів

АБАЙ Н. Скляні артефакти римського періоду з колекції Музею Сельчучького університету

БУДНИКОВА А. А., ВОЛКОВ А. В., ЯНОВ Д. М. Монети з території Кам'янської Січі (за результатами археологічних досліджень)

Publications of Archaeological Materials

82 ABAY N. Roman-Period Glass Artefacts from the Selçuk University Museum Collection

98 BUDNIKOVA A. A., VOLKOV A. V., YANOV D. M. Coins from the Territory of Kamianka Sich (Based on the Results of Archaeological Research)



*До історії
стародавнього виробництва*

РУСНАК В. В. Могильник черняхівської культури Війтенки: персоніфікація керамічних виробів

*To the History
of Ancient Crafts*

- 115 RUSNAK V. V. Viitenky, a Cemetery of Cherniakhiv Culture: Personification of Ceramic Production



Дискусії

ЗАЛІЗНЯК Л. Л. Витоки та культурна диференціація епігравету України

Discussions

- 126 ZALIZNIAK L. L. Origin and Cultural Differentiation of the Epigravettian in Ukraine

O. D. MOHYLOV

MOUNDLESS BURIAL GROUNDS OF THE SCYTHIAN PERIOD IN THE TERRITORY OF THE WESTERN PODILLIAN GROUP



The article is devoted to the study of Scythian moundless burial grounds located within the territory of the Western Podillian Group of sites in the Middle Dniester region. It examines the burial rites, material culture, and ethnocultural attribution.

Key words: Western Podillian Group of sites, Scythian period, moundless burial ground, tableware, jewellery, weaponry.

During the Scythian period, the Middle Dniester basin was inhabited by tribes whose archaeological monuments are currently recognised by scholars as belonging to the Western Podillian Group (Sulimirski 1936; Мелюкова 1958, с. 31-51; Смирнова 2006). According to available data, the burial rites of this group are characterised by the complete predominance of burial mounds (Sulimirski 1936, s. 45-99; Мелюкова 1953; Смирнова 1979; Могилов 2011а, с. 220-221; 2020, с. 137; Mogylov 2013, p. 203-204). The distribution of burial mounds differs from the situation in the region during the Pre-Scythian period, when Chornolis-Zhabotyń flat graves and burial mounds were almost equally widespread here (Шовкопляс 1952; Шовкопляс, Максимов 1952; Смирнова 1982, с. 31-37; Гуцал 1998; 2019; Могилов 2010, с. 107-108).

At the same time, a distinct group of moundless burials has been identified in the western part of the Middle Dniester region. Such monuments are well known among various tribes throughout the

south of Eastern Europe. In most cases, they are associated with ordinary people.

Necropolises with moundless complexes may lack features on top or may be covered by stone pavements or more substantial stone structures. Such graves may constitute isolated burials within the burial ground or coexist with burial mounds, which is typical for Steppe Scythia and the South of the Forest-Steppe region.

Such monuments are numerous on the Northern Black Sea coast. They are characteristic for the population of different ethnocultural backgrounds. In most cases, they are associated with settled communities.

Moundless burials are found in the South Buh Forest-Steppe region (Смирнова 1961, с. 90; Болтрик, Ліфантій, Шелехань 2020). A significant number of such burials is located in the the Right-Bank Dnipro Forest-Steppe region, including Рухово (Петровська 1970, с. 138-144; Кубишев, Скиба, Скорий 1995, с. 100-110), Obukhiv (Гороховский 1979, с. 105-106), Khalepiia (Лысенко 2010, с. 110-111), Pekari (Гречко 2013), Hryshchentsi (Петренко 1962, с. 143-151), Kalantaiiv (Покровська, Ковпаненко 1961, с. 129-135), Svitlovodsk (Бокий 1980; Могилов 2018b; 2023), Zalomy (Бокий 1987, с. 22-24; Панченко 2016, с. 237-239; 2018), Chornyi Lis (Тереножкин 1949, с. 1, 12-16; Тереножкін 1952, с. 124-127) and others.

Moundless burials in the Ukrainian Left-Bank Forest-Steppe region include the following sites (Супруненко 2016а, с. 260-266): Poltava (Супруненко 2016b, с. 144-146), Dolynske (Мельниковская 1950, с. 70-72; 1977, с. 64-65), Chutivka (Гречко, Шерстюк, Щербань 2016, с. 117-121), Duchyntsi (Шерстюк, Мироненко 2010, с. 473-474), Matiashiv Yar 2 (Жаров, Терпиловский 2006, с. 89), Opishnia 11 (Троцька

© MOHYLOV Oleksandr Dmytrovych, 2026 — PhD, Senior Researcher, the Institute of Archaeology, the National Academy of Sciences of Ukraine, the Department of Early Iron Age Archaeology, ORCID: 0000-0002-2400-2380, mogilovod@gmail.com

© Інститут археології НАН України, 2026

This is an Open Access article under the CC BY-NC-ND 4.0 license
<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/legalcode.en>

2002–2003, с. 194–195), Pole Druhoi Bryhady (Супруненко 2014, с. 76–78; 2016а, с. 259–260), Barvinkova Hora (Гречко та ін. 2019, с. 27–33), Pereshchepyne burial ground (Кулатова, Супруненко 2010, с. 49–50, 142–144) and others.

Such burials have also been recorded in the Middle Don region (Березуцкий 1993, с. 71–77; Разуваев 2014, с. 103–109; Володин 2018, с. 69–78), including Ksizovo (Козмирчук, Моисеев, Разуваев 2011, с. 196–202; Обломский, Разуваев 2013, с. 183–192), Buzenky 2 (Золотарев 2004, с. 135, 140–141, рис. 10: 1–5), Kulakovka 2 (Разуваев 2012, с. 165–169), Kamenenka (Бирюков, Разуваев 2004, с. 184, 189, рис. 3), Semiluki hillfort (Березуцкий, 1995, с. 55; Разуваев 2014, с. 84).

A considerable number of moundless burial grounds are known from the Steppe Black Sea region. The coincidence of their distribution with the zone of Scythian sedentarisation and the presence of villages near many of these sites indicate that these burial monuments were mostly left by settled Scythian communities. This also suggests that the process of Scythian sedentarisation was accompanied by a transition to the moundless burial rite, while burial mounds continued to be preserved in the necropolises.

In the steppe regions, similar monuments have been identified in the Lower Dnipro region (Попандопуло 2004, с. 67–68; 2011; Остапенко 2007, с. 143–178; Могилов 2018а), in the Lower Don region (Ильюков 2002; Копылов, Коваленко 2006; Прокофьев 2014, с. 28–65), in the Northern Azov region (Прохорова 1997), in the Lower Dniester region (Мелюкова 1975), in Donetsk region (Привалова 1993, с. 161–166; Полідович 1998, с. 103–111), in Crimea (Цвек 1968, с. 199–205; Лесков 1970, с. 7, 15; Корпусова 1972, с. 41–46; Гаврилов, Колотухин, Колтухов 2002, с. 94–106), and on the Kerch Peninsula, where a group of burials in stone boxes is particularly noteworthy (Кругликова 1973, с. 162–165; Корпусова, Орлов 1978, с. 65–75; Масленников 1995).

Moundless burials from the Scythian period in the Middle Dniester region remain insufficiently systematised. To date, several publications have presented materials from these sites (Ossowski 1891, p. 27–34, 43–48; Гребеняк 1915, p. 15–16; Sulimirski 1936, p. 80; Smirnova 1967, p. 229–230). Attempts have also been made to provide a cultural attribution of some necropolises (Sulimirski 1931, p. 103–106; 1936, p. 80–81; Свешников 1964, p. 41; Бандрівський, Крушель-

ницька 1998, p. 240–243). This article is devoted to the characterisation of ground burials in the region. It begins with a description of the burial rites represented by the entire corpus of burial grounds, followed by a study of specific necropolises. Based on this analysis, an ethnocultural interpretation of the materials is proposed.

Burial Rites of the Moundless Burials of Western Podillia

The Middle Dniester moundless burials of the Western Podillian Group are relatively few in number compared with those of other regions. Geographically, they are located in the northwestern part of the distribution area of the Western Podillian Local Group of Scythian sites, on the left bank of the Dniester River, west of its tributary, the Zbruch River (fig. 1). To date, only four moundless burial grounds, or isolated complexes, containing at least 11 graves, have been identified in the region: Postolivka, Rakiv Kut, Uvysla and Lysychnyky (fig. 1). The first three sites are concentrated on the right bank of the middle reaches of the Zbruch River, where several Scythian burial mounds were also excavated, including Horodnytsia (Sulimirski 1936, s. 78) and Spasivka-Ivankivtsi (Гуцал та ін. 2009, с. 91–93; 2010, с. 101–103; Могилов, Гуцал А., Гуцал В. 2016а; 2016б). In addition, there are references to a destroyed “Late Scythian” burial at the Voloshkove 5a cemetery, from which only the leg bones survived. Judging from their position, the deceased had been laid stretched out on his back with the head oriented to the north-west. A bronze bracelet and possibly an arrowhead were found beneath the skeleton. It was reported that residents had excavated another burial containing an “*amphora of ancient times*” (Черновол та ін. 2012, с. 480–481, рис. 1: 4). However, due to the scarcity of finds and the fragmentary nature of the available evidence, both the chronology of the site and its ethnocultural attribution need to be clarified. In particular, bracelets made of thin wire with zones of transverse incisions are considered rare finds in Scythian-period contexts (Петренко 1978, с. 56, табл. 45: 11).

In total, at least 11 graves were recorded in four necropolises of Western Podillia. All of them belong to the Early Scythian period, and where it is possible to establish a more precise chronology, to the Kelermes period.

All graves were dug into the ground. No traces of stone grave markers or perimortem structures have been identified, despite the presence of stone

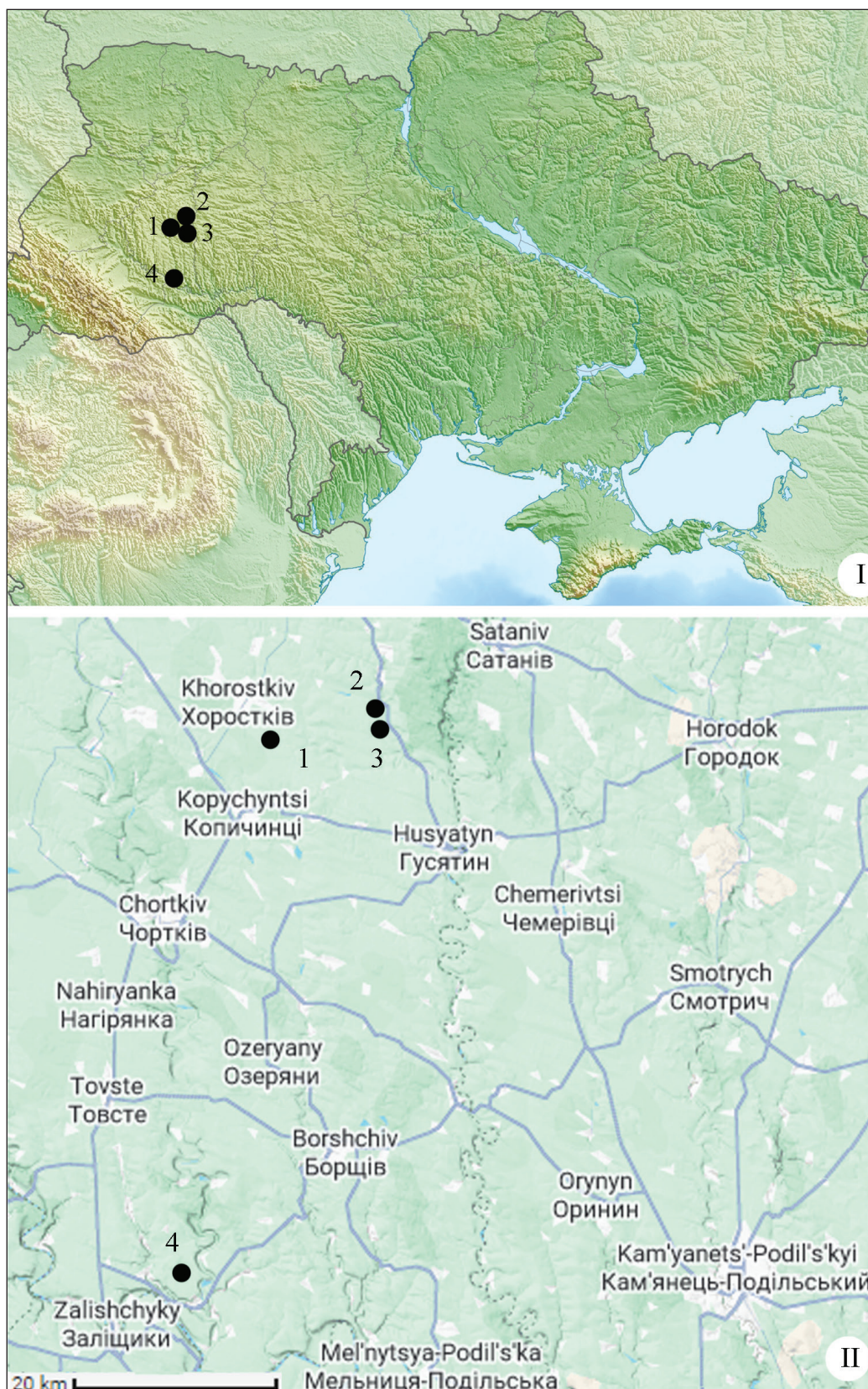


Fig. 1. Distribution map of moundless burials in Western Podillia: 1 — Uvysla; 2 — Postolivka; 3 — Rakiv Kut; 4 — Lysychnyky (II — topographic base: Google Maps)

Рис. 1. Карта поширення безкурганних поховань на Західному Поділлі: 1 — Увисла; 2 — Постолівка; 3 — Раків Кут; 4 — Лисичники (II — топографічна основа: Google Maps)

structures in local barrows. There is no mention of a *tryzna*, a funerary feast. The grave structures are represented by small burial pits. Nine graves (81.8 %) contained cremated remains in vessels. The shape of the pits is unknown. Judging from the placement of the inventory in the urn, they were probably shallow square pits of the size of the vessel. Two more stone boxes with slabs containing inhumations were recorded twice (18.2 %). The orientation of the structures is known only for these examples: one (50.0 %) was aligned north-west to south-east and the other north-east to south-west. Their dimensions are approximately $3 \times 1.2\text{--}1.6$ m, with a depth of about 0.9 m.

Most graves appear to have contained single burials. Nine cremation complexes (81.9 %) contained individual burials. One grave (9.1 %) contained a double burial and another one a collective burial of three bodies. In the cases of secondary burial, the newly buried bodies were laid side by side or in the centre of the grave, while the bones of the earlier burial were displaced to the wall (one case each).

Cremations predominate, having been recorded in nine graves (81.8 %) containing the remains of at least nine bodies (64.3 %) from three necropolises (Postolivka, Lysychnyky, Uvysla). Inhumations are represented by five bodies (35.7 %) buried in two tombs (18.2 %) at Rakiv Kut. The deceased were buried either extended on the back (two cases, 66.7 %) or in a contracted position (one body, 33.3 %). All were oriented towards the northern quarter of the horizon: twice to the north-east (66.7 %) and once to the north-west (33.3 %).

There is information about at least 14 burials. No anthropological definitions have been made. The inventory suggests the bodies of eight women and one man (88.9 % and 11.1 %). This marked imbalance suggests that moundless complexes may have been used primarily for the burial of women, while many men could have been buried already in barrows. However, the available evidence is still limited to support firm conclusions.

There is no evidence of a funeral feast. Inventory was present in all graves and with all bodies (100.0 %). However, a significant part of the material finds are funerary urns, recorded in nine graves. Excluding the urns, grave goods were recovered from six graves (54.5 %), representing nine individuals (64.3 %).

Pottery is the most numerous, occurring in ten tombs (90.9 %). Approximately 90 % of the ceramic vessels served as funerary urns. Handmade

pottery predominates, being recorded in nine tombs (81.8 %), while wheel-made gray-clay baskets were found in only one complex (9.1 %). Among the handmade tableware, two sets (18.2 %) included pitchers, pots, ladles (including one miniature example), and small cups. The types of tableware resemble pottery of the Western Podillian Group and the earlier Chornolis-Zhabotyn culture. Particularly characteristic is the ornamentation of the pots with impressions below the rim, in one case combined with an applied cordon bearing finger impressions, although the proportions of one of the vessels are unusual. Typical are pitchers with a rounded body and narrowed neck. They are also decorated with applied lugs. Deep ladles occur elsewhere within the Western Podillian Group, although their height is somewhat lower. There are also weakly profiled cups.

Jewellery was recovered from five complexes (45.5 %). The most frequent were pins and earrings, each recorded in four graves (36.4 %). Beads occurred in three graves (27.3 %): in two cases they formed a necklace, while in one they were strung on an earring. Bracelets were found in two burials (18.2 %). A neck ring, finger rings, and shells occurred in one tomb (9.1 %). Most of the jewellery (earrings, mushroom-headed pins, beads) is common for the Western Podillian Group. Such types also occur in the Vysotska culture. Both cultural groups are distinguished by pins with large spiral heads. The finger rings have prototypes in the Chornolis-Zhabotyn sites of the Middle Dniester region, whereas the neck ring is more characteristic of the western regions, particularly the Vysotska, Lusatian and Hallstatt cultures.

Mirrors and decorative plaques were each found once (9.1 %) in the moundless burials of the Middle Dniester region.

Moundless Burial Grounds of the Scythian Period in Western Podillia

To date, only four moundless burial grounds dating to the Scythian period have been identified in the Middle Dniester region.

Postolivka

Postolivka is located on the right bank of the middle reaches of the Zbruch River (left tributary of the Dniester), in Husiatyn Raion, Ternopil Oblast (fig. 1: 2). V. Hrebeniak reports, among other archaeological discoveries made in the second half of 1912–1913, the discovery of a clay urn with cremated human remains covered by a bronze mirror.

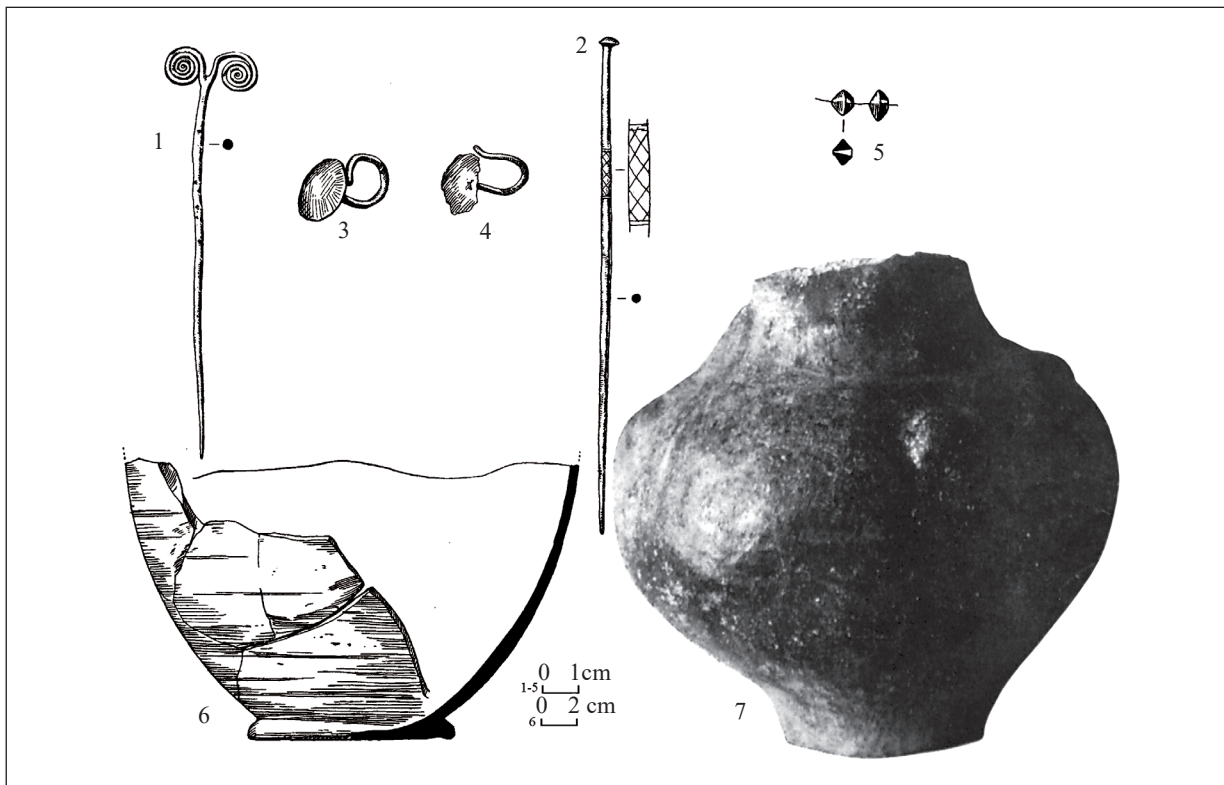


Fig. 2. Finds from Lysychnyky: 1–5 — urn burial, after: Смирнова 1967; 2 — korchaha from the collection of the Zalizchkyky Museum, after: Sulimirski 1931; 1–4 — bronze; 5 — glass; 6–7 — pottery

Рис. 2. Знахідки з Лисичників: 1–5 — урнові поховання, за: Смирнова 1967; 2 — корчага з колекції Заліщицького музею, за: Sulimirski 1931; 1–4 — бронза; 5 — скло; 6–7 — кераміка

The latter had a non-preserved lateral iron handle attached with rivets and a rim along the edge of the disk. It is interesting to note the presence of traces of an iron handle in its centre, which looks quite unusual. Numerous bronze plaques fitted “with iron handles and lugs” were also recovered. A bronze two-bladed Early Scythian arrowhead was found not far from the burial (Гребеняк 1915, с. 15–16; Sulimirski 1936, s. 80; Reihl 1936, s. 147).

Lysychnyky

Lysychnyky, Zalizchkyky Raion, Ternopil Oblast, is located in the lower reaches of the Seret River, a left tributary of the Dniester River (fig. 1: 4). In 1964, a flat grave with cremation was discovered by local historians. The site was examined by archaeologists V. M. Tsyhylyk and H. I. Smirnova, who published the results of the research (fig. 2: 1–6). Together with the burnt bones a part of a grey wheel-made ceramic casket, a pair of mushroom-shaped earrings, two pins, three yellow glass beads were found (Смирнова 1967, с. 229–230, рис. 65). The burial is dated based on parallels between the grey wheel-made vessels and jewellery from Kelermes-period sites in the Middle Dniester region (Sulimirski 1936, tab. VIII: 1: b;

К: 8; XV: 6, 9; Смирнова 1968, рис. 2, 8; Гуцал А., Гуцал В., Могилов 2011, рис. 3: 1; 2012, рис. 2: 25; 5: 19). In addition, the chronology is supported by the development of the grey wheel-made pottery forms that reflects the influence of Classical ceramic traditions (Смирнова 2006, с. 73). Such influences could not have appeared in the Northern Black Sea region before the second half (or more probably the last quarter) of the 7th century BC. Consequently, the complex can be dated to the second half (probably the last third) of the 7th century BC or the first half of the 6th century BC.

In addition, T. Sulimirski also mentions an urn-shaped ceramic casket with applied lugs from Lysychnyky (fig. 2: 7), preserved in the Zalizchkyky Museum (Sulimirski 1931, tab. XXX: 4). Since most of the vessel has survived, it is possible that it originally contained cremated remains. However, its shape makes it difficult to attribute it either to the Holihady culture or to the Early Scythian period.

Uvysla

Uvysla (Husiatyn Raion, Ternopil Oblast) is situated on the right bank of the Taina River in the middle reaches of the Zbruch River basin (fig. 1: 1).

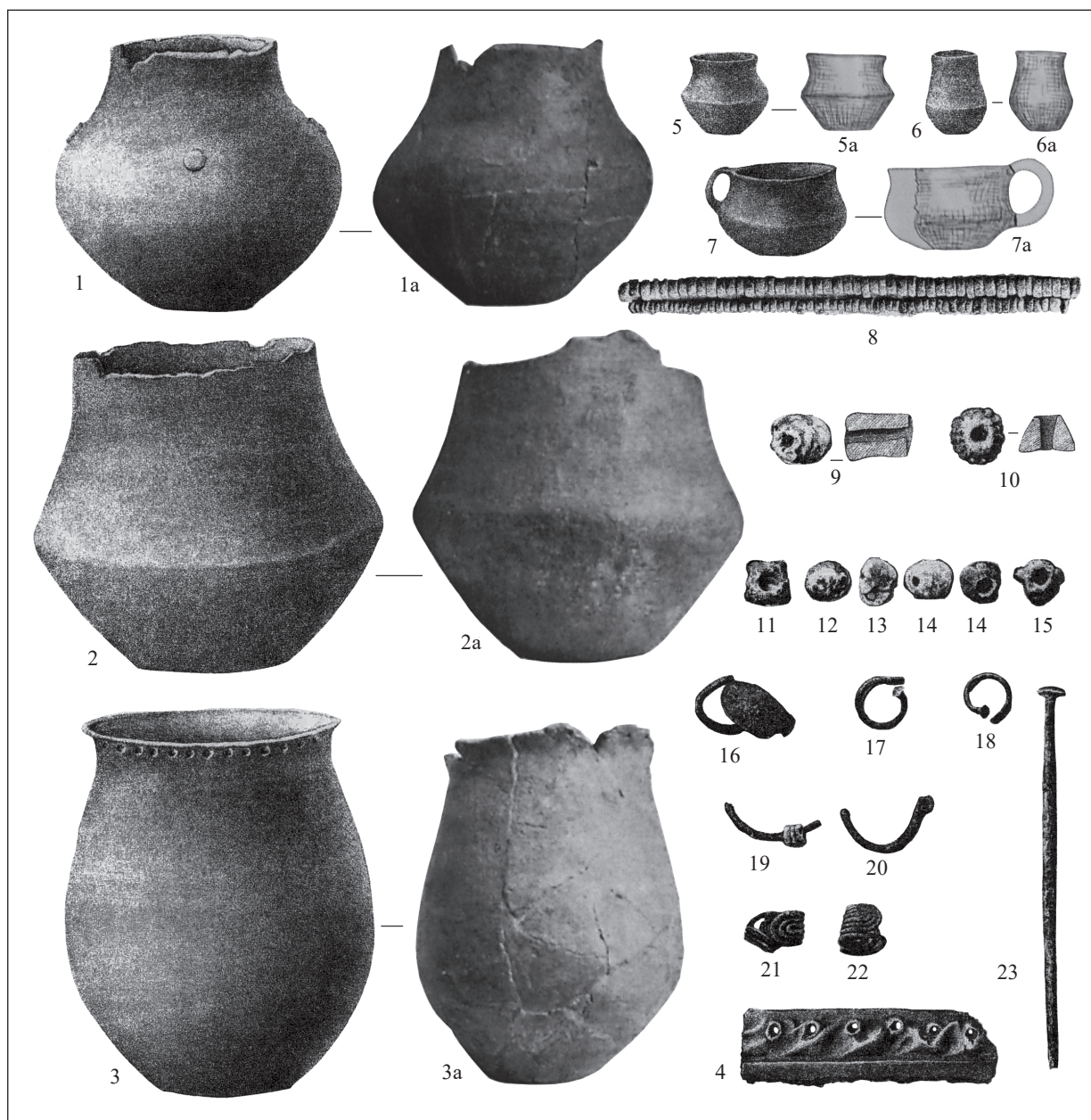


Fig. 3. Finds from the burials at Uvysla: 1–23 — after: Ossowski 1891; 1a–7a — after: Sulimirski 1931. 1–7 — pottery; 8–15 — glass; 16–18; 20–23 — bronze; 19 — bronze and glass

Рис. 3. Знахідки з поховань в Увислі: 1–23 — за: Ossowski 1891; 1a–7a — за: Sulimirski 1931. 1–7 — кераміка; 8–15 — скло; 16–18; 20–23 — бронза; 19 — бронза та скло

A burial ground with urn cremations was discovered during agricultural works and subsequently investigated by G. Ossowski in 1890. The urns containing cremated bones lay at a depth of about 60 cm. Many of the vessels had been broken; some were glued together. Ossowski did not specify the exact number of burials; however, the mention of seven funerary urns provides an approximate indication. The publication also mentions other urn burials, whose vessels had collapsed. T. Sulimirski later published a photo of jugs and a pot from Buri-

als 1–3, as well as drawings of several smaller vessels not assigned to the burials (Sulimirski 1931, tab. XXIX; XXX: 5–7). The set of tableware includes two bowls (one with applied support), one pot decorated with impressions under the rim, and a pot decorated with impressions and an applied cordon under the rim (fig. 3). The author's observation that one of the ladles contained the cremated remains of a child deserves attention. Two other vessels were moulded in the form of miniature cups. In two cases, the urns contained funeral goods (jewel-

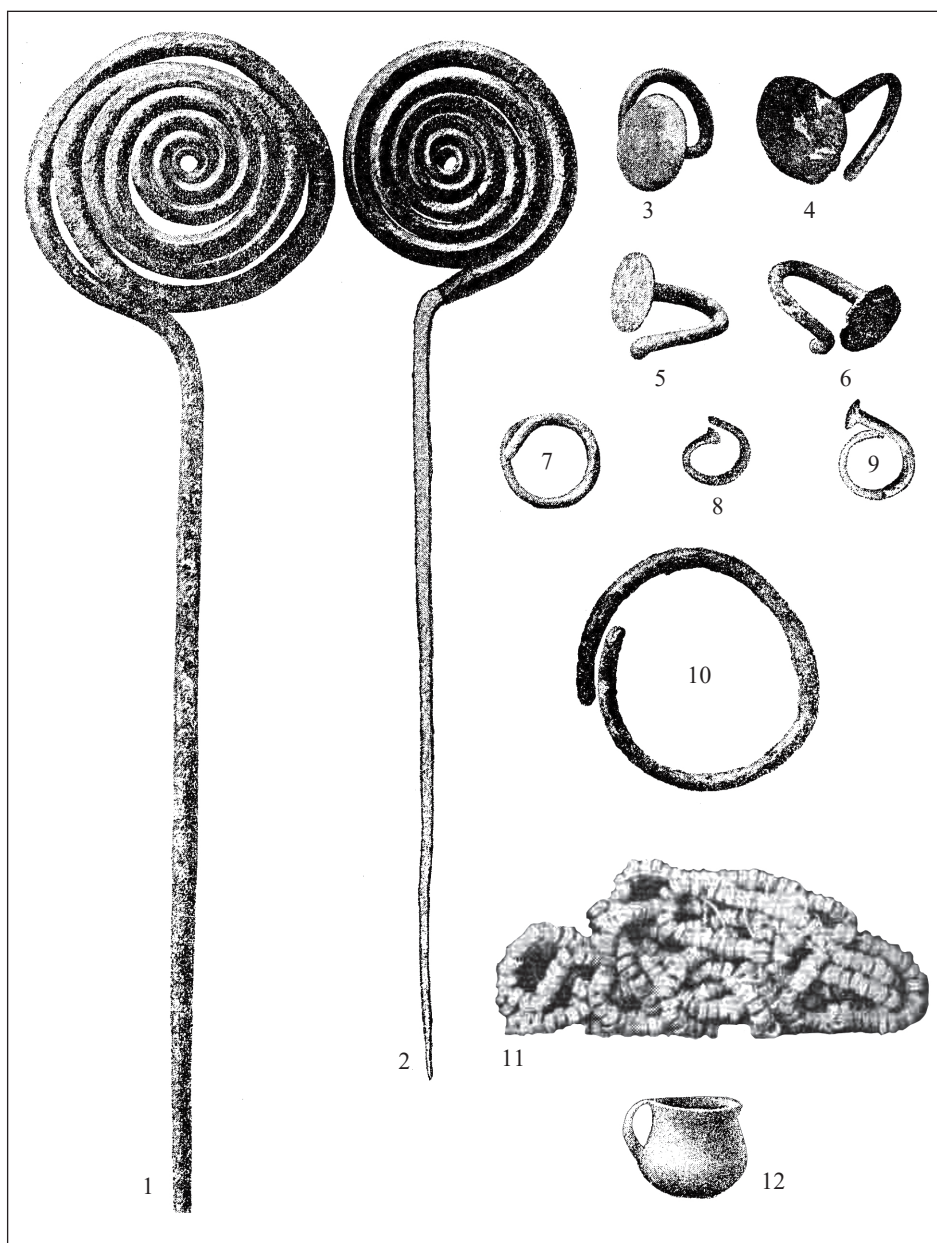


Fig. 4. Finds from Burial 2 at Rakiv Kut: 1–10 — bronze, 11 — glass; 12 — pottery; 1–10, 12 — after: Ossowski 1891; 11 — after: Sulimirski 1936

Рис. 4. Знахідки з поховання 2 у Раковому Куті: 1–10 — бронза, 11 — скло; 12 — кераміка; 1–10, 12 — за: Ossowski 1891; 11 — за: Sulimirski 1936

lery) (fig. 3). Burial 2 contained earrings, whereas Burial 3 contained a richer assemblage consisting of two pins, two rings, at least five earrings, at least 114 beads, and some shells (Ossowski 1891, s. 43–48) (fig. 4).

The chronology of the burial ground can now be determined on the basis of jewellery (earrings, pins, beads), all of which have close parallels in the Early Scythian Kelermes-period barrows of the Middle Dniester region (Sulimirski 1936, tab. VIII: 1: a; X: 8–9, 16–19; Смирнова 1979, рис. 12: 0; Могилов 2011a, рис. 2: 28–29; Гуцал А., Гуцал В., Могилов

2012, рис. 2: 25; Могилов, Гуцал А., Гуцал В. 2016a, рис. 6: 12–13, 15; 2016b, рис. 13: 1). The finger rings with a wire shield originate from similar wares of the Chornolis-Zhabotyn period (Гуцал 2006, рис. 6: 4). Jugs, sometimes decorated with applied lugs, originated in the Pre-Scythian period and are well-represented in the Late Chornolis-Zhabotyn culture (Гуцал 2000, рис. 2) and Gava-Holihradny cultural complexes (Смирнова 1969, с. 25). They continued to be produced within the West Podillian Group (Sulimirski 1936, tab. XV: 4–5; Могилов, Гуцал А., Гуцал В. 2016c, рис. 2: 1) during the Ear-

ly Scythian period. Decoration consisting of impressions below the rim is one of the most common feature of Pre-Scythian tulip-shaped pots (Смирнова 1983, рис. 1: 1; Гуцал 2000, рис. 2; Белозор, Могилов, Скорый 2010, рис. 8: 39; Могилов 2011b, рис. 1–2; 2021, с. 54–56), as well as occasionally of jar-shaped pots with applied lugs (Смирнова 1982, рис. 2: 1). The vessels with a rounded body, as represented at Uvysla, are considerably less common for that epoch (Смирнова 1984, рис. 5: 12; Могилов, Нечитайло 2016, рис. 9: 6). During the Kelermes period, impressions beneath the rim continued to be used, although, they occur predominantly on jar-shaped pots in combination with an applied cordon with shields (Смирнова 1979, рис. 12: 8; Могилов 2011a, с. 224; Гуцал А., Гуцал В., Могилов 2012, рис. 2: 18; Mogylov 2013, fig. 2: 1–2). Rounded pots decorated with impressions beneath the rim remained in use sporadically, as demonstrated by the example from Lenkivtsi (Мелюкова 1953, рис. 30: 4), which probably represents early monuments of the Kelermes stage. Miniature, slightly profiled cup-shaped vessels are likewise uncommon, but also find close parallels among the Kelermes assemblages (Гуцал та ін. 2008, рис. 5: 1).

Most of the complexes at Uvysla may therefore be assigned to the Kelermes period. It cannot, however, be excluded that the pot decorated with impressions below the rim represents a somewhat earlier tradition and may belong to the Pre-Kelermes stage, or even to the final phase of the Pre-Scythian period.

Rakiv Kut

Rakiv Kut, now an administrative part of Postolivka village (Husiatyn Raion, Ternopil Oblast), is situated on the Hnyla River, a right tributary of the Zbruch River (fig. 1: 3). The Early Scythian burial ground occupied the top of a promontory at the confluence of Chornytsia Stream with the Hnyla River. The site is located at the foot of the cape, where the currents of both rivulets run parallel. The necropolis was established in an area that had previously contained burial mounds from the Bronze Age (Ossowski 1891, s. 27–34, tab. II). Two Early Scythian burials (nos. 2 and 3–4 in G. Ossowski's publication; nos. 1 and 2 according to Sulimirski) were identified (Sulimirski 1936, s. 80). Both graves were stone boxes with a slab. One was oriented from north-east to south-west, the other from north-west to south-east. The shape of the boxes was rectangular; the masonry of the walls was irregular. One measured approximately $3.0 \times 1.2\text{--}1.6\text{ m}$, with a depth of about 0.9 m (fig. 5: 1).

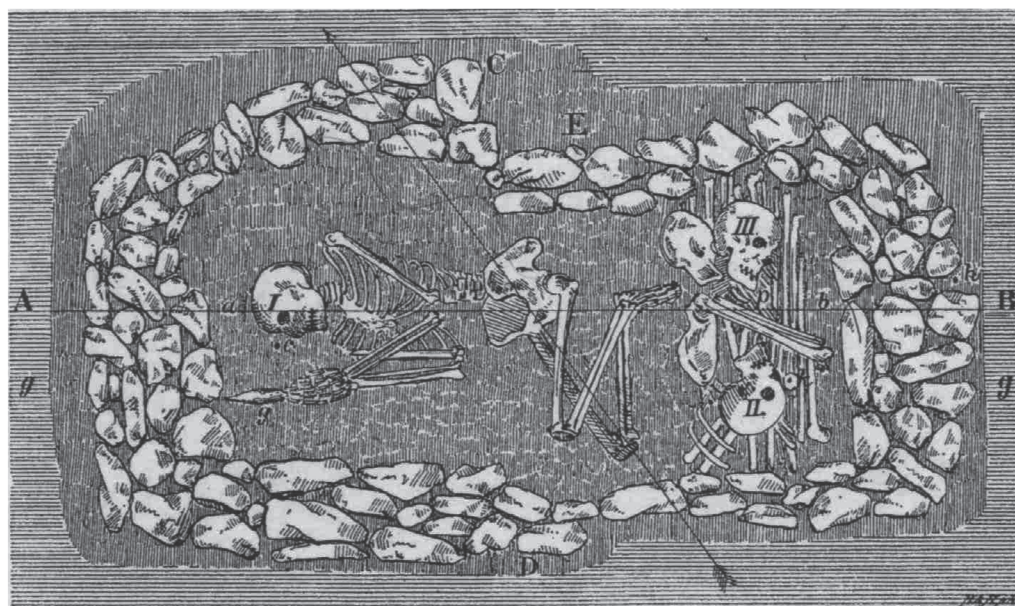
Burials were collective. One was a double burial, while the other contained remains of three individuals. In the secondary interments, the bodies were either laid side by side with the earlier burial (grave 2) or in the centre with the bones of the previously buried piled under the wall (graves 3–4). The orientation of skeletons is in the northern quarter of the horizon: two (66.7 %) to the north-east, one to the north-west (33.3 %). The deceased were buried either extended in a supine position (two individuals, 66.7 %) or in a contracted position (one individual, 33.3 %). A total of five skeletons were recorded. No anthropological definitions were given. Judging by the grave goods, four skeletons were women, and one was probably a man. The former had jewellery; the latter was accompanied by a weapon (a spear).

Grave goods were identified in each of the tombs (figs. 4–5). Jewellery — earrings, studs, bracelets — occurred in both cases (100 %). A neck ring, a bracelet, a necklace, and a spear were recorded once (50 %).

Chronologically, the burials from Rakiv Kut were synchronised with the Late Vysotska culture (Бандрівський, Крушельницька 1998, с. 240–243). To date, the evidence firmly supports their attribution to the Early Scythian period. Particularly diagnostic is the spearhead with a laurel-shaped blade, the rib of which forms a continuation of the socket (Мелюкова 1964, с. 36–37). Mushroom-shaped earrings are most characteristic of the Kelermes-period assemblages in the Middle Dniester region (Смирнова 1979, рис. 17: 3; Бандрівський, Захар'єв 2002, рис. 6: 2). The same applies to the pins with mushroom-shaped heads (Ганіна 1965, рис. 4: 7; Ганіна 1984, рис. 5: 5; Гуцал та ін. 2006, рис. 2: 5). Pins with large spiral-shaped heads have a longer chronological range, occurring in both Pre-Scythian (Гольцева, Кашуба 1995, табл. XLIII: 1) and Early Scythian periods (Sulimirski 1936, tab. VIII: 3; Щукін 1989, fig. 1). The neck ring finds close parallels in the Vysotska, Lusatian, and Hallstatt cultures (Sulimirski 1931, tab. XXVI: 1, 11, 16; Петренко 1978, с. 42; Бандрівський 1994, с. 134). Particularly noteworthy is the Vysotska burial at Velykyi Hlybochok near Ternopil, which yielded a similar set of jewellery, including neck rings and pins (Sulimirski 1931, tab. XXVII: 2–4).

Ethnocultural Characteristics of the Sites

Various interpretations have been proposed regarding the cultural affiliation of the burial mounds described in Western Podillia. T. Sulimirski attribut-



1

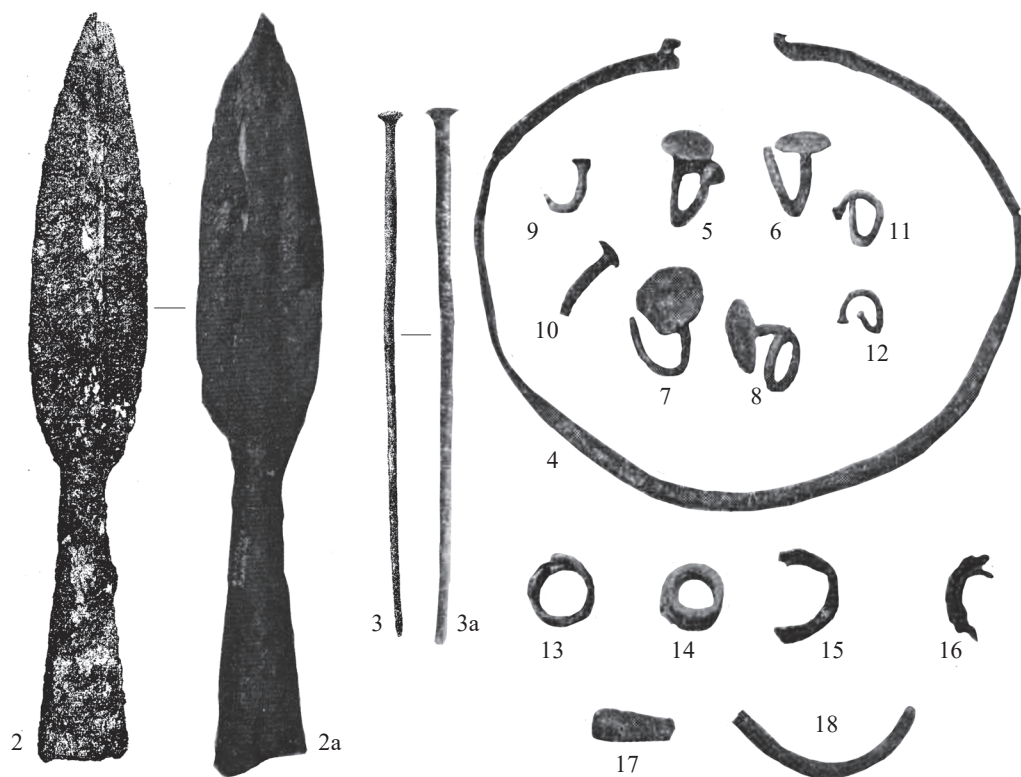


Fig. 5. Burials 3–4 at Rakiv Kut: 2 — iron; 3–18 — bronze; 1–18 — after: Ossowski 1891; 2a, 3a — after: Sulimirski 1936
 Рис. 5. Поховання 3–4 у Раковому Куті: 2 — залізо; 3–18 — бронза; 1–18 — за: Ossowski 1891; 2a, 3a — за: Sulimirski 1936

ed graves from Rakiv Kut and Uvysla to the Vysotska culture (Sulimirski 1931, s. 103-106). However, later he included Rakiv Kut together with Postolivka among the Scythian-period antiquities of the Middle Dniester region belonging to the Western Podillian Group (Sulimirski 1936, s. 80-81).

I. K. Sveshnikov marked Uvysla on the map of the Holih rady culture sites, although he noted that the cultural affiliation of these burials remained uncertain (Свешніков 1964, с. 41, рис. 1). М. S. Bandrivskyi and L. I. Krushelnytska regarded Rakiv Kut as belonging to the antiquities of the Vysots-

ka culture, attributing these burials to its late stage (Бандрівський 1994, с. 25-27; Бандрівський, Крушельницька 1998, с. 240-243).

Considering the current understanding of the ethnocultural affiliation of these moundless burials, they can be divided into two groups according to their funerary rites. The first group includes urn cremations from Uvysla, Lysychnyky, and Postolivka. The second comprises stone cist graves from Rakiv Kut. The affiliation of both groups with the Holihrad culture remains doubtful, as the monuments attributed to this culture are currently dated to the Pre-Scythian period and predate the Scythian circle that later emerged in the North-Eastern Carpathian region (Могилов 2020, с. 131-135, 143). At the same time, Holihrad traditions are clearly evident in the cremations mentioned in the urns, which may indicate the incorporation of descendants of the Holihrad population into the communities of the Western Podillian Group.

Traditionally, the complexes from Rakiv Kut have most often been interpreted as belonging to the Vysotska culture. However, in the light of recent data, they appear to be geographically and culturally distant from the main concentration of Early Scythian Vysotska sites and are actually located within the area of the Western Podillian Group (Могилов 2020, рис. 16).

The narrow stone cists found at Rakiv Kut have analogies among Vysotska culture burials (Бандрівський 1994, с. 25-45). Such constructions were also common for the Middle Dniester Chornolis-Zhabotyn antiquities (Шовкопляс 1952, с. 6; Смирнова 1977, с. 96). As demonstrated by Barrow 1 at Malynivtsi, they existed at the turn of the Pre-Scythian and Scythian epochs (Гуцал та ін. 2004, с. 114-115; Hutsal A., Hutsal V., Mogylov 2023, p. 112). However, during the Early Scythian period, to which the complexes of Rakiv Kut belong, they were replaced by larger and deeper graves (Могилов 2020, с. 137). Stone lining of grave walls is encountered only occasionally (Гуцал А., Гуцал В., Могилов 2022, с. 85). The burials at Rakiv Kut are double and collective, whereas graves of the Vysotska culture (Sulimirski 1931, s. 4-111; Крушельницька 1965; 2002; Бандрівський 1994, с. 25-45; 2002) are characterised by the predominance of individual burials. All of these burial types are represented among the Chornolis-Zhabotyn antiquities (Шовкопляс 1952; 1956; Шовкопляс, Максимов 1952; Смирнова 1977; Гуцал 1998; 2019). Within the antiquities of the Western Podillian Group, the burial of two or more individuals in a single grave is also common (Могилов 2020, с. 137).

The inhumation rite and the predominance of extended over crouched skeletons are more reminiscent of the Vysotska complexes (Sulimirski 1931, s. 4-111; Крушельницька 1965; Бандрівський 2002). In contrast, in the Chornolis-Zhabotyn Dniester antiquities, crouched skeletons completely prevail, although inhumation was the dominant rite (Шовкопляс, Максимов 1952, с. 102; Шовкопляс 1956, с. 35-36; Смирнова 1977, с. 94-97). The Western Podillian Group demonstrates both cremation and inhumation rites. Among the latter, bent positions still predominate (Hutsal A., Hutsal V., Mogylov 2023, p. 123).

Most finds from Rakiv Kut have parallels within the Western Podillian Group, although some also occur in the Vysotska culture contexts. As noted above, the spear finds have parallels among Early Scythian assemblages. Comparable objects from the Scythian circle include mushroom-shaped earrings, pins, and beads. However, similar objects are occasionally found in Vysotska culture contexts as well. Pins with large spiral heads are known in both cultural traditions. Neck rings belong to types widespread in Vysotska and Central European cultures. The attribution of the ladle is more problematic. On the one hand, similar deep vessels are found in the Western Podillian group, demonstrating their derivation from Chornolis-Zhabotyn pottery traditions. However, during the Early Scythian period, the proportion of shallow ladles in this region increased significantly (Могилов 2020, с. 147). On the other hand, the ladle from Rakiv Kut can be compared with some Vysotska examples (Sulimirski 1931, tab. IX: 2-c; XIX: 27), although they do not represent the majority there.

As can be seen, the burials in Rakiv Kut combine several culturally distinct components. In this case, according to current interpretations, the treatment of the deceased and the types of funerary structures may be more significant for cultural attribution than the objects of Scythian type, particularly ornaments, found in these burials. The use of the latter may be regarded as the adoption of individual functionally important or simply attractive things. It can therefore be hypothesised that some indigenous Vysotska communities continued to inhabit the area west of the Zbruch River, on territories that the Western Podillian population had recently occupied. These communities adopted certain ornaments of Scythian types, while continuing to use their own traditional objects. At the same time, certain features of the burial rites, such as

the exclusive presence of burials containing two or more deceased individuals, do not rule out the influence of bearers of Scythian-type cultural traditions, including the possible direct presence of some of their representatives within Post-Vysotska communities.

Regarding another group of Early Scythian moundless necropolises in Western Podillia characterised by urn cremations, it should be noted that this rite prevailed among the population of the Gava-Holihady culture (Смирнова 1973; Крушельницька 1976; Малеев 1991; 1993). In the area of the Vysotska culture, moundless inhumations predominated, whereas cremations were considerably rarer (Sulimirski 1931; Бандрівський 1994; 2002). In the Chornolis-Zhabotyn burials, both sub-barrow burials (Luka Vrublevetska, Dnistrivka, Mervyntsi (Шовкопляс 1952; 1956; Шовкопляс, Максимов 1952; Смирнова 1977; 1982) and flat graves (Bernashivka, Lomachyntsi (Гуцал 1998; Могилов 2010, с. 105-108)), inhumations overwhelmingly predominate, while cremations are uncommon. Among the population of the Western Podillian Group, which continued some of these traditions, the proportion of cremations increased. Side cremations, in which the ashes were placed in an urn that was subsequently deposited in a barrow burial, are known (Гуцал, Мереї 1997, с. 86, 88; Гуцал та ін. 2007, с. 159). In this case, however, the number of cremations remains comparable to that of inhumations.

Under these circumstances, the most plausible interpretation is that the Early Scythian cremation burials in Western Podillia contained descendants of the Holihady population whose territories were occupied by newcomers who subsequently formed the Western Podillian Group. This interpretation may be supported by such a rare feature as the use of a ladle as an urn, which has an analogy in the Holihady necropolis at Ostrytsia in Northern Bukovyna (Смирнова 1973, с. 8). This hypothesis appears particularly plausible in the case of the burial at Lysychnyky, which located within the former Holihady territory, near a known fortified settlement of this culture surrounded by an entire agglomeration of contemporaneous villages (Малеев 1983; 1987; Малеев 1993; Завітій 2011, с. 9-12; 2012).

However, the burials at Postolivka and Uvysla are located considerably farther north than the main distribution area of the Holihady antiquities. They lie 63–73 km from the Dniester, along the left bank of which the Holihady monuments are distributed. This situation may be explained

either by a northward migration of the Holihady population at the final stage of its history, under the conditions of the eastward expansion of the Zhabotyn population, or by the emergence of circumstances in which Late Vysotska or Western Podillian communities adopted a standardised burial rite that differed from their usual, more variable traditions. Under these circumstances, it is necessary to turn to the burial inventory. The assemblage of ornaments and the mirror is characteristic of the Western Podillian antiquities and, more broadly, of forest-steppe complexes of the Scythian circle. The rings, however, have Chornolis-Zhabotyn prototypes. Individual finds of such objects are also known within the Vysotska cultural area (Sulimirski 1931, tab. XXV: 17), but the composition of the ornament assemblage there is different (Sulimirski 1931, tab. XXIV–XXIX). The presence of ornaments at Uvysla cannot be explained simply as imports from the Scythian circle into the Vysotska cultural environment, since the assemblage is relatively numerous and consists of Western Podillian forms, without a single specifically Vysotska type.

The ceramic assemblage from Uvysla is also important. The large storage vessels derive from Holihady forms that penetrated the Chornolis-Zhabotyn cultural environment and were adopted by the local population, which subsequently started producing them itself (Смирнова 1984, с. 56). They were later used by the descendants of this population who left the monuments of the Western Podillian Group, becoming one of the key components of their ceramic assemblage. Such vessels are considerably rarer in Vysotska contexts (Sulimirski 1931, tab. XXIII: 1–2, 11) and apparently represent, at least in part, southern and eastern imports. The decoration of the pots is also significant, consisting of perforations or of applied bands with impressions and perforations. This is a Late Chornolis ornamental tradition which subsequently developed further in the monuments of the Western Podillian Group. The decoration of such utilitarian pottery is particularly important because it represents a conservative ethnocultural marker. Its distribution cannot be explained simply by the import of advanced or aesthetically appealing objects, such as weapons, horse harness, or jewellery. Nor can it be attributed to the spread of fluted black-burnished pottery with applied ornamentation within the framework of the so-called “Hallstattisation” of the cultures of the Northern Black Sea region during the Early Iron Age (Левицкий, Кашуба 2016, с. 124-126). De-

spite the intercultural circulation of the objects mentioned above, populations in different regions of southern Eastern Europe continued to produce their own distinctive forms of utilitarian pottery. Therefore, the ceramic types represented at Uvysla may provide an important argument in favour of the hypothesis that the core of this community consisted of groups of the Late Zhabotyń-Early Scythian cultural circle that formed the population responsible for the assemblages classified within the Western Podillian Group. Other ceramic types do not contradict this hypothesis. These include the weakly profiled cups widespread in the Middle Dniester region during the Early Scythian period, which illustrate the decline of the tradition of producing such vessels, as well as deep ladles found in the Western Podillian Group alongside shallower forms and continuing the Late Chornolis-Zhabotyń traditions (Могилов 2020, с. 147-149).

Conclusions

Thus, the moundless urn cremation burials of the Middle Zbruch were probably left by the population of the Western Podillian Group, whose burial mounds are known from the surrounding areas. The reasons for the uniformity of these moundless burials remain unclear. It is possible that a Zhabotyń population group that had advanced north-westward beyond the main area of the group retained its Pre-Scythian tradition of flat burials. Alternatively, the proximity of Vysotska communities with moundless burials may have played a role. However, neither explanation can account for the complete predominance of urn cremations.

Thus, the moundless burials of Western Podillia illustrate the complexity of the ethnocultural situation in the region during the Early Scythian period. The lands forming the northwestern periphery of the Western Podillian Group were probably inhabited by populations of different ethnic backgrounds. Among them were descendants of the Chornolis-Zhabotyń tribes, whose westward movement led to the emergence of the antiquities of the Western Podillian Group. They left not only burial mounds but apparently also some moundless complexes, such as the urn cremations at Uvysla and Postolivka. Closer to the Dniester, descendants of the Holih rady population may have lived. In the north-west, Late Vysotska communities may have incorporated into the new cultural environment, as suggested by the evidence from Rakiv Kut. Under these circumstances, the different populations probably became increasingly mixed, as reflected both in the burial rites and in the material culture. This process resulted in the formation of a new cultural community in the region, represented by the Western Podillian Group of monuments (Могилов 2020, с. 131-143). Its bearers made extensive use of weapons, horse harness, and objects of Scythian type decorated in the animal style. The jewellery has a predominantly forest-steppe character, while the ceramic assemblage mainly reflects the development of local Chornolis-Zhabotyń traditions, although it may also include some Holih rady and Vysotska forms.

Received: 19.06.2025

Accepted for publication: 19.07.2025

Published: 23.09.2026

Бандрівський, М. С. 1994. *Скринькові поховання висоцької культури в межиріччі Збруча і Стрипи*. Львів: Логос.

Бандрівський, М. 2002. *Могильник в Петрикові біля Тернополя в контексті поховального обряду висоцької культури*. Львів: Інститут українознавства НАНУ.

Бандрівський, М., Захар'єв, В. 2002. Про один тип поховальних споруд періоду раннього заліза на Середньому Придністров'ї (За матеріалами розкопок кургану III в селі Сокилець у 1999 р.). *Записки Наукового товариства імені Шевченка*, CCXLIV, с. 545-562.

Бандрівський, М., Крушельницька, Л. 1998. Основні періоди розвитку висоцької культури (за матеріалами поховальних пам'яток). *Записки Наукового товариства імені Шевченка*, 235, с. 191-247.

Белозор, В., Могилов, А., Скорый, С. 2010. Комплексы раннего железного века у с. Козлов на Среднем Днестре. *Tyragetia*, XIX (1), с. 149-174.

Березуцкий, В. Д. 1993. Грунтовые погребения Мастищенского городища. В: Синюк, А. Т. (ред.). *Археология Дно-Волжского бассейна*. Воронеж: Издательство Воронежского пединститута, с. 71-79.

Березуцкий, В. Д. 1995. *Курганы скифского времени лесостепного Дона (к реконструкции социальных отношений)*. Воронеж: Издательство Воронежского пединститута.

Бирюков, И. Е., Разуваев, Ю. Д. 2004. Городище скифского времени у с. Каменка на Верхнем Дону. В: Синюк, А. Т. (ред.). *Археологические памятники бассейна Дона*. Воронеж: ВГПУ, с. 181-191.

Бокий, Н. М. 1980. Позднескифский бескурганный могильник у г. Светловодска. В: Генинг, В. Ф. (ред.). *Археологические исследования на Украине в 1978-1979 гг. Тезисы докладов XVIII конференции Института археологии АН УССР*. Днепропетровск: Издательство Днепропетровского университета, с. 101.

Бокий, Н. М. 1987. Грунтовый могильник у с. Заломы. В: Черненко, Е. В. (ред.). *Киммерийцы и скифы. Тезисы докладов Всесоюзного семинара, посвященного памяти А. И. Тереножкина*. Кировоград: б. и., с. 22-24.

Болтрик, Ю., Ліфантій, О., Шелехань, О. 2020. Поховальні звичаї мешканців Северинівського городища. *Танатологія: смерть та навколо смерті в європейській культурі*, 1-2, с. 100-104.

Володин, С. А. 2018. Погребальные традиции на Среднем Дону в скифскую эпоху: к вопросу об интерпретации бескурганных захоронений. *Российская археология*, 1, с. 69-81.

Гаврилов, А. В., Колотухин, В. А., Колтухов, С. Г. 2002. Курган эпохи бронзы и скифский могильник V–III вв. до н.э. у села Приречное в Крыму. *Старожитності Степового Причорномор'я і Криму*, X, с. 94-110.

Ганіна, О. Д. 1965. Поселення скіфського часу у селі Іване-Пусте. *Археологія*, 19, с. 106-117.

Ганіна, О. Д. 1984. Поселення ранньоскіфської доби поблизу с. Залісся. *Археологія*, 47, с. 68-78.

Гольцева, Н. В., Кашуба, М. Т. 1995. *Глинжень II. Многослойный памятник Среднего Поднепровья*. Тирасполь: МАКО.

Гороховский, Е. Л. 1979. Похоронения ранньоскіфського часу на Київщині. *Археологія*, 32, с. 105-107.

Гребеняк, В. 1915. Нові археологічні знахідки на території Східної Галичини. *Записки Наукового товариства імені Шевченка*, 122, с. 1-28.

Гречко, Д. С. 2013. Грунтовоє погребення скіфського часу у с. Пекари в Поросьє. *Восточноевропейские древности*, 3, с. 69-81.

Гречко, Д. С., Демчук, Ж., Крюченко, О. О., Ржевуська, С. С. 2019. Дослідження поселення та ґрунтового могильника в ур. Барвінкова гора у 2018 р. В: Корост, І. І. (ред.). *Археологічні дослідження Більського городища — 2018*. Київ: Котельва: ЦП НАНУ і УТОПСК, с. 27-34.

Гречко, Д. С., Шерстюк, В. В., Щербань, А. Л. 2016. Ґрунтовий могильник початку середньоскіфського часу в Посуллі. В: Супруненко, О. Б. (ред.). *Старожитності Лівобережного Подніпров'я*. Київ: ЦП НАНУ і УТОПСК, с. 117-124.

Гуцал, А. Ф. 1998. Бернашевський могильник із Середнього Подністров'я в системі пам'яток раннього залізного віку. В: Велибахов, Г. В., Столяр, А. Д. (ред.). *Скифы, Хазары, Славяне, Древняя Русь*. Санкт-Петербург: Издательство Государственного Эрмитажа, с. 34-35.

Гуцал, А. Ф. 2000. Рудковецьке городище і перший похід скіфів у Придністровський Лісостеп. В: Баженов, Л. В. (ред.). *Давня і середньовічна історія України*. Кам'янець-Подільський: Науково видавничий центр Кам'янець-Подільського університету, с. 69-79.

Гуцал, В. А. 2006. Поховальний обряд передскіфського часу на Могилівщині. В: Баженов, Л. В. (ред.). *Друга Могилів-Подільська краєзнавча конференція*. Могилів-Подільський: Oium, с. 47-55.

Гуцал, А. Ф. 2019. Дослідження чорноліських курганів в регіоні Дністровської ГАЕС. *Археологія і давня історія України*, 4, с. 148-159. <https://doi.org/10.37445/adiu.2019.04.09>

Гуцал, А. Ф., Гуцал, В. А., Мегей, В. П., Могилов, О. Д. 2004. Розкопки курганів епохи раннього заліза в с. Малинівці на Середньому Дністрі. В: Гаврилюк, Н. О. (ред.). *Археологічні відкриття в Україні 2002–2003 рр.* Київ: Шлях, с. 114-116.

Гуцал, А. Ф., Гуцал, В. А., Мегей, В. П., Могилов, О. Д. 2006. Розкопки курганів ранньоскіфської доби біля села Колодіївка у Середньому Подністров'ї. В: Гаврилюк, Н. О. (ред.). *Археологічні дослідження в Україні 2004–2005 рр.* Київ: Запоріжжя: Дике Поле, с. 157-159.

Гуцал, А. Ф., Гуцал, В. А., Мегей, В. П., Могилов, О. Д., Болтанюк, П. А. 2007. Продовження робіт на курганах ранньоскіфського часу біля с. Колодіївка. В: Гаврилюк, Н. О. (ред.). *Археологічні дослідження в Україні 2005–2007 рр.* Київ: ІА НАНУ, с. 158-160.

Гуцал, А. Ф., Гуцал, В. А., Мегей, В. П., Могилов, О. Д., Баженов, О. Л., Болтанюк, П. А. 2009. Дослідження курганів ранньоскіфського часу в районі середньої течії р. Збруч. В: Козак, Д. Н. (ред.). *Археологічні дослідження в Україні 2006–2007 рр.* Київ: ІА НАНУ, с. 91-93.

Гуцал, А. Ф., Гуцал, В. А., Мегей, В. П., Могилов, О. Д. 2008. Теклівський курганий некрополь. Вісник Кам'янець-Подільського національного університету ім. І. Огієнка. *Історичні науки*, 1, с. 6-23.

Гуцал, А. Ф., Гуцал, В. А., Могилов, А. Д. 2011. Курган № 3 у с. Теклівка на Середньому Дністрі. В: Березуцкий, В. Д. (ред.). *Восточноевропейские древности скифской эпохи: сборник научных трудов*. Воронеж: Научная книга, с. 97-109.

Гуцал, А. Ф., Гуцал, В. А., Могилов, А. Д. 2012. Новые исследования курганов скифского времени на западе Восточноевропейской Лесостепи. В: Байтанаев, Б. А. (ред.). *Кадырбаевские чтения. Материалы III международной научной конференции*. Актобэ: Институт археологии КН МОН РК, с. 141-153.

Гуцал, А. Ф., Гуцал, В. А., Могилов, О. Д. 2022. Курган ранньоскіфського часу біля с. Шутнівці у Середньому Подністров'ї. *Археологія*, 4, с. 83-104. <https://doi.org/10.15407/arheologia2022.04.083>

Гуцал, А. Ф., Гуцал, В. А., Могилов, О. Д., Болтанюк, П. А. 2010. Дослідження курганної групи Спасівка-Іванківці у Позбруччі. В: Козак, Д. Н. (ред.). *Археологічні дослідження в Україні 2009 р.* Київ: ІА НАНУ, с. 101-103.

Гуцал, А. Ф., Мегей, В. П. 1997. Дослідження курганів скіфського часу біля с. Тарасівка. В: Баженов, Л. В. (ред.). *Кам'янецьчина в контексті історії Поділля*. Кам'янець-Подільський: OIUM, с. 85-88.

Жаров, Г. В., Терпиловський, Р. В. 2006. Дослідження пам'яток скіфського та римського часу у Верхньому Посуллі. *Археологічний літопис Лівобережної України*, 1, с. 89-99.

Завітій, Б. І. 2011. Городища раннього залізного віку у Верхньому і Середньому Наддністр'ї. *Вісник Інституту археології*, 6, с. 3-51.

Завітій, Б. І. 2012. Дослідження городища Лисичники та його околиць у 2009 р. *Вісник Інституту археології*, 7, с. 84-106.

Золотарев, П. М. 2004. Новые материалы скифосарматского времени в районе с. Мастюгино. В: Гуляев, В. И. (ред.). *Археология Среднего Дона в Скифскую эпоху. Труды Донской (Потуданской) археологической экспедиции ИА РАН, 2001–2003 гг.* Москва: ИА РАН, с. 127-150.

Ильюков, Л. С. 2002. Каратаевский могильник. *Археологические записки*, 2, с. 168-202.

Козмирчук, И. А., Моисеев, А. В., Разуваев, Ю. Д. 2011. Погребения скифского времени на верхнедонском поселении-могильнике Ксизово-16. В: Березуцкий, В. Д. (ред.). *Восточноевропейские древности скифской эпохи*. Воронеж: Научная книга, с. 196-203.

Копылов, В. П., Коваленко, А. Н. 2006. Комплексы архаического времени в дельте Дона. *Историко-археологические исследования в Азове и на Нижнем Дону в 2005 г.*, 22, с. 181-186.

Корпусова, В. М. 1972. Про населення хори античної Феодосії. *Археологія*, 6, с. 41-55.

Корпусова, В. М., Орлов, Р. С. 1978. Могильник VI–IV на Керченському півострові. *Археологія*, 28, с. 65-76.

Кругликова, И. Т. 1973. Каменные ящики у дер. Рыбное. В: Мунчаев, Р. М., Марковин, В. И. (ред.). *Кавказ и Восточная Европа в древности*. Москва: Наука, с. 162-166.

Крушельницька, Л. І. 1965. Могильник висоцької культури в м. Золочеві. *Археологія*, 19, с. 122-135.

Крушельницька, Л. І. 1976. *Північне Прикарпаття і Західна Волинь за доби раннього заліза*. Київ: Наукова думка.

Крушельницька, Л. І. 2002. Могильник висоцької культури в селі Лукавець. *Записки Наукового товариства ім. Шевченка*, 244, с. 521-534.

Кубишев, А. І., Скиба, Л. Є., Скорий, С. А. 1995. Поховання скіфського часу Пирогівського могильника. *Археологія*, 1, с. 101-111.

Кулатова, І. М., Супруненко, О. Б. 2010. *Кургани скифського часу західної округи Більського городища*. Київ: ЦП НАНУ і УТОПК; ЦОДПК.

Левицкий, О. Г., Кашуба, М. Т. 2016. «Гальштаттизация» Карпато-Днестровского региона: миграция населения или культурные влияния. *Археология і давня історія України*, 2 (19), с. 124-139.

Лесков, А. М. 1970. Кировское поселение. В: Лесков, А. М. (ред.). *Древности Восточного Крыма*. Киев: Наукова думка, с. 7-59.

Лысенко, С. Д. 2010. Новые памятники милоградской культуры на Киевщине. Пресс-музей, 26-27, с. 106-127.

Малеев, Ю. Н. 1983. Исследования городища Лисичники. В: Рыбаков, Б. А. (ред.). *Археологические открытия 1981 г.* Москва: Наука, с. 285.

Малеев, Ю. Н. 1987. Гальштатское городище Западной Подоллии и Прикарпатье. В: Артеменко, И. И. (ред.). *Межплеменные связи эпох бронзы на территории Украины*. Киев: Наукова думка, с. 86-101.

Малеев, Ю. 1991. Гальштатский могильник у с. Завалье на р. Прут. В: Никулицэ, И. (ред.). *Этнокультурные и этносоциальные процессы в конце I тыс. до н.э. — первой половине I тыс. н.э. на Юго-Западе СССР и в сопредельных регионах*. Кишинев: Штиинца, с. 86-89.

Малеев, Ю. 1993. Могильник культуры Гава в Северо-Восточном Прикарпатье. В: Зарев, К., Китов, Г., Гочева, З., Василева, М., Лилова, Б. (ред.). *Перви международен симпозиум «Севастополис» «Надгробните могили в югоизточна Европа»*. Казанлък, България, 4-8 юни 1993 г. Велико Търново: Пик, с. 58-59.

Малеев, Ю. М. 1993. Розкопки жертвенника на городищі Лисичники. В: Козак, Д. Н. (ред.). *Археологічні дослідження в Україні 1991 року*. Луцьк: Надстир'я, с. 63-64.

Маслеников, А. А. 1995. Каменные ящики Восточного Крыма (К истории сельского населения Боспора VI-I вв. до н.э.). *Боспорский сборник*, 8, с. 1-124.

Мельниковская, О. Н. 1950. Могильник у с. Долинское Черниговской области. *Краткие сообщения Института истории материальной культуры*, XXXIV, с. 70-74.

Мельниковская, О. Н. 1977. Могильник юхнівської культури та ранньосередньовічне поселення на Чернігівщині. *Археологія*, 24, с. 60-68.

Мелюкова, А. И. 1953. Памятники скифского времени на Среднем Днестре. *Краткие сообщения Института истории материальной культуры*, 51, с. 60-73.

Мелюкова, А. И. 1958. Памятники скифского времени лесостепного Среднего Поднепровья. *Материалы и исследования по археологии СССР*, 64, с. 5-102.

Мелюкова, А. И. 1964. Вооружение скифов. *Свод археологических источников*, Д. 1-4. Москва: Наука, с. 1-88.

Мелюкова, А. И. 1975. *Поселение и могильник скифского времени у села Николаевка*. Москва: Наука.

Могилов, А. Д. 2010. К археологической карте Северной Буковины раннего железного века. *Revista arheologica*, V (1), с. 98-129.

Могилов, А. Д. 2011а. К вопросу о ситуации на западе Восточноевропейской Лесостепи в скифское время. В: Байтанаев, Б. А. (ред.). *Археология Казахстана в эпоху независимости: итоги, перспективы*. Алматы: Институт археологии КН МОН РК, с. 217-227.

Могилов, О. Д. 2011б. Теремці — поселення доскіфського часу на Середньому Дністрі. В: Травінський, В. В. (ред.). *Археологія і фортифікація Середнього Подністров'я*. Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», с. 23-31.

Могилов, О. Д. 2018а. Скіфські комплекси з вуздуо з Дніпровського Припоріжжя. *Археологія і давня історія України*, 27, с. 287-315. <https://doi.org/10.37445/adiu.2018.02.17>

Могилов, О. 2018б. Поховальний обряд Світловодського могильника. В: Чабай, В. П. (ред.). *І Всеукраїнський*

археологічний з'їзд. Програма роботи та анотації доповідей. Київ: ІА НАНУ, с. 119-120.

Могилов, А. Д. 2020. О формировании раннескифской культуры на Среднем Днестре. *Stratum Plus*, 3, с. 129-170.

Могилов, О. Д. 2021. Комарів. Поселення доскіфського часу на Середньому Дністрі. Київ: ІА НАНУ.

Могилов, А. 2023. Погребально-поминальная обрядность Светловодского могильника скифов в Центральной Украине. *Revista Arheologica*, 2, с. 30-57. http://doi.org/10.52603/RA.XIX.2.2023_03

Могилов, А. Д., Гуцал, А. Ф., Гуцал, В. А. 2016а. Первый Спасовский курган. In: Sirbu, L. (ed.). *Culturi, Procese si Contexte in Arheologia. Volum omagial Oleg Levitski la 60 de ani*. Cisinai: Tipografia "Garamont-Studio", p. 247-267.

Могилов, О. Д., Гуцал, А. Ф., Гуцал, В. А. 2016б. Курган з кам'яним валом на Західному Поділлі. *Археологія і давня історія України*, 2 (19), с. 212-230.

Могилов, О. Д., Гуцал, А. Ф., Гуцал, В. А. 2016с. Кістяна піксіда з ранньоскіфського кургану на Поділлі. В: Заремба, О. О. (ред.). *Археологія і фортифікація України*. Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький, с. 67-72.

Могилов, О., Нечитайло, П. 2016. Археологічні розвідки на поселеннях раннього залізного віку в Середньому Подністров'ї. В: Заремба, О. О. (ред.). *Археологія і фортифікація України*. Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький, с. 55-66.

Обломский, А. М., Разуваев, Ю. Д. 2013. Грунтовые погребения скифского времени у с. Ксизово на Среднем Дону. *Краткие сообщения Института археологии РАН*, 231, с. 183-195.

Остапенко, М. А. 2007. Скифские бескурганные могильники Степного Поднепровья. В: Маслеников, А. А., Гаврилюк, Н. А. (ред.). *Античный мир и варвары на юге России*. Москва; Киев; Запорожье: Дикое поле, с. 143-179.

Панченко, К. І. 2016. Поховання скіфського часу з ґрунтового могильника біля с. Заломи Кіровоградської області. *Археологія і давня історія України*, 2 (19), с. 237-240.

Панченко, К. І. 2018. Грунтовой могильник скифского времени возле с. Заломы на Кировоградщине. *Revista arheologica*, XIV (1), с. 44-49.

Петренко, В. Г. 1962. Могильник скифского времени у с. Грищенцы. *Материалы и исследования по археологии СССР*, 13, с. 142-151.

Петренко, В. Г. 1978. Украшения Скифии VII-III вв. до н.э. *Свод археологических источников*, Д. 4-5. Москва: Наука, с. 1-144.

Петровська, Є. О. 1970. Ранньоскіфські пам'ятки на південній околиці Києва. *Археологія*, XXIV, с. 129-145.

Покровська, Є. Ф., Ковпаненко, Г. Т. 1961. Могильник біля с. Калантаєво. *Археологія*, XXII, с. 129-142.

Полідович, Ю. Б. 1998. Нове скіфське поховання з ґривною у Донецькій області. *Археологічний альманах*, 7, с. 103-112.

Привалова, О. Я. 1993. Скифское погребение у Стылы. *Археологический альманах*, 2, с. 161-166.

Прокофьев, Р. В. 2014. *Раскопки у хутора Дугино в дельте Дона в 2009 году*. Ростов-на-Дону: Альтаир.

Прохорова, Т. А. 1997. *Некрополь на Беглицкой косе*. Таганрог, 1, с. 18-32.

Попандопуло, З. Х. 2004. Грунтовые могильники скифского времени Нижнего Поднепровья. В: Скорий, С. А. (ред.). *Від Кіммерії до Сарматії*. Київ: Корвін-Прес, с. 67-68.

Попандопуло, З. Х. 2011. Скифский грунтовой могильник Скельки. Запорожье: Запорожский областной краеведческий музей.

Разуваев, Ю. Д. 2012. Грунтовые погребения скифского времени у с. Кулаковка на Среднем Дону. В: Разуваев, Ю. Д. (ред.). *Восточноевропейские древности*. Воронеж: Научная книга, с. 165-169.

Разуваев, Ю. Д. 2014. Грунтовые могильники скифского времени в Днепро-Донской Лесостепи: историко-графический обзор исследований. *Научные ведомости. Серия История. Политология. Экономика. Информатика*, 21 (192), 32, с. 81-85.

Свєшніков, І. К. 1964. Пам'ятки голіградського типу на Західному Поділлі. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*, 5, с. 40-66.

Смирнова, Г. И. 1961. Севериновское городище (по материалам Юго-Подольской экспедиции 1947-1948, 1953 гг.) *Археологический сборник Государственного Эрмитажа*, 2, с. 88-103.

Смирнова, Г. И. 1967. Некоторые вопросы раннескифского периода на Среднем Днестре (По поводу статьи М. Душека). *Archeologicke rozhledy*, XIX (2), s. 223-235.

Смирнова, Г. И. 1968. Раскопки курганов у сел Круглик и Долиняны на Буковине. *Археологический сборник Государственного Эрмитажа*, 10, с. 14-27.

Смирнова, Г. И. 1969. Поселение Магала — памятник древнефракийской культуры в Прикарпатье (вторая половина XIII — середина VII в. до н.э.). В: Златковская, Т. Д., Мелюкова, А. И. (ред.). *Древние фракийцы в Северном Причерноморье*. Москва: Наука, с. 7-34.

Смирнова, Г. И. 1973. Позднеголиградский могильник у с. Острица (Магальянская) на Буковине. *Археологический сборник Государственного Эрмитажа*, 15, с. 7-11.

Смирнова, Г. И. 1977. О хронологическом соотношении памятников типа Сахарна-Солончены и Жаботин (по материалам курганов у с. Мервинцы на Днестре). *Советская археология*, 4, с. 94-107.

Смирнова, Г. И. 1979. Курганы у с. Перебыковцы — новый могильник скифской арханки на Среднем Днестре. *Труды Государственного Эрмитажа*, XX, с. 36-67.

Смирнова, Г. И. 1982. Закрытые предскифские комплексы у села Днестровка-Лука. В: Микляев, А. М. (ред.). *Древние памятники культуры на территории СССР*. Ленинград: Государственный Эрмитаж, с. 30-53.

Смирнова, Г. И. 1983. Материальная культура Григоровского городища (к вопросу о формировании чернолесско-жаботинских памятников). *Археологический сборник Государственного Эрмитажа*, 23, с. 60-72.

Смирнова, Г. И. 1984. О формировании позднечернолесской культуры на Среднем Днестре по материалам поселения Днестровка-Лука. *Археологический сборник Государственного Эрмитажа*, 25, с. 43-60.

Смирнова, Г. И. 2006. Западно-Подольская группа раннескифских памятников в свете исследований к концу XX столетия. В: Петренко, В. Г., Яблонский, Л. Т. (ред.). *Древности скифской эпохи*. Москва: ИА РАН, с. 66-92.

Супруненко, О. Б. 2014. Культіві і поховальні об'єкти на пізньоскіфському поселенні в ур. «Поле 2-ї бригади». В: Супруненко, О. Б. (ред.) *Археологічні дослідження Більського городища 2013 р.* Київ; Котельва: ЦП НАН України і УТОПІК, с. 65-81.

Супруненко, О. Б. 2016а. Грунтові некрополі лісостепоного населення скіфської доби у Дніпровському Лівобережжі. *Археологія і давня історія України*, 2(19), с. 257-269.

Супруненко, О. Б. 2016б. Грунтовий некрополь скіфського часу в Полтаві. *Археологічні дослідження в Україні 2015 р.* Київ: ІА НАНУ, с. 144-146.

Тереножкін, А. И. 1949. *Чернолесское городище и курганный могильник*. Науковий архів Інституту археології НАН України, ф. 64, 1949/15.

Тереножкін, О. І. 1952. Розвідки і розкопки 1949 р. в північній частині Кіровоградської області. *Археологія*, VII, с. 110-144.

Троцька, В. І. 2002-2003. Археологічні дослідження в околицях Опішного. *Археологічний літопис Лівобережної України*, 3, с. 194-195.

Цвек, О. В. 1968. Могильник скіфського і сарматського часу на Керченському півострові. *Археологія*, XXI, с. 199-205.

Черновол, Д. К., Лисенко, С. Д., Позіховський, О. Л., Маринченко, Г. В., Корвін-Піотровський, А. О. 2012. Дослідження поблизу с. Волошкове. В: Козак, Д. Н. (ред.). *Археологічні дослідження в Україні 2011 р.* Київ: Волинські старожитності, с. 479-481.

Шерстюк, В. В., Мироненко, К. М. 2010. Розвідки у Гадяцькому р-ні Полтавської області у 2009 р. В: Козак, Д. Н. (ред.). *Археологічні дослідження в Україні*. Київ: ІА НАНУ, с. 473-474.

Шовкопляс, І. Г. 1952. Курганний могильник передскіфського часу на Середньому Дністрі. *Археологічні пам'ятки УРСР*, IV, с. 5-11.

Шовкопляс, І. Г. 1956. Середньодністровська експедиція 1949-1951 рр. *Археологічні пам'ятки УРСР*, VI, с. 29-37.

Шовкопляс, І. Г. Максимов, Є. В. 1952. Дослідження курганного могильника передскіфського часу на Середньому Дністрі. *Археологія*, VII, с. 89-109.

Щукин, М. Б. 1989. Семь сезонов Славяно-сарматской экспедиции. В: Смирнова, Г. И. (ред.). *Итоги археологических экспедиций Государственного Эрмитажа*. Ленинград: Государственный Эрмитаж, с. 103-114.

Hutsal, A., Hutsal, V., Mogylov, O. 2023. Early Iron Age Mound near the Village Malynivtsi in Podillya. *Eminak: Scientific Quarterly Journal*, 2 (42), p. 109-135. [https://doi.org/10.33782/eminak2023.2\(42\).644](https://doi.org/10.33782/eminak2023.2(42).644)

Mogylov, O. 2013. The Barrows of the West Podolian Group of the Scythian Period. *Mousaios*, XVIII, p. 203-214.

Ossowski, G. 1891. Sprawozdanie drugie z wycieczki paleontologicznej po Galicyi (w roku 1890). *Zbiór wiadomości do antropologii krajowej*, XV, s. 1-88.

Reihl, E. 1936. *Zwierciadła podolskiej kultury scytyjskiej*. V: Sulimirski, T. (red.). *Scytowie na Zachodnim Podolu*. Lwów: Nakładem Lwowskiego towarzystwa prehistorycznego, s. 139-149.

Sulimirski, T. 1931. *Kultura Wysocka*. Kraków: Nakładem Polskiej Akademji Umiejętności.

Sulimirski, T. 1936. *Scytowie na zachodnim Podolu*, Lwów: Nakładem Lwowskiego Towarzystwa Prehistorycznego.

Олександр Д. Могилов

Кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, Інституту археології НАН України, відділ археології раннього залізного віку, ORCID: 0000-0002-2400-2380, mogilovod@gmail.com

БЕЗКУРГАННІ ПОХОВАННЯ СКІФСЬКОГО ЧАСУ НА ТЕРИТОРІЇ ЗАХІДНОПОДІЛЬСЬКОЇ ГРУПИ

У скіфський час територію Середнього Подністров'я займали старожитності Західноподільської групи. Для поховальної обрядовості населення цієї спільноти було характерно переважаання курганного обряду поховань. Разом із цим на північно-західній периферії ареалу групи виявлено низку ґрунтових могильників чи окремих захоронень. Усі вони локалізовані на лівобережжі Дністра та західніше його притоку — р. Збруч.

Загалом виявлено чотири місцезнаходження із принаймні 11 безкурганними похованнями. За своєю обрядовістю вони розпадаються на дві групи. Перша включає трупоспалення в урнах, виявлені в Увіслі (принаймні сім комплексів), Постоївці та Лисичниках. Друга представлена двома кам'яними ящиками з випростаними чи скорченою інгумаціями з Ракового Кута.

Поховальні споруди представлені простими ямами та двома кам'яними скринями з перекриттям. Переважають індивідуальні захоронення. Тілоспалення в урнах кількісно вдвічі переважають тілопокладення. Інвентар представлений керамічним посудом, який був майже у всіх комплексах. Але більша його частина — це урни для праху небіжчика. Серед посуду переважають ліпні форми: горщики, корчаги, черпаки, кубки. Лише раз виявлено гончарний сіроглиняний виріб. Часті прикраси: шпильки, сережки, намисто, гривна. Озброєння (спис) трапилось тільки раз.

Грунтові поховання Середнього Подністров'я ілюструють різноманітність етнокультурної ситуації в регіоні в ранньоскіфський час. На цих землях, що становили північно-західне прикордоння Західноподільської групи пам'яток, проживало, мабуть, різне в етнічному значенні населення. Серед нього були нащадки чорнолісько-жаботинських племен, чий рух на захід і призвів до виникнення старожитностей групи. Вони залишили тут не лише кургани, а й деякі безкурганні комплекси, на зразок кремацій в Увіслі та Постоївці. Ближче до Дністра могли мешкати нащадки голіградського населення. А на північному заході у нове середовище могли вливатися пізньовисоцькі общини, що засвідчують матеріали з Ракового Кута.

В умовах нових етно-культурних реалій населення, вірогідно, змішувалося. Указаний синтез засвідчений поховальною обрядовістю та матеріальною культурою. Це призвело до формування у регіоні нової культурної спільноти, старожитності якої виділяються у Західноподільську групу. Її носії масово використовують вузду, озброєння, предмети у звіриному стилі скіфських типів. Прикраси мають переважно лісостеповий вигляд. А набір керамічних посудин демонструє переважно розвиток місцевих чорнолісько-жаботинських традицій. Проте може містити і деякі голіградські та висоцькі форми.

К л ю ч о в і с л о в а: західно-подільська група пам'яток, скіфський час, безкурганний могильник, столовий посуд, ювелірні вироби, озброєння.

References

- Bandrivskiy, M. S. 1994. *Skrynkovi pokhovannia vysotskoi kultury v mezhyrichchi Zbrucha i Strypy*. Lviv: Lohos.
- Bandrivskiy, M. 2002. *Mohylnyk v Petrykovi bilia Ternopolia v konteksti pokhvalnogo obriadu vysotskoi kultury*. Lviv: Instytut ukrainoznavstva NANU.
- Bandrivskiy, M., Zakhariev, V. 2002. Pro odyin typ pokhvalnykh sporud periodu rannoho zaliza na Srednomu Prydnistrovii (Za materialamy rozkopok kurhanu III v seli Sokilets u 1999 r.). *Zapysky Naukovoho tovarystva imeni Shevchenka*, CCXLIV, p. 545-562.
- Bandrivskiy, M., Krushelnyska, L. 1998. Osnovni periody rozvytku vysotskoi kultury (za materialamy pokhvalnykh pamiatok). *Zapysky Naukovoho tovarystva im. Shevchenka*, 235, p. 191-247.
- Belozor, V., Mogilov, A., Skoryi, S. 2010. Early Iron Age complexes near Kozlov village in the Middle Dniester area. *Tyragetia*, XIX (1), p. 149-174.
- Berezutskii, V. D. 1993. Gruntovye pogrebeniia Mastishchenskogo gorodishcha. In: Siniuk, A. T. (ed.). *Arkheologiia Dono-Volzhskogo basseina*. Voronezh: Izdatelstvo Voronezhskogo pedinstituta, p. 71-79.
- Berezutskii, V. D. 1995. *Kurgany skifskogo vremeni lesostepnogo Dona (k rekonstruktsii sotsialnykh otnoshenii)*. Voronezh: Izdatelstvo Voronezhskogo peduniversiteta.
- Biriukov, I. E., Razuvaev, Iu. D. 2004. Gorodishche skifskogo vremeni u s. Kamenka na Verkhnem Donu. In: Siniuk, A. T. (ed.). *Arkheologicheskie pamiatniki basseina Dona*. Voronezh: VGPU, p. 181-191.
- Bokii, N. M. 1980. Pozdneskifskii beskurghannyi mogilnik u g. Svetlovodsk. In: Gening, V. F. (ed.). *Arkheologicheskie issledovaniia na Ukraine v 1978-1979 gg. Tezisy dokladov XVIII konferentsii Instituta arkheologii AN USSR*. Dnepropetrovsk: Izdatelstvo Dnepropetrovskogo universiteta, p. 101.
- Bokii, N. M. 1987. Gruntovyi mogilnik u s. Zalomy. In: Chernenko, E. V. (ed.). *Kimmeriitsy i skify. Tezisy dokladov Vsesoiuznogo seminar, posviashchennogo pamiaty A. I. Terenozhkina*. Kirovohrad: w. p., p. 22-24.
- Boltryk, Yu., Lifantii, O., Shelekhan, O. 2020. Pokhvalni zvychai meshkantsiv Severynivskoho horodyshcha. *Tanatolohiia: smert ta navkolo smerti v yevropeiskii kulturi*, 1-2, p. 100-104.
- Volodin, S. A. 2018. Middle Don burial traditions in the Scythian Period: on the interpretation of flat graves. *Rossiiskaia arkheologiia*, 1, p. 69-81.
- Gavrilov, A. V., Kolotukhin, V. A., Koltukhov, S. G. 2002. Kurgan epokhi bronzy i skifskii mogilnik V-III vv. do n.e. u sela Prirechnoe v Krymu. *Starozhytnosti Stepovoho Prychornomoria i Krymu*, X, p. 94-110.
- Hanina, O. D. 1965. Poselennia skifskoho chasu u seli Ivane-Puste. *Arheologia*, 19, p. 106-117.
- Hanina, O. D. 1984. Poselennia rannoskifskoi doby poblyzu s. Zalissia. *Arheologia*, 47, p. 68-78.
- Goltseva, N. V., Kashuba, M. T. 1995. *Glinzhen II. Mnogosloynni pamiatnik Srednego Podnestrovia*. Tiraspol: MAKO.
- Gorokhovskii, E. L. 1979. Pohovannia rannioskifskoho chasu na Kiiivschini. *Arheologia*, 32, p. 105-107.
- Hrebniak, V. 1915. Novi arkheolohichni znakhidky na terytorii Skhidnoi Halychyny. *Zapysky Naukovoho tovarystva imeni Shevchenka*, 122, p. 1-28.
- Grechko, D. S. 2013. Gruntovoe pogrebenie skifskogo vremeni u s. Pekari v Porose. *Vostochnoevropeiskie drevnosti*, 3, p. 69-81.
- Hrechko, D. S., Demchuk, Zh., Kriutchenko, O. O., Rzhhevuska, S. S. 2019. Doslidzhennia poselennia ta gruntovoho mohylnyka v ur. Barvinkova hora u 2018 r. In: Korost, I. I. (ed.). *Arkheolohichni doslidzhennia Bilskoho horodyshcha — 2018*. Kyiv; Kotelva: TsP NANU i UTOPIK, p. 27-34.

- Hrechko, D. S., Sherstiuk, V. V., Shcherban, A. L. 2016. Hruntovyi mohyl'nyk pochatku serednoskifskoho chasu v Posulli. In: Suprunenko, O. B. (ed.). *Starozhytnosti Livoberezhnoho Podniprovia*. Kyiv: TsP NANU i UTOPIK, p. 117-124.
- Gutsal, A. F. 1998. Bernashevskii mogil'nyk iz Srednego Podnestrovia v sisteme pamiatnikov rannego zheleznogo veka. In: Velibakhov, G. V., Stoliar, A. D. (ed.). *Skify, Khazary, Slaviane, Drevniaia Rus*. Saint-Petersburg: Izdatel'stvo Gosudarstvennogo Ermitazha, p. 34-35.
- Hutsal, A. F. 2000. Rudkovetske horodyshche i pershyi pokhid skifiv u Prydnistrovskiy Lisostep. In: Bazhenov, L. V. (ed.). *Davnia i serednovichna istoriia Ukrainy*. Kamianets-Podil'skyi: Naukovo vydavnychy tse'nt'r Kamianets-Podil'skoho universytetu, p. 69-79.
- Hutsal, A. F. 2019. Research of the Chornoliska culture kurgans in the Dnister region. *Archaeology and Early History of Ukraine*, 4, p. 148-159. <https://doi.org/10.37445/adiu.2019.04.09>
- Hutsal, A. F., Hutsal, V. A., Mehei, V. P., Mohylov, O. D. 2004. Rozkopky kurhaniv epokhy rannoho zaliza v s. Malynivtsi na Serednomu Dnistri. In: Havryliuk, N. O. (ed.). *Arkheolohichni vidkryttia v Ukraini 2002–2003 rr.* Kyiv: Shliakh, p. 114-116.
- Hutsal, A. F., Hutsal, V. A., Mehei, V. P., Mohylov, O. D. 2006. Rozkopky kurhaniv rannoskifskoi doby bilia sela Kolodiivka u Serednomu Podnistrovi. In: Havryliuk, N. O. (ed.). *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2004–2005 rr.* Kyiv; Zaporizhzhia: Dyke Pole, p. 157-159.
- Hutsal, A. F., Hutsal, V. A., Mehei, V. P., Mohylov, O. D., Boltaniuk, P. A. 2007. Prodovzhennia robit na kurhanakh rannoskifskoho chasu bilia s. Kolodiivka. In: Havryliuk, N. O. (ed.). *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2005–2007 rr.* Kyiv: IA NANU, p. 158-160.
- Hutsal, A. F., Hutsal, V. A., Mehei, V. P., Mohylov, O. D., Bazhenov, O. L., Boltaniuk, P. A. 2009. Doslidzhennia kurhaniv rannoskifskoho chasu v raioni serednoi techii r. Zbruch. In: Kozak, D. N. (ed.). *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2006–2007 rr.* Kyiv: IA NANU, p. 91-93.
- Hutsal, A. F., Hutsal, V. A., Mehei, V. P., Mohylov, O. D. 2008. Teklivskiy kurhannyi nekropol. *Visnyk Kamianets-Podil'skoho natsionalnogo universytetu im. I. Ohienka: Istorychni nauky*, 1, p. 6-23.
- Gutsal, A. F., Gutsal, V. A., Mogilov, A. D. 2011. Kurgan № 3 u s. Teklivka na Srednem Dnestre. In: Berezutskii, V. D. (ed.). *Vostochnoevropeiskie drevnosti skifskoi epokhi: sbornik nauchnykh trudov*. Voronezh: Nauchnaia kniga, p. 97-109.
- Gutsal, A. F., Gutsal, V. A., Mogilov, A. D. 2012. Novye issledovaniia kurganov skifskogo vremeni na zapade Vostochnoevropeiskoi Lesostepi. In: Baitanaev, B. A. (ed.). *Kadyrbaevskie chteniia. Materialy III mezhdunarodnoi nauchnoi konferentsii*. Akto'be: Institut arkheologii KN MON RK, p. 141-153.
- Hutsal, A. F., Hutsal, V. A., Mohylov, O. D. 2022. The mound of the Early Scythian period near Shutnivtsi village in Middle Dnister region. *Arheologia*, 4, p. 83-104. <https://doi.org/10.15407/arheologia2022.04.083>
- Hutsal, A. F., Hutsal, V. A., Mohylov, O. D., Boltaniuk, P. A. 2010. Doslidzhennia kurhannoi hrupy Spasivka — Ivankivtsi u Pozbruchchi. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2009 r.* Kyiv: IA NANU, p. 101-103.
- Hutsal, A. F., Mehei, V. P. 1997. Doslidzhennia kurhaniv skifskoho chasu bilia s. Tarasivka. In: Bazhenov, L. V. (ed.). *Kamianechchyna v konteksti istorii Podillia*. Kamianets-Podil'skyi: OIUM, p. 85-88.
- Hutsal, V. A. 2006. Pokhvalnyi obriad peredskifskoho chasu na Mohylivshchyni. In: Bazhenov, L. V. (ed.). *Druha Mohyliv-Podil'ska kraieznavcha konferentsiia*. Mohyliv-Podil'skyi: Oium, p. 47-55.
- Zharov, H. V., Terpylovskiy, R. V. 2006. Doslidzhennia pamiatok skifskoho ta rym'skoho chasu u Verkhnomu Posulli. *Arkheolohichni lytopys Livoberezhnoi Ukrainy*, 1, p. 89-99.
- Zavitiy, B. I. 2011. Horodyshcha rannoho zaliznogo viku u Verkhnomu i Serednomu Naddnistri. *Visnyk Instytutu arkheolohii*, 6, p. 3-51.
- Zavitiy, B. I. 2012. Doslidzhennia horodyshcha Lysychnyky ta yoho okolyts u 2009 r. *Visnyk Instytutu arkheolohii*, 7, p. 84-106.
- Zolotarev, P. M. 2004. Novye materialy skifo-sarmatskogo vremeni v raione s. Mastiugino. In: Guliaev, V. I. (ed.). *Arkheologiiia Srednego Dona v Skifskuiu epokhu. Trudy Donskoi (Potudanskoi) arkheologicheskoi ekspeditsii IA RAN, 2001–2003 gg.* Moscow: IA RAN, p. 127-150.
- Iliukov, L. S. 2002. Karataevskii mogil'nyk. *Arkheologicheskie zapiski*, 2, p. 168-202.
- Kozmirchuk, I. A., Moiseev, A. V., Razuvaev, Iu. D. 2011. Pogrebeniia skifskogo vremeni na verkhnedonskom poselenii-mogil'niku Ksizovo-16. In: Berezutskii, V. D. (ed.). *Vostochnoevropeiskie drevnosti skifskoi epokhi*. Voronezh: Nauchnaia kniga, p. 196-203.
- Kopylov, V. P., Kovalenko, A. N. 2006. Kompleksy arkhaiskogo vremeni v delte Dona. *Istoriko-arkheologicheskie issledovaniia v Azove i na Nizhnem Donu v 2005 g.*, 22, p. 181-186.
- Korpusova, V. M. 1972. Pro naselennia khory antychnoi Feodosii. *Arheologia*, 6, p. 41-55.
- Korpusova, V. M., Orlov, R. S. 1978. Mohyl'nyk VI–IV na Kerchenskomu pivostrovi. *Arheologia*, 28, p. 65-76.
- Kruglikova, I. T. 1973. Kamennye iashchiki u der. Rybnoe. In: Munchaev, R. M., Markovin, V. I. (eds.). *Kavkaz i Vostochnaia Evropa v drevnosti*. Moscow: Nauka, p. 162-166.
- Krushelnyska, L. I. 1965. Mohyl'nyk vysotskoi kultury v m. Zolochyev. *Arheologia*, 19, p. 122-135.
- Krushelnyska, L. I. 1976. *Pivnichne Prykarpattia i Zakhidna Volyn za doby rannoho zaliza*. Kyiv: Naukova dumka.
- Krushelnyska, L. I. 2002. Mohyl'nyk vysotskoi kultury v seli Lukavets. *Zapysky Naukovoho tovarystva im. Shevchenka*, 244, p. 521-534.
- Kubyshev, A. I., Skyba, L. Ye., Skoryi, S. A. 1995. Burial places of the Scythian age from the Pirogovo sepulchre. *Arheologia*, 1, p. 101-111.
- Kulatova, I. M., Suprunenko, O. B. 2010. *Kurhany skifskoho chasu zakhidnoi okruhy Bil'skoho horodyshcha*. Kyiv: TsP NANU i UTOPIK; TsODPIK.
- Levitskii, O. G., Kashuba, M. T. 2016. «Hallstattisation» of the Carpathian-Dniester region: migration or cultural influences. *Archaeology and Early History of Ukraine*, 2 (19), p. 124-139.
- Leskov, A. M. 1970. Kirovskoe poselenie. In: Leskov, A. M. (ed.). *Drevnosti Vostochnogo Kryma*. Kyiv: Naukova dumka, p. 7-59.
- Lysenko, S. D. 2010. Novye pamiatniki milogradskoi kultury na Kievshchine. *Press-muzei*, 26–27, p. 106-127.

- Maleev, Iu. N. 1983. Issledovaniia gorodishcha Lisichniki. In: Rybakov, B. A. (ed.). *Arkheologicheskie otkrytiia 1981 g.* Moscow: Nauka, p. 285.
- Maleev, Iu. N. 1987. Galshtatskie gorodishcha v Zapadnoi Podolii i Prikarpatie. In: Artemenko, I. I. (ed.). *Mezhplemennye svyazi epokh bronzы na territorii Ukrainy.* Kyiv: Naukova dumka, p. 86-101.
- Maleev, Iu. 1991. Galshtatskii mogilnik u s. Zavale na r. Prut. In: Nikulitse, I. (ed.). *Etnokulturnye i etnosotsialnye protsessy v kontse I tys. do n.e. — pervoi polovine I tys. n.e. na Iugo-Zapade SSSR i v sopredelnykh regionakh.* Chisinau: Știința, p. 86-89.
- Maleev, Iu. 1993. Mogilnik kultury Gava v Severo-Vostochnom Prikarpatie. In: Zarev, K., Kitov, G., Gocheva, Z., Vasileva, M., Lilova, B. (eds.). *Pervi mezhdunaroden simozium „Sevastopolis” „Nadgrobnite mogili v iugoiztochna Evropa”.* Kazanlik, Belgariia, 4–8 iuni 1993 g. Veliko Tiernovo: Pik, p. 58-59.
- Malieiev, Yu. M. 1993. Rozkopky zhertovnyka na horodyskhi Lysychnyky. In: Kozak, D. N. (ed.). *Arkheolohichni doslidzhenia v Ukraini 1991 roku.* Lutsk: Nadstyria, p. 63-64.
- Maslennikov, A. A. 1995. Kamennye iashchiki Vostochnogo Kryma (K istorii selskogo naseleniia Bospora VI–I vv. do n.e.). *Bosporskii sbornik*, 8, p. 1-124.
- Melnikovskaia, O. N. 1950. Mogilnik u s. Dolinskoe Chernigovskoi oblasti. *Kratkie soobshcheniia Instituta istorii materialnoi kultury*, XXXIV, p. 70-74.
- Melnykovskaia, O. N. 1977. Mohylnyk yukhnivskoi kultury ta rannoserednovichne poselennia na Chernihivshchyni. *Arheologia*, 24, p. 60-68.
- Meliukova, A. I. 1953. Pamiatniki skifskogo vremeni na Srednem Dnestre. *Kratkie soobshcheniia Instituta istorii materialnoi kultury*, 51, p. 60-73.
- Meliukova, A. I. 1958. Pamiatniki skifskogo vremeni lesostepnogo Srednego Podnestrovia. *Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR*, 64, p. 5-102.
- Meliukova, A. I. 1964. *Vooruzhenie skifov.* Svod arkheologicheskikh istochnikov, D. 1–4. Moscow: Nauka, p. 1-88.
- Meliukova, A. I. 1975. *Poselenie i mogilnik skifskogo vremeni u sela Nikolaevka.* Moscow: Nauka.
- Mogilov, A. D. 2010. To the Archeological Map of Northern Bukovina Early Iron Age. *Revista Arheologica*, V (1), p. 98-129.
- Mogilov, A. D. 2011a. K voprosu o situatsii na zapade Vostochnoevropeiskoi Lesostepi v skifskoe vremia. In: Baitanayev, B. A. (ed.). *Arkheologii Kazakhstana v epokhu nezavisimosti: itogi, perspektivy.* Almaty: Institut arkheologii KN MON RK, p. 217-227.
- Mohylov, O. D. 2011b. Teremtsi — poselennia doskifskoho chasu na Srednomu Dnistri. In: Travinskyi, V. V. (ed.). *Arkheolohiia i fortyfikatsiia Srednoho Podnistrovia.* Kamianets-Podilskiy: PP „Medobory-2006”, p. 23-31.
- Mohylov, O. D. 2018a. The Scythian Burials with a Bridle from the Dnipro Pryporizhya. *Archaeology and Early History of Ukraine*, 27, p. 287-315. <https://doi.org/10.37445/adu.2018.02.17>
- Mohylov, O. 2018b. Pokhovalnyi obriad Svitlovodskoho mohylnya. In: Chabai, V. P. (red.). *I Vseukrainskyi arkheolohichniy zizd. Prohrama roboty ta anotatsii dopovidei.* Kyiv: IA NANU, p. 119-120.
- Mogilov, A. D. 2020. On the Formation of the Early Scythian Culture on the Middle Dniester Region. *Stratum Plus*, 3, p. 129-170.
- Mohylov, O. D. 2021. *Komariv. Poselennia doskifskoho chasu na Srednomu Dnistri.* Kyiv: IA NANU.
- Mogilov, A. 2023. Funeral and Memorial Rites of the Svetlovodsk Burial Ground of the Scythians in Central Ukraine. *Revista Arheologică*, 2, p. 30-57. http://doi.org/10.52603/RA.XIX.2.2023_03
- Mogilov, A. D., Gutsal, A. F., Gutsal, V. A. 2016a. Pervyi Spasovskii kurgan. In: Sirbu, L. (ed.). *Culturi, Procese si Contexte in Arheologia. Volum omagial Oleg Levitski la 60 de ani.* Cisinaiu: Tipografia “Garamont-Studio”, p. 247-267.
- Mohylov, O. D., Hutsal, A. F., Hutsal, V. A. 2016b. The barrow with the stone bank on the West Podillya. *Archaeology and Early History of Ukraine*, 2 (19), p. 212-230.
- Mohylov, O. D., Hutsal, A. F., Hutsal, V. A. 2016c. Kistiana piksyda z rannoskifskoho kurhanu na Podilli. In: Zarembo, O. O. (ed.). *Arkheolohiia i fortyfikatsiia Ukrainy.* Kamianets-Podilskiy: PP Buinytskyi, s. 67-72.
- Mogilov, O., Nechitaylo, P. 2016. Arkheolohichni rozvidky na poselenniakh rannoho zaliznoho viku v Srednomu Podnistrovi. In: Zarembo, O. O. (ed.). *Arkheolohiia i fortyfikatsiia Ukrainy.* Kamianets-Podilskiy: PP Buinytskyi, p. 55-66.
- Oblomskii, A. M., Razuvaev, Iu. D. 2013. Gruntovye pogrebeniia skifskogo vremeni u s. Ksizovo na Srednem Donu. *Kratkie soobshcheniia Instituta arkheologii RAN*, 231, p. 183-195.
- Ostapenko, M. A. 2007. Skifskie beskurgannye mogilniki Stepnogo Podneprovia. In: Maslennikov, A. A., Gavriluk, N. A. (eds.). *Antichnyi mir i varvary na iuge Rossii.* Moscow; Kyiv; Zaporizhzhia: Dyke pole, p. 143-179.
- Panchenko, K. I. 2016. The Burial of Scythian Time from the Earth Burial Ground near the Village Zalomi in Kirovohrad Region. *Archaeology and Early History of Ukraine*, 2 (19), p. 237-240.
- Panchenko, K. I. 2018. The Burial Ground of the Scythian Time near the Village Zalomi in Kirovohrad Region. *Revista Arheologica*, XIV (1), p. 44-49.
- Petrenko, V. G. 1962. Mogilnik skifskogo vremeni u s. Grishchentsy. *Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR*, 13, p. 142-151.
- Petrenko, V. G. 1978. *Ukrasheniia Skifii VII–III vv. do n.e.* Svod arkheologicheskikh istochnikov, D. 4–5. Moscow: Nauka, p. 1-144.
- Petrovska, Ye. O. 1970. Rannoskifski pamiatky na pivdennii okolytsi Kyieva. *Arheologia*, XXIV, p. 129-145.
- Pokrovskaya, Ye. F., Kovpanenko, H. T. 1961. Mohylnyk bilia s. Kalantaievo. *Arheologia*, XXII, p. 129-142.
- Polidovych, Yu. B. 1998. Nove skifskie pokhovannia z hryvnoi u Donetskii oblasti. *Arkheolohycheskyi almanakh*, 7, p. 103-112.
- Privalova, O. Ia. 1993. Skifskoe pogrebenie u Styly. *Arkheologicheskii almanakh*, 2, p. 161-166.
- Prokofev, R. V. 2014. *Raskopki u khutora Dugino v delte Dona v 2009 godu.* Rostov-na-Donu: Altair.
- Prokhorova, T. A. 1997. Nekropol na Beglitskoi kose. *Taganrog*, 1, p. 18-32.
- Popandopulo, Z. Kh. 2004. Gruntovye mogilniki skifskogo vremeni Nizhnego Podneprovia. In: Skorui, S. A. (ed.). *Vid Kimmerii do Sarmatii.* Kyiv: Korvin-Pres, p. 67-68.
- Popandopulo, Z. Kh. 2011. *Skifskii gruntovyi mogilnik Skelki.* Zaporizhzhia: Zaporozhskii oblastnoi kraevedcheskii muzei.

- Razuvaev, Iu. D. 2012. Gruntovye pogrebeniia skifskogo vremeni u s. Kulakovka na Srednem Donu. In: Razuvaev, Iu. D. (ed.). *Vostochnoevropeiskie drevnosti*. Voronezh: Nauchnaia kniga, p. 165-169.
- Razuvaev, Iu. D. 2014. Gruntovye mogilniki skifskogo vremeni v Dnepro-Donskoi Lesostepi: istoriograficheskii obzor issledovaniia. *Nauchnye vedomosti. Seriya Istoriia. Politologiya. Ekonomika. Informatika*, 21 (192), 32, p. 81-85.
- Svieshnikov, I. K. 1964. Pamiatky holihradskoho typu na Zakhidnomu Podilli. *Materialy i doslidzhennia z arkeologii Prykarpattia i Volyni*, 5, p. 40-66.
- Smirnova, G. I. 1961. Severinovskoe gorodishche (po materialam Iugo-Podolskoi ekspeditsii 1947–1948, 1953 gg.). *Arkheologicheskii sbornik Gosudarstvennogo Ermitazha*, 2, p. 88-103.
- Smirnova, G. I. 1967. Nekotorye voprosy ranneskifskogo perioda na Srednem Dnestre (Po povodu stati M. Dusheka). *Archeologicheskie rozhledy*, XIX, 2, p. 223-235.
- Smirnova, G. I. 1968. Raskopki kurganov u sel Kruglik i Doliniany na Bukovine. *Arkheologicheskii sbornik Gosudarstvennogo Ermitazha*, 10, p. 14-27.
- Smirnova, G. I. 1969. Poselenie Magala — pamiatnik drevnefrakiiskoi kultury v Prikarpatie (vtoraia polovina XIII — seredina VII v. do n. e.). In: Zlatkovskaia, T. D., Meliukova, A. I. (eds.). *Drevnie frakiitsy v Severnom Prichernomore*. Moscow: Nauka, p. 7-34.
- Smirnova, G. I. 1973. Pozdneholigradskii mogilnik u s. Ostritsa (Magalianskaia) na Bukovine. *Arkheologicheskii sbornik Gosudarstvennogo Ermitazha*, 15, p. 7-11.
- Smirnova, G. I. 1977. O khronologicheskoi sootnoshenii pamiatnikov tipa Sakharna-Soloncheny i Zhabotin (po materialam kurganov u s. Mervintsy na Dnestre). *Sovetskaia arkeologiya*, 4, p. 94-107.
- Smirnova, G. I. 1979. Kurgany u s. Perebykovtsy — novyi mogilnik skifskoi arkhaii na Srednem Dnestre. *Trudy Gosudarstvennogo Ermitazha*, XX, p. 36-67.
- Smirnova, G. I. 1982. Zakrytye predskifskie komplekсы u sela Dnestrovka-Luka. In: Mikliaev, A. M. (ed.). *Drevnie pamiatniki kultury na territorii SSSR*. Leningrad: Gosudarstvennyi Ermitazh, p. 30-53.
- Smirnova, G. I. 1983. Materialnaia kultura Grigorovskogo gorodishcha (k voprosu o formirovanii chernolessko-zhabotinskikh pamiatnikov). *Arkheologicheskii sbornik Gosudarstvennogo Ermitazha*, 23, p. 60-72.
- Smirnova, G. I. 1984. O formirovanii pozdnechernolesskoi kultury na Srednem Dnestre po materialam poseleniia Dnestrovka-Luka. *Arkheologicheskii sbornik Gosudarstvennogo Ermitazha*, 25, p. 43-60.
- Smirnova, G. I. 2006. Zapadno-Podolskaia gruppa ranneskifskikh pamiatnikov v svete issledovaniia k kontsu XX stoletia. In: Petrenko, V. G., Iablonskii, L. T. (eds.). *Drevnosti skifskoi epokhi*. Moscow: IA RAN, p. 66-92.
- Suprunenko, O. B. 2014. Kultovi i pokhvalni obiekty na piznoskifskomu poselenni v ur. „Pole 2-i bryhady”. In: Suprunenko, O. B. (ed.). *Arkheologichni doslidzhennia Bilskoho horodyshcha 2013 r.* Kyiv; Kotelva: TsP NAN Ukrainy i UTOPIK, p. 65-81.
- Suprunenko, O. B. 2016a. Gruntovi nekropoli lisostepovoho naselennia skifskoi doby u Dniprovskomu Livoberezhzhi. *Archaeology and Early History of Ukraine*, 2(19), p. 257–269.
- Suprunenko, O. B. 2016b. Gruntovyi nekropol skifskoho chasu v Poltavi. *Arkheologichni doslidzhennia v Ukraini 2015 r.* Kyiv: IA NANU, p. 144–146.
- Terenozhkin, A. I. 1949. *Chernolesskoe gorodishche i kurgannyi mogilnik*. Scientific Archives of the Institute of Archaeology, the NAS of Ukraine, f. 64, 1949/15.
- Terenozhkin, O. I. 1952. Rozvidky i rozkopky 1949 r. v pivnichnii chastyni Kirovohradskoi oblasti. *Arheologia*, VII, p. 110-144.
- Trotska, V. I. 2002–2003. Arkheologichni doslidzhennia v okolytsiakh Opishnoho. *Arkheologichni litopys Livoberezhnoi Ukrainy*, 3, p. 194-195.
- Tsvek, O. V. 1968. Mohyl'nyk skifskoho i sarmatskoho chasu na Kerchenskomu pivostrovi. *Arheologia*, XXI, p. 199-205.
- Chernovol, D. K., Lysenko, S. D., Pozikhovskiy, O. L., Marynchenko, H. V., Korvin-Piotrovskiy, A. O. 2012. Doslidzhennia poblyzu s. Voloshkove. In: Kozak, D. N. (ed.). *Arkheologichni doslidzhennia v Ukraini 2011 r.* Kyiv: Volynski starozhytnosti, p. 479-481.
- Sherstiuk, V. V., Myronenko, K. M. 2010. Rozvidky u Hadiatskomu r-ni Poltavskoi oblasti u 2009 r. In: Kozak, D. N. (ed.). *Arkheologichni doslidzhennia v Ukraini*. Kyiv: IA NANU, p. 473-474.
- Shovkopliash, I. H. 1952. Kurhannyi mohyl'nyk peredskifskoho chasu na Serednomu Dnistri. *Arkheologichni pamiatky URSR*, IV, p. 5-11.
- Shovkopliash, I. H. 1956. Serednodnistrovska ekspeditsiia 1949–1951 rr. *Arkheologichni pamiatky URSR*, VI, p. 29-37.
- Shovkopliash, I. H. Maksymov, Ye. V. 1952. Doslidzhennia kurhannoho mohyl'nyka peredskifskoho chasu na Serednomu Dnistri. *Arheologia*, VII, p. 89-109.
- Shchukin, M. B. 1989. Sem sezonov Slaviano-sarmatskoi ekspeditsii. In: Smirnova, G. I. (ed.). *Itogi arkeologicheskikh ekspeditsii Gosudarstvennogo Ermitazha*. Leningrad: Gosudarstvennyi Ermitazh, p. 103-114.
- Hutsal, A., Hutsal, V., Mogylov, O. 2023. Early Iron Age Mound near the Village Malynivtsi in Podillya. *Eminak: Scientific Quarterly Journal*, 2 (42), p. 109-135. [https://doi.org/10.33782/eminak2023.2\(42\).644](https://doi.org/10.33782/eminak2023.2(42).644)
- Mogylov, O. 2013. The Barrows of the West Podolian Group of the Scythian Period. *Mousaios*, XVIII, p. 203-214.
- Ossowski, G. 1891. Sprawozdanie drugie z wycieczki paleoetnologicznej po Galicyi (w roku 1890). *Zbiór wiadomości do antropologii krajowej*, XV, s. 1-88.
- Reihl, E. 1936. Zwierciadła podolskiej kultury scytyjskiej. V: Sulimirski, T. (red.). *Scytowie na Zahodniem Podolu*. Lwów: Nakładem Lwowskiego towarzystwa prehistorycznego, s. 139-149.
- Sulimirski, T. 1931. *Kultura Wysocka*. Kraków: Nakładem Polskiej Akademji Umiejętności.
- Sulimirski, T. 1936. *Scytowie na zachodniem Podolu*. Lwów: Nakładem Lwowskiego Towarzystwa Prehistorycznego.

В. С. АКСЬОНОВ

АМУЛЕТИ З ПРОТОМАМИ У НАСЕЛЕННЯ ЛІСОСТЕПОВОГО ВАРІАНТУ САЛТІВСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Статтю присвячено невеликій, але цікавій групі салтівських підвісок-амулетів, що оздоблені протомами птахів та верблюдів. Усі підвіски походять із поховальних комплексів початку — третьої чверті IX ст., досліджених на трьох різних ділянках Верхньосалтівського катакомбного могильника. Оформлення підвісок голівками верблюдів зумовлене участю місцевого аланського населення Верхнього Салтова в між-регіональній торгівлі.

К л ю ч о в і с л о в а: салтівська культура, катакомба, амулети, алани, верблюди.

У поховальних комплексах аланського населення салтівської культури доволі часто трапляються металеві підвіски-амулети (Плетнева 1981, с. 151, рис. 37; 1989, с. 96-100, рис. 48). Саме амулети дослідники вважають специфічною рисою культури ранньосередньовічних аланів (Ковалевская 1981, с. 87). Вивчення амулетів відіграє важливу роль у розумінні світогляду не лише аланів, але й інших народів, що входили до складу Хозарського каганату. Саме на салтівський час (VIII–IX ст.) припадає розквіт різноманітних форм металевих амулетів в аланського населення півдня Східної Європи, що, на думку дослідників, відповідає кульмінації розвитку в аланів язичництва у «чистому вигляді» (Албегова 2001, с. 95).

Історіографія

Амулети ранньосередньовічного аланського населення вже давно привернули увагу дослідників. Завдяки зусиллям В. Б. Ковалевської, З. Х. Албегової, С. А. Плетнєвої, Г. Є. Афанасьєва розроблено топологію, хронологію аланських амулетів, визначено ареали

їх розповсюдження та з'ясовано їх статеву, вікову й соціальну атрибуцію (Ковалевская 1978; 1995; Албегова 1995; 2001; Албегова, Ковалевская 2011; 2012; Афанасьєв 1973; 1976; 1993, с. 30-33, 42-45; Плетнева 1967, с. 175-178; 1989, с. 96-100). Семантику металевих амулетів салтівської культури також ретельно вивчали сучасні дослідники (Флєрова 2001).

Завдяки проведеному порівняльному аналізу катакомбних могильників лісостепового варіанта салтівської культури за кількома блоками показників поховальної обрядовості вдалося виділити три поховальні традиції, які, на думку дослідників, віддзеркалюють існування в алано-аському суспільстві трьох племінних груп: Верхньосалтівсько-Ютанівської, Дмитріївсько-Нижньолуб'янської та Маяцької (Афанасьєв 1993, с. 91-93). При цьому, завдяки використанню статистичних методів, вдалося встановити локальні відмінності в наборах амулетів, що супроводжували небіжчиків жіночої статі — представниць цих різних племінних груп аланів (Афанасьєв 1993, табл. 36; Албегова 2001, с. 93-94). Так, для Ютанівського могильника, який утворює одну групу з Верхньосалтівським некрополем, характерні колесоподібні амулети, кільця з голівками птахів, кільця з напливами, туалетні скриньки, перламутрові диски, металеві фігурки коней і птахів (Албегова 2001, с. 94). Саме такий набір металевих амулетів притаманний і аланському населенню, яке залишило Верхньосалтівський некрополь (Хоружа 2014а, рис. 1).

Нині археологічна колекція Харківського історичного музею імені М. Ф. Сумцова складається з матеріалів розкопок Старосалтівського (1982, 1983 рр.), Рубіжненського (1987, 1995 рр.) катакомбних некрополів і досліджень I, III та IV ділянок катакомбного могильника біля с. Верхній Салтів (1984–1992, 1998–2021 рр.). Усього у фондах музею зберігаються матеріали з 278 досліджених поховальних комплексів зазначених катакомбних могильників, із яких походять 264 металеві підвіски-амулети різних типів. Переважну більшість амулетів становлять

© АКСЬОНОВ Віктор Степанович, 2026 — кандидат історичних наук, завідувач відділу археології, Харківський історичний музей імені М. Ф. Сумцова, ORCID: 0000-0002-0648-0696, aksyonovvictor@gmail.com

© Інститут археології НАН України, 2026

Ця стаття відкрита за ліцензією CC BY-NC-ND 4.0 <https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/legalcode.uk>

підвіски у вигляді кільця з пташиними голівками (76 екз.), маленькі гудзики-дзеркальця (50 екз.) та колесоподібні амулети різних видів (36 екз.). У запропонованій роботі розглянуто тільки підвіски-амулети з протомами тварин або птахів, розвернутими в протилежні сторони (тип 3, за класифікацією С. О. Плетнєвої) (Плетнева 1989, с. 96, рис. 48). Таких амулетів нараховується в колекції музею 14 екземплярів (13 цілих та один фрагмент); вони походять з 12 поховальних комплексів досліджених на першій (ВСМ-I), третій (ВСМ-III) та четвертій (ВСМ-IV) ділянках катакомбного некрополя біля с. Верхній Салтів. Метою роботи є введення до наукового обігу цих знахідок із території Верхньосалтівського археологічного комплексу.

Археологічний контекст

Катакомби, де виявлено амулети з протомами, мають розміри та глибину дромосу (табл. 1), що відповідають середнім показникам для поховальних споруд зазначених ділянок Верхньосалтівського некрополя (Аксьонов 2018, табл. 1), тоді як розміри самих поховальних камер цих катакомб перевищують середні показники (Аксьонов 2018, табл. 3). Поховальні камери цих катакомб містили одиночні, парні та колективні поховання (табл. 1). У тих випадках, коли кістяки небіжчиків зберегли свій анатомічний порядок (катакомби № 7, 96, 142 (ВСМ-IV), катакомба № 2 та поховальний комплекс № 24 (ВСМ-III)), підвіски-амулети з протомами розташовувалися на тазових кістках людини, тобто вони були підвішені до пояса. Так, амулет із протомами в камері катакомби № 2 (ВСМ-III) лежав біля кісток таза жінки (поховання № 3) разом із двома колесоподібними підвісками. У катакомбі № 7 (ВСМ-IV) дві підвіски-амулети були знайдені на ділянці пояса, над правою тазовою кісткою небіжчиці (поховання № 1). У поховальному комплексі № 24 (підбій в стінці дромосу) підвіска лежала на ділянці пояса дитини 6–8 років разом із чотирма литими бубонцями (Хоружа 2014б, рис. 2: 1, 6–10). Біля пояса дитини (поховання № 3) з катакомби № 96 (ВСМ-IV) виявлено туалетну скриньку у вигляді черепашки, дві ворворки, амулет із протомами верблюда (рис. 2: 1–5). Підвіска з обламаними протомами в катакомбі № 42 (ВСМ-IV) лежала на правій частині таза небіжчиці разом із трьома литими бубонцями, бронзовими дротяними

пронизками спіралеподібної форми та двома коповушками різного типу. Зазначені амулети входили до поховального інвентаря дітей та жінок фертильного віку.

Знайдені в поховальних комплексах Верхньосалтівського катакомбного могильника амулети представлені двома різновидами: з протомами птахів (рис. 1: 1–6) та з протомами верблюдів (рис. 1: 8–12). У катакомбі № 142 від амулета залишилася лише центральна частина підвіски з петелькою (рис. 1: 7), що не дозволяє встановити, до якого різновиду належить цей виріб.

Амулети з протомами птахів походять із катакомб № 1, 7 (ВСМ-IV), № 68 (ВСМ-I) та поховального комплексу № 24 (ВСМ-III) (рис. 1: 1–6). У зазначених похованнях, крім катакомб № 7 (ВСМ-IV) та № 68 (ВСМ-I), ці амулети представлені одним екземпляром. Із катакомби № 68 (ВСМ-I) походять дві підвіски, які відрізняються одна від одної рівнем виконання (рис. 1: 5–6). Наявність у катакомбі № 68 (ВСМ-I) двох підвісок-амулетів із протомами птахів, імовірно, зумовлена присутністю в поховальній камері кістяків двох дітей, яким вони і належали. Знайдені підвіски мають різний рівень реалістичності зображення пташиних голівок. На трьох амулетах (катакомба № 57 (ВСМ-IV), № 68 (ВСМ-I), поховальний комплекс № 24 (ВСМ-III)) ми маємо узагальнене зображення голови птаха (рис. 1: 2, 4, 5). Ще на трьох підвісках (катакомби № 7 (ВСМ-IV), № 68 (ВСМ-IV)) представлені голівки водоплавних птахів (рис. 1: 1, 6), тоді як амулет із катакомби № 1 (ВСМ-IV) оздоблено зображенням голівок хижого птаха, на що вказує загнутий донизу кінчик дзьоба (рис. 1: 3). Подібні підвіски-амулети з пташиними голівками були знайдені в катакомбах № 21, 152, 164 Дмитріївського могильника (Плетнева 1989, с. 97, рис. 48), в інгумаційному похованні № 170 Нетайлівського ямного могильника (рис. 1: 14) (Крыганов 1993, с. 10, табл. VI: 12).

Дослідники зауважують, що амулети з парними протомами на Північному Кавказі в досалтівський період не фіксуються, тому пов'язувати їх з аланським компонентом, мабуть, не можна (Флєрова 2001, с. 46). Натомість прообразом таких амулетів є двопластинчаті антропологічні фібули VI–VII ст. із зображенням «Великої богині» з протомами тварин/птахів (Флєрова 2001, с. 47). Семантику цих антропологічних фібул VI–

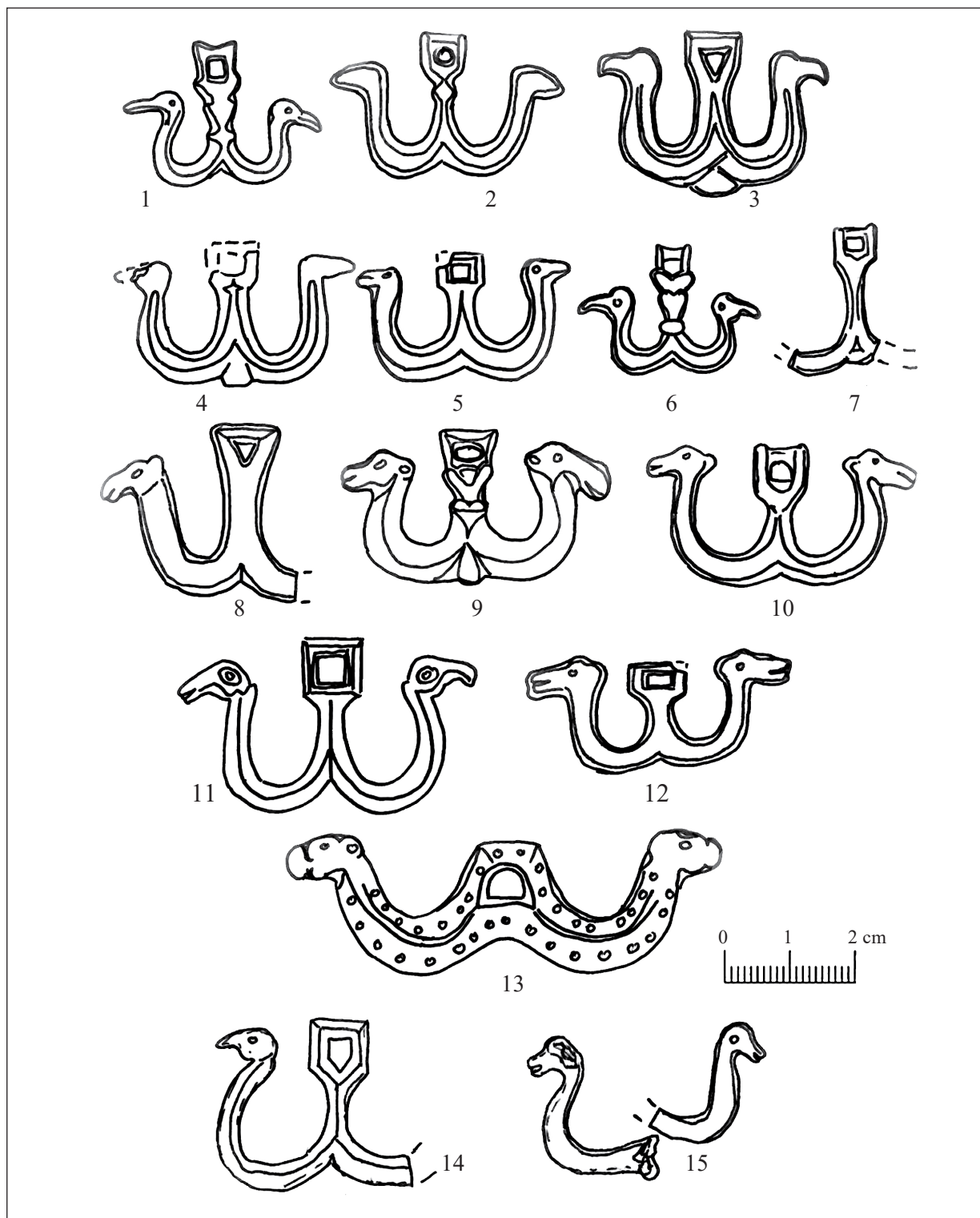


Рис. 1. Амулети з протомами із салтівських поховальних комплексів басейну Сіверського Дінця: 1 — катакомба № 7 (ВСМ-IV); 2 — катакомба № 57 (ВСМ-IV); 3 — катакомба № 1 (ВСМ-IV); 4 — катакомба № 24 (ВСМ-III); 5–6 — катакомба № 68 (ВСМ-I); 7 — катакомба № 142 (ВСМ-IV); 8 — катакомба № 67 (ВСМ-IV); 9 — катакомба № 37 (ВСМ-IV); 10 — катакомба № 46 (ВСМ-I); 11 — катакомба № 2 (ВСМ-III); 12 — катакомба № 96 (ВСМ-IV); 13 — катакомба № 59 (ВСМ-I); 14 — поховання № 170 (Нетайлівський могильник); 15 — поховання № 102 (могильник Червона Гірка)

Fig. 1. Amulets with protomes from the Saltiv burial complexes of the Siverskyi Donets basin: 1 — catacomb no. 7 (VSM-IV); 2 — catacomb no. 57 (VSM-IV); 3 — catacomb no. 1 (VSM-IV); 4 — catacomb no. 24 (VSM-III); 5–6 — catacomb no. 68 (VSM-I); 7 — catacomb no. 142 (VSM-IV); 8 — catacomb no. 67 (VSM-IV); 9 — catacomb no. 37 (VSM-IV); 10 — catacomb no. 46 (VSM-I); 11 — catacomb no. 2 (VSM-III); 12 — catacomb no. 96 (VSM-IV); 13 — catacomb no. 59 (VSM-I); 14 — burial no. 170 (Netailivskyi cemetery); 15 — burial no. 102 (Chervona Hirka cemetery)

VII ст. описано в літературі (Рыбаков 1987, с. 200-204). Центральна фігура композиції на таких фібулах — Велика богиня серед птахів, Богиня неба, а також Матір, родителька всього живого (Голан 1993, с. 162). Птахи підкреслюють небесну сутність центральної фігури, яка посиляє на землю сонячне світло та дощ (Голан 1993, с. 160). Птах у індоєвропейців вважався сонячною істотою (Голан 1993, с. 161). Пара птахів у такій трифігурній композиції символізує синів Богині неба (близнюків), а сама Богиня разом із парою птахів утілює ідею родючості (Голан 1993, с. 162). Дослідники відзначають, що Велику богиню, крім птахів, можуть супроводжувати вершники, коні, леви, вовки / собаки і навіть змії (Голан 1993, рис. 347: 1; 352; 354: 1; 355: 1). Салтівські амулети з протомами птахів відтворюють саме цю ідею, але відповідно до загальних канонів, які виробилися в алано-болгарському

середовищі (Флєрова 2001, с. 48). При цьому в салтівському середовищі тричленна композиція була пристосована до місцевих вірувань, унаслідок чого замість голівок коней чи павичів на амулетах зображені протоми водоплавних птахів або верблюдів (Флєрова 2001, с. 50).

Саме амулети з протомами верблюдів були знайдені в катакомбах № 37, 67, 96 (ВСМ-IV), № 46 (ВСМ-I), № 2 (ВСМ-III). На підвісках із катакомб № 37, 67 (ВСМ-IV), № 46 (ВСМ-I) верблюди зображені доволі реалістично: довгі вигнуті ший, горбоносі морди з круглими маленькими вухами (рис. 1: 8–10). Реалістичне зображення голови верблюда бачимо на підвісці із салтівського городища Маяки (Флєрова 2001, рис. 10: 1). Зображення верблюдів на підвісках із катакомб № 2 (ВСМ-III) та № 96 (ВСМ-IV) більш спрощені. Так, на підвісці з катакомби № 2 (ВСМ-III) горбоносі морди верблюдів втратили вуха (рис. 1: 11), а голівки тварин на амуле-

Таблиця 1. Мірні показники поховальних споруд Верхньосалтівського могильника, які містили амулети з парними протомами

Table 1. Measurements of the burial structures of the Verkhnosaltiv cemetery, which contained amulets with paired protomes

№ катакомби	Дромос					Вхід до камери		Камера			
	L	C	Глибина	Кількість сходиночок	Заклад	H	C	Тип	L	C	Кількість небіжчиків*
№ 46 ВСМ-I	6,1	0,5 – 0,65	4,1	12	–	0,6	0,42	Т подібна	2,3	1,9	3 (чоловік + 2 жінки)
№ 59 ВСМ-I	5,4	0,4 – 0,6	4,2	9	–	–	0,45	ПОВЗДОВЖНЯ	2,2	1,8	2 (чоловік + жінка)
№ 68 ВСМ-I	6,5	0,4 – 0,6	4,3	10	–	0,6	0,4	Т подібна	2,2	1,8	4 (чоловік + жінка + 2 дитини)
№ 2 ВСМ-III	5,1	0,5–0,65	3,2	10	+	0,6	0,6	Т подібна	1,85	1,8	3 (2 жінки + підліток)
№ 24 ВСМ-III	4,1	0,6	3,05	7	–	–	–	підбій	1,2	0,65	1 (дитина)
№ 1 ВСМ-IV	4,8	0,65	3,3	6	–	0,8	0,6	Т подібна	2,2	1,8	4 (чоловік + 2 дорослі + дитина)
№ 7 ВСМ-IV	6,1	0,4 – 0,65	3,5	11	+	0,6	0,45	Т подібна	2,25	1,75	2 (чоловік + жінка)
№ 37 ВСМ-IV	5,9	0,4 – 0,6	3,7	10	+	0,5	0,4	Т подібна	1,82	1,45	2 (чоловік + жінка)
№ 57 ВСМ-IV	5,14	0,48–0,6	2,6	5	–	0,3	0,46	Т подібна	1,88	1,45	1 (жінка)
№ 67 ВСМ-IV	5,82	0,42–0,6	3,22	5	+	0,7	0,48	Т подібна	2,38	1,76	3 (чоловік + жінка + дитина)
№ 96 ВСМ-IV	6,2	0,5 – 0,65	4,4	9	+	0,6	0,45	Т подібна	2,15	1,92	4 (чоловік + 2 жінки + дитина)
№ 142 ВСМ-IV	5,04	0,4 – 0,52	3,3	6	+	0,4	0,37	Т подібна	2,04	1,6	1 (жінка)

ті з катакомби № 96 (ВСМ-IV) передають лише загальні контури голови верблюда (рис. 1: 12). Саме за цим показником зазначена підвіска схожа на амулет із катакомби № 87 Дмитріївського некрополя (Плетнева 1989, рис. 97). Імовірно, доволі стилізовані голівки верблюдів зображені на підвісці з катакомби № 59 (ВСМ-I) (рис. 1: 13), на що вказує маленьке вухо округлої форми на одній із голів. Фрагменти з доволі спрощеним зображенням голівок верблюда, як зауважив керівник розкопок, походять із кремаційного поховання № 102 біритуального могильника Червона Гірка (рис. 1: 15) (Михеев 1988, с. 12, табл. XXXII: 10).

Поховальні комплекси з амулетами з протомами за знайденими в них елементами поясної гарнітури й металевими бляшками, наконечниками від ремінців взуття (рис. 2: 6, 7, 14–18, 25–29; 3: 3, 4, 12–15, 29–31; 4: 5–14, 22–25, 30–32; 5: 10–13, 18, 19) датуються початком — третьою чвертю IX ст. (Комар 1999, табл. 4). Багатство поховального інвентаря та його склад із зазначених катакомб (табл. 2); (рис. 2–5) свідчить, що поховані в камерах люди належали до соціальної та майнової верхівки салтівського суспільства (Афанасьев 1993, с. 39–45).

Інтерпретація

У досліджених катакомбах виявлено підвіски-амулети (табл. 2), які є типовими для аланського населення салтівської культури. Наявність на амулетах зображень верблюда потребує пояснення, оскільки ця тварина не є типовим представником лісостепових районів Донецько-Донського регіону. Проте верблюд був доволі добре відомий не тільки населенню степових районів Хозарського каганату, але й мешканцям його північно-західного прикордоння. Кістки тварини, у незначній кількості, представлені на салтівському Правобережному Цимлянському городищі (0,05 %), Карнаухівському поселенні (2 %) (Ляпушкин 1958, с. 313; Плетнева 1967, с. 147; 1996, с. 129, табл. 5). У невеликій кількості кістки верблюда зафіксовано в матеріалах боршевської культури (городище Титчиха, Велике Боршевське городище) (Колода, Горбаненко 2018, с. 143). Знайомство населення Хозарського каганату з верблюдом підтверджують зображення цих тварин на камені з Маяцького городища, кістяному релікварії з Підгорівського могильника (Плетнева 1984, рис. 14; Флєрова 2001, рис. 10). Наявність у

салтівських старожитностях кісток та зображень верблюда пов'язують з участю населення Хозарії в караванній торгівлі на транс'євразійському Великому шовковому шляху (Плетнева 1996, с. 150; Колода, Горбаненко 2018, с. 143), що підтверджує певна кількість відповідних знахідок (дзеркал китайських типів, мушель морських молюсків, шовку тощо) (Плетнева 1989, рис. 54; Крыганов 2001, с. 351; Аксьонов 2024, рис. 6: 15–19). Пояснити появу й використання в населення салтівської культури, що мешкало на кордоні лісостепової зони та степу, амулетів із зображенням верблюда, можна, мабуть, впливом караванної торгівлі, адже головною твариною для перевезення вантажу для місцевого населення був кінь чи віл. Верблюда як в'ючну тварину використовували насамперед кочові та напівкочові народи степової зони Євразії (Содномпилова, Нанзатов 2013, с. 36).

Однак, можна припустити, що до складу стада населення лісостепового та степового варіанта салтівської культури могла входити й незначна кількість верблюдів. Так, верблюдів (по сотні й більше) в другій половині XIX ст. утримували та використовували в деяких великих господарствах не тільки Катеринославської, Херсонської, а й Харківської (Ізюмський повіт), Полтавської, Воронізької, деяких частин Чернігівської губерній Російської імперії (Брокгауз, Ефрон 1892, с. 9–10). При цьому відзначалося, що верблюди доволі вигідні у сільському господарстві тварини, тому що їдять набагато менше, ніж кінь і в два рази менше, ніж віл, а працюють краще від них, не бояться холоду та спеки, хоча не витримують сирого клімату і надмірної ґрунтової вологи. За сприятливих місцевих умов смертність верблюдів менша, ніж у коней та волів. У зазначених господарствах верблюдів використовували для оранки, сіяння, боронування та перевезення вантажів (Брокгауз, Ефрон 1892, с. 10).

Наше припущення підкріплюється тим, що за часів існування салтівської культури клімат у Європі був сухим і теплим, тобто придатним для верблюдів. За спостереженнями палеокліматологів, клімат у VII–VIII ст. у Східній Європі був континентальніший, ніж у теплу та суху заключну стадію атлантичного часу, але м'якший, ніж у ксеротермічний етап суббореалу, тепліший та сухіший, ніж у подальші фази субатлантики (Герасименко 1997, с. 57). З IX–X ст. кількість опадів

Таблиця 2. Основний інвентар із поховальних комплексів Верхньосалтівського могильника, в яких знайдено амулети з протомами
Table 2. The main inventory from the burial complexes of the Verkhni Saltiv burial ground, in which amulets with protomes were found

№ кага- комби, могиль- ника	Кількість небезпечних	Амулети-обереги												Засоби особистої гігієни							Власні прикраси та елементи кос- тюма							Господарський інвен- тар, зброя			
		1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30
№ 24 ВСМ-III	1 (дитина)	1								+										+	2										
№ 142 ВСМ-IV	1 (жінка)	1							+									2	1	+		71		+		+					
№ 57 ВСМ-IV	1 (жінка)	1															1			+		147		+		+					
№ 7 ВСМ-IV	2 (чоловік + жінка)	2		1					1	+	+	1				1						259	+	+			+			1	
№ 1 ВСМ-IV	4 (чоловік + 2 до- рослі + дитина)	1			1				1	+			2			1	2	2		+	+	66	+	+	+	+	+	1			+
№ 68 ВСМ-I	4 (чоловік + жін- ка + 2 дитини)	2	3		2	1	1			+	+	5	2	1		2	2	2				666	+	+	+	+	+				
№ 59 ВСМ-I	2 (чоловік + жінка)	1	4						1	+					1	1	1	1		+	+	171	+	+	+	+	+				+
№ 2 ВСМ-III	3 (2 жінки + підліток)	1		1	2					+	+				1	1	1	1			+	261	+	+	+	+	+				
№ 46 ВСМ-I	3 (чоловік + 2 жінки)	1	1	1												2				+		378		+	+	+	+				
№ 67 ВСМ-IV	3 (чоловік + жінка + дитина)	1		4	2	1				+	+				1	1				+		31		+	+	+		1	1		
№ 37 ВСМ-IV	2 (чоловік + жінка)	1			1	1	1	1	1	+										+	+			+	+	+	+	2	2		
№ 96 ВСМ-IV	4 (чоловік + 2 жінки + дитина)	1	1		1	1	1		5	+	+					1	2			+	+	90	+	+	+	+	2				

* 1 — амулет з протомами; 2 — диск зі стулки мушлі; 3 — амулет кільцеподібний із пташиними голівками; 4 — амулет колесоподібний; 5 — амулет у вигляді пазура; 6 — підвіска-печатка; 7 — амулет із п'яти кінцівок тварини; 8 — ворворка у вигляді чотиригранної піраміди; 9 — бронзові бубонці; 10 — астрагалі; 11 — гудзик-дзеркальце; 12 — підвіска-амулет у вигляді фігурки коня; 13 — підвіска-амулет із фігуркою грифона; 14 — «рогата» пряжка; 15 — дзеркало; 16 — туалетна скринька; 17 — коповушка; 18 — пінець; 19 — сережки; 20 — бляшки-нашивки; 21 — намисто; 22 — браслет; 23 — перстень; 24 — елементи поясної гарнітури; 25 — металеві прикраси ремінців взуття; 26 — посудина; 27 — шабля; 28 — сокира-чекан; 29 — тесло-мотика; 30 — наконечники стріл, металеві деталі сагайдака

* 1 — an amulet with protomes; 2 — a disc from a shell flap; 3 — a ring-shaped amulet with bird heads; 4 — a wheel-shaped amulet; 5 — a claw-shaped amulet; 6 — a pendant-seal; 7 — an amulet from the heel bone of an animal; 8 — vorvorka in the form of a four-sided pyramid; 9 — bronze tambourines; 10 — an astragalus; 11 — a button-mirror; 12 — a pendant-amulet in the form of a horse figurine; 13 — a pendant-amulet with a griffin of a griffin; 14 — a “horned” buckle; 15 — a mirror; 16 — a toilet box; 17 — an ear pick; 18 — tweezers; 19 — earrings; 20 — patch plaques; 21 — a necklace; 22 — a bracelet; 23 — a ring; 24 — elements of a belt set; 25 — metal decorations of shoe straps; 26 — a vessel; 27 — a saber; 28 — a hammer-axe; 29 — an adze-hoe; 30 — arrowheads, metal parts of a quiver

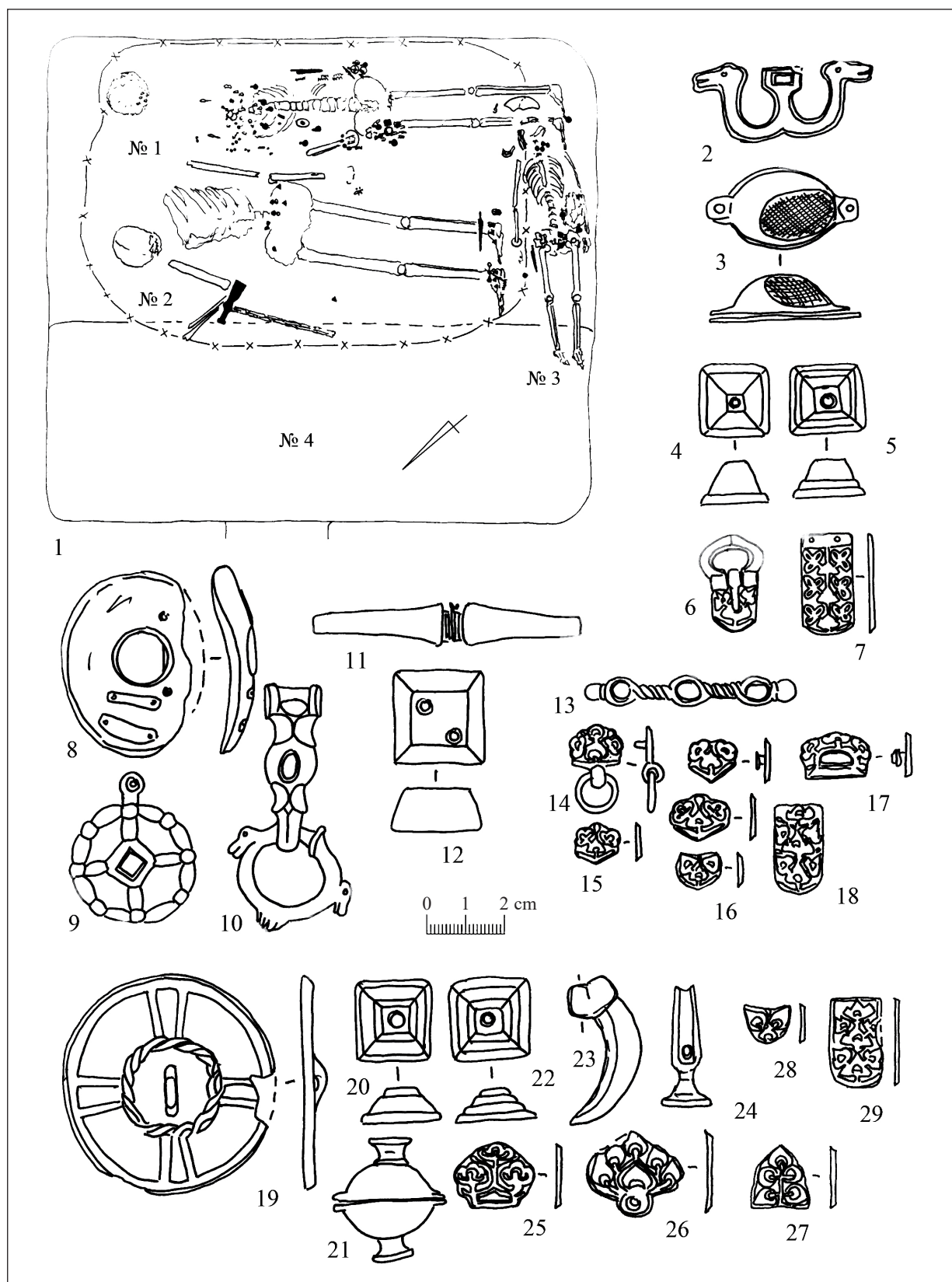


Рис. 2. Катакомба № 96 (ВСМ-IV): 1 — план похоронной камеры; 2-7 — инвентар похоронения № 3; 8-12 — похоронения № 1; 13-18 — похоронения № 2; 19-29 — похоронения № 4

Fig. 2. Catacomb no. 96 (VSM-IV): 1 — plan of the burial chamber; 2-7 — inventory of the burial no. 3; 8-12 — burial no. 1; 13-18 — burial no. 2; 19-29 — burial no. 4

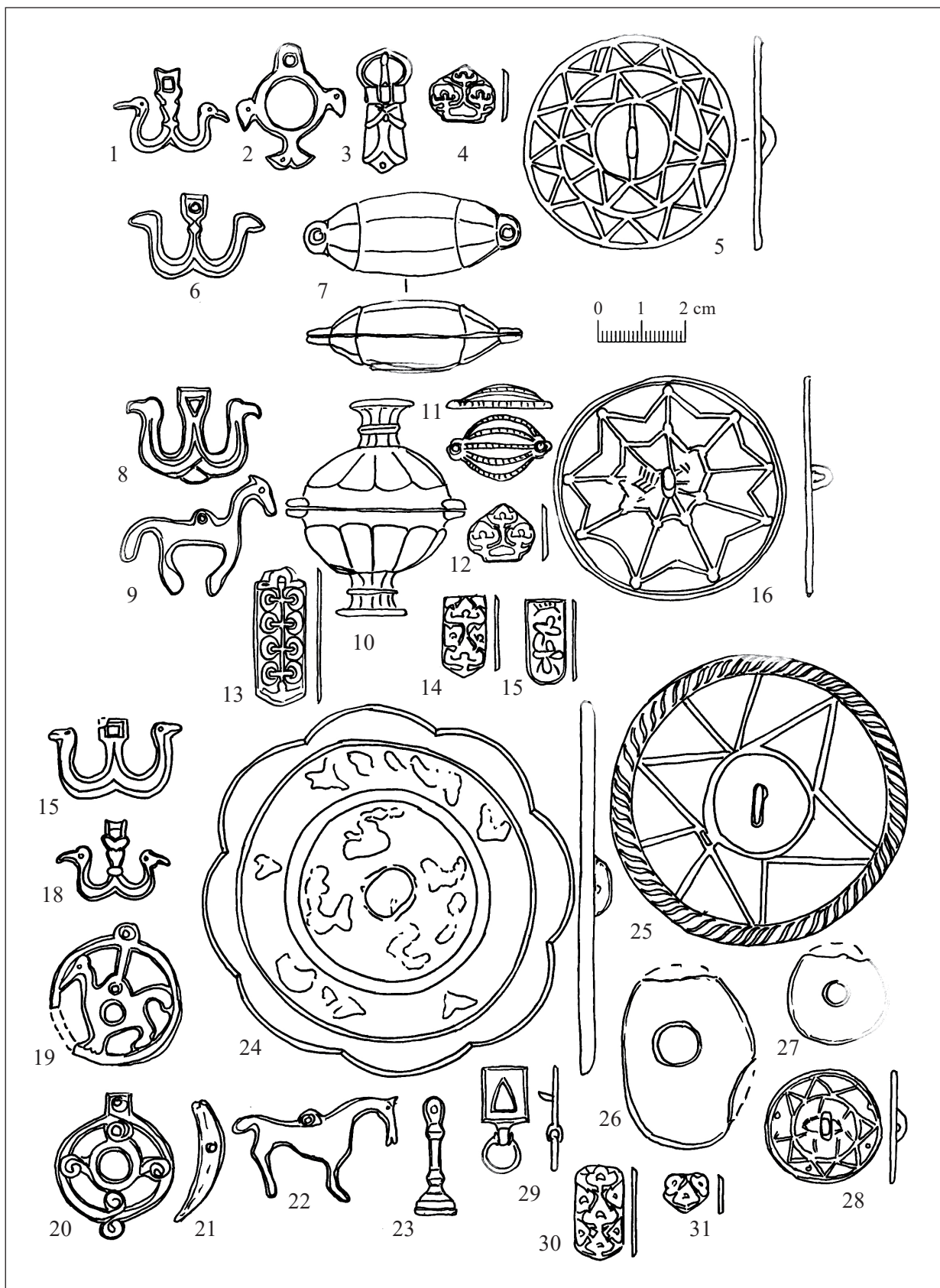


Рис. 3. Інвентар катакомб, у яких знайдено амулети з протомами: 1–5 — катакомба № 7 (BCM-IV); 6–7 — катакомба № 57 (BCM-IV); 8–16 — катакомба № 1 (BCM-IV); 17–31 — катакомба № 68 (BCM-I)

Fig. 3. Inventory of the catacombs in which amulets with protomes were found: 1–5 — catacomb no. 7 (VSM-IV); 6–7 — catacomb no. 57 (VSM-IV); 8–16 — catacomb no. 1 (VSM-IV); 17–31 — catacomb no. 68 (VSM-I)

відчутно зростає, настають часи сильних дощів, повеней та суворих зим у Європі (Герасименко 1997, с. 59), які тривають до середини XIX ст. (Кислов, Полтараус 1989, с. 45). Крім того, в Хозарському каганаті верблюд не був екзотичною твариною. Згадаємо лише свідчення про те, що разом із хозарською царівною Хатун до її нареченого, арабського правителя закавказькими володіннями Язіда, прибув караван, у якому, крім чотирьох тисяч кобилиць із лошатами, однієї тисячі мулів, десяти тисяч овець було десять тисяч верблюдів дрібної породи та одна тисяча двогорбих верблюдів (Артамонов 2002, с. 254). Якщо в центральних районах Хозарії верблюди були доволі численними, то якась їх кількість, імовірно, могла потрапити до північно-західних районів каганату.

Верблюд (бактріан) є найбільшою твариною Центральної Азії, тому не дивно, що в міфологічному мисленні та образотворчому мистецтві місцевих жителів він посів особливе місце. Археологічні матеріали свідчать, що з епохи бронзи верблюд у народів Середньої Азії був об'єктом культу, носієм фарну, виступав тотемом деяких груп іраномовних кочових племен, які мешкали в степових районах Казахстану та прилеглих районах Середньої Азії й Південного Сибіру (Гюль 2020, с. 119, 123). Це пов'язано з тим, що верблюда вирізняє висока витривалість, стійкість до природних катаклізмів, гострий зір, довголіття (доживають до 40–50 років), а верблюдиці є відданими мамами (Содномпилова, Нанзатов 2013, с. 35–36, 38, 40). Завдяки цим здібностям у народів Сходу верблюд є символом витривалості, стійкості, незалежності та гідності. Мало того, верблюд дає вовну, молоко, м'ясо. Як свідчить казахська мудрість, *«З усіх видів худоби верблюд є найголовнішою твариною, тому що за молочністю не поступається корові, настригу вовни — вівці, працьовитості — коню»*¹ (Содномпилова, Нанзатов 2013, с. 36). Усе це призвело до того, що в духовному житті народів Середньої Азії верблюд сприймається як священна, чарівна тварина, що несе благо, як зберігач миру, пов'язаний із сонцем та небом (Гюль 2020, с. 125).

Цілком зрозуміло, що поява на таких специфічних речах, як салтівські підвіски-амулетів зображення верблюда, була неможлива без знайомства місцевого алано-болгарського населення з комплексом культурно-міфологічних

уявлень про цю тварину. Такі знання вони могли отримати лише від представників тих етносів, у господарстві яких верблюд відігравав значну роль, тобто від вихідців із Середньої Азії. І тут варто згадати про присутність в Хозарському каганаті, за свідченнями писемних джерел, вихідців із Середньої Азії («ал-арсійя») (Минорский 1963, с. 193–194). Це підтверджують відкриття в середній течії Сіверського Дінця пам'яток салтівського часу, де у похованнях зафіксовано східний вплив на матеріальну культуру алано-болгарського населення Хозарії, а саме: наземні печі для випікання хліба — тандири (Красильников 1986, с. 48); санітарні споруди, зроблені із вертикально вкопаних великих посудин із відбитим дном (Кравченко 2020, с. 75–78); мусульманські могильники IX ст. (біля городища Маяки, с. Платонівка, на Сидорівському археологічному комплексі, некрополі біля с. Новолимарівка та с. Лисогорівка) (Кравченко 2022, с. 60–63); повстані шапочки-тюбетейки (Красильников 2001, с. 320).

Писемні джерела свідчать, що вихідці із Середньої Азії (Хорезму), які мешкали в містах центральної частини Хозарії, входили до кількох соціальних груп, серед яких найчисленнішими були ремісники, торговці, воїни (Заходер 1962, с. 159; Быков 1974, с. 60–62). Така ситуація, на думку дослідників, спостерігалася в захищених поселеннях, розташованих на західних кордонах Хозарського каганату, що підтверджують відкриття тут мусульманських некрополів IX ст. Так, городище Маяки було великим ремісничим і торговельним центром, а Сидорівський археологічний комплекс був місцем, де розташовувався великий мусульманський військовий гарнізон, який контролював значну територію (Кравченко 2022, с. 68, 70). Тому не дивно, що одна з підвісок-амулетів із протомами верблюдів походить саме з городища Маяки. Проте ідея про перебування мусульман у басейні Дону та Дінця в хозарський період залишається лише робочою гіпотезою та потребує додаткової аргументації.

Присутність вихідців із Середньої Азії у складі верхньосалтівської громади не виглядає неймовірною. За результатами аналізу ДНК-зразків, узятих із катакомбних поховань IV ділянки Верхньосалтівського некрополя (ВСМ-IV), спостерігається високий ступінь їх генетичної тождності з представниками Центральної Азії та Кавказу (Saag et al. 2025, p. 7, tabl. 1). Це свідчить, що в регіоні постійно мешкали групи на-

¹ Переклад з російської належить автору

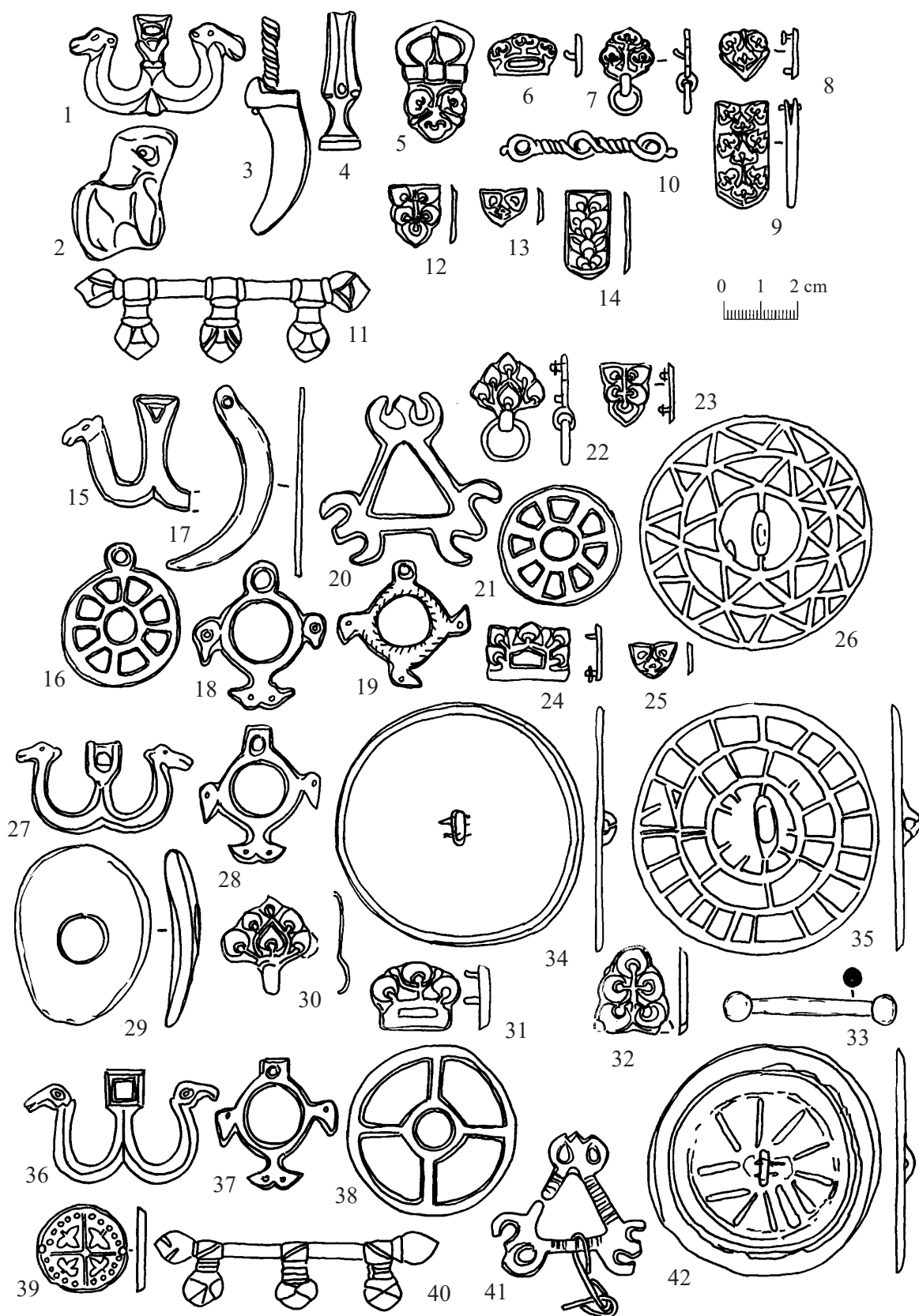


Рис. 4. Інвентар катакомб, у яких знайдено амулети з протомами: 1–14 — катакомба № 37 (BCM-IV); 15–26 — катакомба № 67 (BCM-IV); 27–35 — катакомба № 46 (BCM-I); 36–42 — катакомба № 2 (BCM-III)

Fig. 4. Inventory of the catacombs in which amulets with protomes were found: 1–14 — catacomb no. 37 (VSM-IV); 15–26 — catacomb no. 67 (VSM-IV); 27–35 — catacomb no. 46 (VSM-I); 36–42 — catacomb no. 2 (VSM-III)

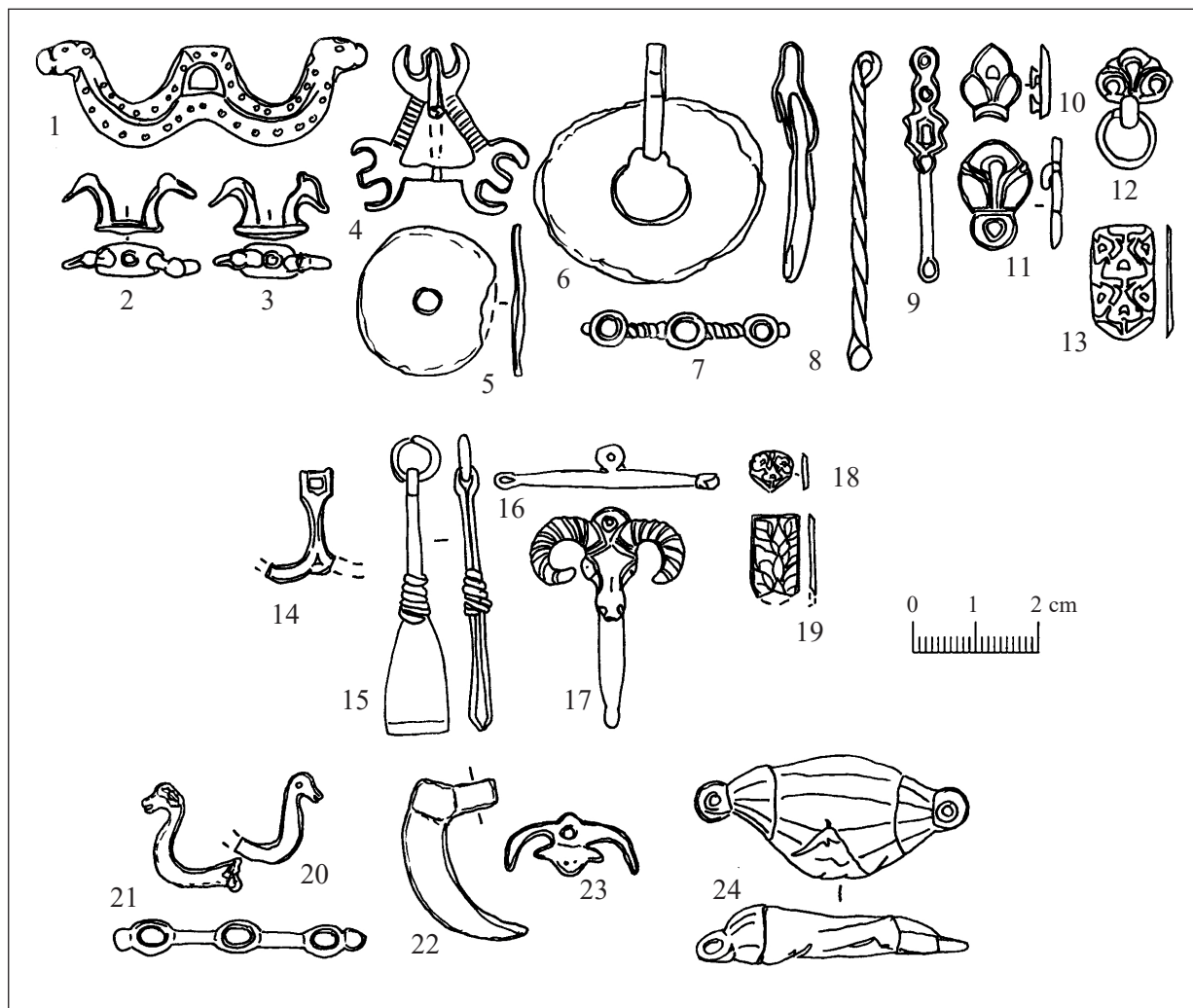


Рис. 5. Інвентар поховальних комплексів, у яких знайдено амулети з протомами: 1–13 — катакомба № 59 (ВСМ-I); 14–19 — катакомба № 142 (ВСМ-IV); 20–24 — поховання № 102 (могильник Червона Гірка)

Fig. 5. Inventory of the burial complexes in which amulets with protomes were found: 1–13 — catacomb no. 59 (VSM-I); 14–19 — catacomb no. 142 (VSM-IV); 20–24 — burial no. 102 (Chervona Hirka cemetery)

селення (як чоловіки, так і жінки), які були пов'язані із Центральною Азією та Кавказом (Saag et al. 2025, p. 15-16).

Висновки

Підсумовуючи, зазначимо, що підвіски з протомами птахів і верблюдів були складовою частиною набору амулетів аланського населення салтівської культури басейну Сіверського Дінця. Вони належать до солярних амулетів, у яких центральна фігура символізує Велику богиню (вона і Богиня неба, Велика мати) з розташованими по обидва боки від неї її синами (близнюками) у вигляді пари птахів чи пари тварин. Такі амулети пов'язані з ідеєю родючості (Голан 1993, с. 162). Твариною, що пов'язана з небом та божествами у

народів Середньої Азії, виступає верблюд (Содномпилова, Нанзатов 2013, с. 38; Гюль 2020, с. 125). Підвіски-амулети з протомами верблюда поки що в незначній кількості знайдені тільки на некрополі Верхньосалтівського археологічного комплексу, який був загальним центральним місцем басейну Сіверського Дінця, головним поселенням усієї Салтівської землі (Афанасьєв 1993, с. 128). Це зумовлено тим, що Верхній Салтів розташовувався на важливому міжрегіональному шляху, який проходив по долині Сіверського Дінця (Афанасьєв 1993, с. 128-129, рис. 45). Імовірно, залучення місцевого населення до широким торговельних відносин Хозарського каганату зі сходом (Середня Азія, Китай) сприяла появі на салтівських підвісках-амулетах із протомами зображень верблюда. Можливо,

цьому сприяло й поява в середній течії Сіверського Дінця переселенців із Хорезму, із якими дослідники пов'язують мусульманські некрополі IX ст. біля городища Маяки, Сидорівського археологічного комплексу. Проте наявність підвісок із протомами верблюдів не призвела до зникнення в аланського населення подібних

амулетів із голівками птахів. Обидва типи підвісок аланське населення використовувало одночасно.

Дата надходження: 21.02.2025

Дата прийняття до друку: 07.03.2025

Дата публікації: 23.09.2026

Аксёнов, В.С. 2018. Похоронный обряд ранне-средневекового Верхне-Салтговского могильника: досвід статистичного аналізу. *Археология*, 2, с. 42-56. <https://doi.org/10.15407/archaeologyua.2018.02.042>

Аксёнов, В. С. 2024. Ранньосередньовічні дзеркала з центральною петелькою на звороті з колекції Харківського історичного музею імені М. Ф. Сумцова. *Археологія і давня історія України*, 3 (52), с. 72-86. <https://doi.org/10.37445/adiu.2024.03.06>

Албегова, З. Х. 1995. К вопросу о религии алан (по амулетам салтово-маяцкой культуры). В: Афанасьев, Г. Е. (ред.). *Базы данных в археологии. Компьютер в археологических исследованиях*. Москва: Институт археологии РАН, с. 10-33.

Албегова, З. Х. 2001. Палеосоциология аланской религии VII–IX вв. (по материалам амулетов из катакомбных погребений Северного Кавказа и Среднего Дона). *Российская археология*, 2, с. 83-96.

Албегова, З. Х., Ковалевская, В. Б. 2011. Амулеты в виде коней и всадников в памятниках Северного Кавказа и Среднего Дона. В: Мамаев, Х. М. (ред.). *Вопросы древней и средневековой археологии Кавказа*. Грозный; Москва: Институт археологии РАН, Институт гуманитарных исследований АН ЧР, с. 277-295.

Албегова, З. Х., Ковалевская, В. Б. 2012. Кольцевидные амулеты раннего средневековья. *Краткие сообщения Института археологии*, 226, с. 109-122.

Артамонов, М. И. 2002. *История хазар*. Санкт-Петербург: Филологический факультет СПбГУ.

Афанасьев, Г. Е. 1973. Бронзовые фигурки всадников из аланских погребений Северного Кавказа. *Сборник Государственного Эрмитажа*, XXXVI, с. 36-39.

Афанасьев, Г. Е. 1976. Дохристианские религиозные воззрения алан (по материалам амулетов могильника Мокрая Балка). *Советская этнография*, 1, с. 125-130.

Афанасьев, Г. Е. 1993. Донские аланы. *Социальные структуры алаано-ассо-буртасского населения бассейна Среднего Дона*. Москва: Наука.

Брокгауз, Ф. А., Ефрон, И. А. 1892. *Энциклопедический словарь*, VI (11). Санкт-Петербург: Типо Литография И. А. Ефрона.

Быков, А. А. 1974. Из истории денежного обращения Хазарии в VIII и IX вв. В: Тверитинова, А. С. (ред.). *Восточные источники по истории народов Юго-Восточной и Центральной Европы*, III. Москва: Наука, с. 26-70.

Герасименко, Н. П. 1997. Природная среда обитания человека на Юго-Востоке Украины в познеледниковье и голоцене (по материалам палеографического изучения археологических памятников). *Археологический альманах*, 6, с. 3-64.

Голан, А. 1993. *Миф и символ*. Москва: Русслит.

Гюль, Т. И. 2020. Образ верблюда в донсламском искусстве Средней Азии: культурно-религиозный аспект. *Народы и религии Евразии*, 1 (22), с. 117-129. [https://doi.org/10.14258/nreur\(2020\)1-09](https://doi.org/10.14258/nreur(2020)1-09)

Заходер, Б. Н. 1962. *Каспийский свод сведений о Восточной Европе. Горган и Поволжье в IX–X вв*. Москва: Восточная литература.

Кислов, А. В., Полтараус, Б. В. 1989. О временной упорядоченности колебаний климата разных масштабов. В: Хотинский, Н. А. (ред.). *Палеоклиматы и познеледниковья и голоцена*. Москва: Наука, с. 44-47.

Ковалевская, В. Б. 1978. Изображения коня и всадника на средневековых амулетах Северного Кавказа. В: Козенкова, В. И. (ред.). *Вопросы древней и средневековой археологии Восточной Европы*. Москва: Наука, с. 111-120.

Ковалевская, В. Б. 1981. Северокавказские древности. В: Плетнева, С. А. (ред.). *Степи Евразии в эпоху средневековья*. Москва: Наука, с. 83-97, 173-187.

Ковалевская, В. Б. 1995. Хронология древностей северокавказских алан. В: Тменов, В. Х. (ред.). *Аланы: история и культура*. Владикавказ: СОИГИ, с. 123-183.

Колода, В. В., Горбаненко, С. А. 2018. *Сільське господарство населення Хозарського каганату в лісо-степовій зоні*. Київ: Академперіодика. <https://doi.org/10.15047/akademperiodyka.347.170>

Комар, А. В. 1999. Предсалтовские и раннесалтовские горизонты Восточной Европы. *Vita Antiqua*, 2, с. 111-136.

Кравченко, Э. Е. 2020. Сидоровский археологический комплекс на р. Северский Донец. *Археология Евразийских степей*, 4. Казань: Академия наук Республики Татарстан. <https://doi.org/10.24411/2587-6112-2020-1-0031>

Кравченко, Э. Е. 2022. Мусульмане хазарского времени на Северском Донце: археологические свидетельства и вопросы их интерпретации. *Археология Евразийских степей*, 6, с. 59-75. <https://doi.org/10.24852/2587-6112.2022.6.59.75>

Красильников, К. И. 1986. Тандыры в салтовских жилищах Подонья. *Советская археология*, 3, с. 48-60.

Красильников, К. И. 2001. Новые данные об этническом составе населения степного Подонья VIII — нач. X в. В: Евглевский, А. В. (ред.). *Степи Европы в эпоху средневековья*, 2. Донецк: ДонНУ, с. 303-322.

Крыганов, А. В. 1993. *Отчет о раскопках в 1992 г. Нетайловского могильника в Волчанском районе Харьковской области*. Науковий архів Інституту археології НАН України, ф. 64, 1993/58

Крыганов, А. В. 2001. Верхнесалтовский и Нетайловский археологический памятники салтовской культуры — остатки древнего хазарского города. В: Евглевский, А. В. (ред.). *Степи Европы в эпоху средневековья*, 2. Донецк: ДонНУ, с. 347-358.

Ляпушкин, И. И. 1958. Карнауховское поселение. *Материалы и исследования по археологии СССР*, 62, с. 263-314.

Минорский, В. Ф. 1963. *История Ширвана и Дербенда X–XI веков*. Москва: Издательство Восточной литературы.

Михеев, В. К. 1988. *Отчет об археологических исследованиях Средневековой экспедиции Харьковского госуниверситета за 1987 год*. Науковий архів Інституту археології НАН України, ф. 64, 1987/100.

Плетнева, С. А. 1967. От кочевий к городам. Салтово-маяцкая культура. *Материалы и исследования по археологии СССР*, 146. Москва: Наука.

Плетнева, С. А. 1981. Салтово-маяцкая культура. В: Плетнева, С. А. (ред.). *Степи Евразии в эпоху средневековья*. Москва: Наука, с. 62-75, 148-165.

Плетнева, С. А. 1984. Рисунки на стенах Маяцкого городища. В: Плетнева, С. А. (ред.). *Маяцкое городище*. Москва: Наука, с. 57-94.

Плетнева, С. А. 1989. *На славяно-хазарском пограничье. Дмитриевский археологический комплекс*. Москва: Наука.

Плетнева, С. А. 1996. *Саркел и «шелковый путь»*. Воронеж: Издательство ВГУ.

Рыбаков, Б. А. 1987. *Язычество Древней Руси*. Москва: Наука.

Содномпилова, М. М., Нанзатов, Б. З. 2013. «Табан хошуу мал» верблюды в традиционных представлениях монгольских народов. *Вестник Бурятского научного центра Сибирского отделения РАН*, 4, с. 34-45.

Флёрова, В. Е. 2001. *Образы и сюжеты мифологии Хазарии*. Москва; Иерусалим: Мосты культуры.

Хоружа, М. В. 2014а. Кільцеподібні та солярно-зооморфні амулети салтово-маяцької культури в колекції Харківського історичного музею. В: Сошнікова, О. М. (ред.). *Двадцять Сумцовських читання: збірник матеріалів Всеукраїнської наукової конференції «Музей у глобальному світі: інновації та збереження традицій»*. Харків: Майдан, с. 287-295.

Хоружа, М. В. 2014б. Поховання в дромосі катакомб Верхньосалтівського могильника. *Археологія*, 2, с. 99-108.

Saag, L., Utevska, O., Zadnikov, S., Shramko, I., Gorbenco, K., Bandrivskiy, M., Pavliv, D., Bruyako, I., Grechko, D., Okatenko, V., Toshev, G., Andrukh, S., Radziyevska, V., Buynov, Y., Kotenko, V., Smyrnov, O., Petrauskas, O., Magomedov, B., Didenko, S., Heiko, A., Reida, R., Sapiehin, S., Aksonov, V., Lapatiev, O., Terskyi, S., Skorokhod, V., Zhyhola, V., Sytyi, Y., Jarve, M., Lyn Scheib, C., Anastasiadou, K., Kelly, M., Williams, M., Silva, M., Barrington, C., Gilardet, A., Macleod, R., Pontus, S., Thomas, M. G. North Pontic Crossroads: Mobility in Ukraine from the Bronze Age to the Early Modern Period. 2025. *Science Advances*, 11 (2), p. 1-28. <https://doi.org/10.1126/sciadv.adr0695>

Viktor S. Aksionov

PhD, Head of the Department of Archaeology, the M. F. Sumtsov Kharkiv Historical Museum, ORCID: 0000-0002-0648-0696, aksyonovviktor@gmail.com.

AMULETS WITH PROTOMES AMONG THE POPULATION OF THE FOREST-STEPPE VARIANT OF THE SALTIV CULTURE

This study is dedicated to bronze pendant amulets with protomes, discovered in the catacombs of three different sections of the early medieval Verkhni Saltiv Burial Ground (VSB-I, VSB-III, VSB-IV). The study examines 14 specimens (13 intact and one fragmented) originating from 12 burial complexes. The bronze pendants are represented by two types: amulets with bird protomes (catacombs nos. 1, 7 (VSB-IV), no. 68 (VSB-I), and burial complex no. 24 (VSB-III)) (fig. 1: 1–6); amulets with camel heads (catacombs nos. 37, 67, 96 (VSB-IV), no. 46 (VSB-I), and no. 2 (VSB-III)) (fig. 1: 8–10). The discovered pendants also differ in the degree of realism in the depiction of animals and birds. Some amulets feature a generalised representation of animal heads (fig. 1: 2, 4–5), while others depict the heads of waterfowl (fig. 1: 2, 4–5) or predatory birds (fig. 1: 3). A realistic depiction of a camel's head is present on three pendants (catacombs nos. 37, 67 (VSB-IV), no. 46 (VSB-I)) (fig. 1: 8–10), while three other amulets feature stylised camel heads (fig. 1: 11–13). The complexes in which amulets with bird and camel protomes were found are dated from the early to the third quarter of the 9th century. These pendants were located near the pelvic bones of the deceased (catacombs nos. 7, 96, 142 (VSB-IV), catacomb nos. 2 and 24 (VSB-III)), suggesting that they were most often suspended on a belt. These amulets were part of the inventory of women of reproductive age and children. In Ossetian and some Indo-European mythologies, birds were markers of the upper world, symbolising the sun. Among nomadic and semi-nomadic peoples of Central Asia, the camel, was considered a carrier of fire associated with the sky and the sun. Therefore, amulets with bird and camel protomes can be classified as solar amulets. The presence of such amulets in the burial sites of the Alan population of Verkhni Saltiv, the central settlement of the entire Saltiv land, is associated with the incorporation of this population into the active trade relations maintained by the Khazar Khaganate with eastern regions including Khwarezm and China.

Key words: Saltiv-Maiak culture, catacomb, amulets, Alans, camel.

References

- Aksionov, V. S. 2018. Pokhvalnyi obriad rannoserednovichnogo Verkhno-Saltivskoho mohylnya: dosvid statystychnoho analizu. *Arheologia*, 2, p. 42-56. <https://doi.org/10.15407/archaeologyua.2018.02.042>
- Aksionov, V. S. 2024. Rannoserednovichni dzerkala z tsentralnoiu petelkoio na zvoroti z kolektsii Kharkivskoho istorychnoho muzeiu imeni M. F. Sumtsova. *Archaeology and Early History of Ukraine*, 3 (52), p. 72-86. <https://doi.org/10.37445/adu.2024.03.06>
- Albegova, Z. Kh. 1995. K voprosu o religii alan (po amuletam saltovo-maiatskoi kultury). In: Afanasev, G. E. (ed.). *Bazy danykh v arkheologii. Kompiuter v arkheologicheskikh issledovaniakh*. Moscow: Institut arkheologii RAN, p. 10-33.
- Albegova, Z. Kh. 2001. Palaeosociological Research of the Alanic Religion of the 7th – 9th Centuries (on the Amulets from the North Caucasian and Middle Don catacomb tombs). *Rossiiskaia arkheologiya*, 2, p. 83-96.
- Albegova, Z. Kh., Kovalevskaia, V. B. 2011. Amulety v vide konei i vsadnikov v pamiatnikakh Severnogo Kavkaza i Srednego Dona. In: Mamaev, Kh. M. (ed.). *Voprosy drevnei i srednevekovoi arkheologii Kavkaza*. Grozny; Moscow: Institut arkheologii RAN, Institut gumanitarnykh issledovaniy AN CHR, p. 277-295.
- Albegova, Z. Kh., Kovalevskaia, V. B. 2012. Early medieval ring-shape amulets. *Kratkie soobshcheniia Instituta arkheologii*, 226, p. 109-122.
- Artamonov, M. I. 2002. *Istoriia khazar*. Sankt-Petersburg: Filologicheskii fakultet SPbGU.
- Afanasev, G. E. 1973. Bronzovye figurki vsadnikov iz alanskikh pogrebenii Severnogo Kavkaza. *Sbornik Gosudarstvennogo Ermitazha*, XXXVI, p. 36-39.
- Afanasev, G. E. 1976. Dokhristianskie religioznye vozzreniia alan (po materialam amuletov mogilnika Mokraia Balka). *Sovetskaia etnografiia*, 1, p. 125-130.
- Afanasev, G. E. 1993. *The Alans of the Don. Social structures among the Alan population of the middle Don basin*. Moscow: Nauka.

- Brokgauz, F. A., Efron, I. A. 1892. *Entsiklopedicheskii slovar*, VI (11). Sankt-Peterburg: Tipo Litografiia I. A. Efrona.
- Bykov, A. A. 1974. Iz istorii denezhnogo obrashcheniia Khazarii v VIII i IX vv. In: Tveritina, A. S. (ed.) *Vostochnye istochniki po istorii narodov Iugo-Vostochnoi i Tsentralnoi Evropy*, III. Moscow: Nauka, p. 26-70.
- Gerasimenko, N. P. 1997. Prirodnaia sreda obitaniia cheloveka na Iugo-Vostoke Ukrainy v poznelednikove i golotsene (po materialam paleograficheskogo izucheniiia arheologicheskikh pamiatnikov). *Arkheologicheskii almanakh*, 6, p. 3-64.
- Golan, A. 1993. *Mif i simvol*. Moscow: Russlit.
- Gyul, T. I. 2020. The image of a camel in pre-islamic art of Transoxiana: cultural and religious aspect. *Narody i religii Evrazii*, 1 (22), p. 117-129. [https://doi.org/10.14258/nreur\(2020\)1-09](https://doi.org/10.14258/nreur(2020)1-09)
- Zakhoder, B. N. 1962. *Kaspiiskii svod svedenii o Vostochnoi Evrope. Gorgan i Povolzhe v IX-X vv.* Moscow: Vostochnaia literatura.
- Kislov, A. V., Poltarau, B. V. 1989. O vremennoi uporiadochenosti kolebanii klimata raznykh masshtabov. In: Khotinskii, N. A. (ed.). *Paleoklimaty i poznelednikovaya i golotsena*. Moscow: Nauka, p. 44-47.
- Kovalevskaia, V. B. 1978. Izobrazheniia konia i vsadnika na srednevekovykh amuletkh Severnogo Kavkaza. In: Kozenko, V. I. (ed.). *Voprosy drevnei i srednevekovoi arheologii Vostochnoi Evropy*. Moscow: Nauka, p. 111-120.
- Kovalevskaia, V. B. 1981. Severokavkazskie drevnosti. In: Pletneva, S. A. (ed.). *Stepi Evrazii v epokhu srednevekovia*. Moscow: Nauka, p. 83-97, 173-187.
- Kovalevskaia, V. B. 1995. Khronologiya drevnostei severokavkazskikh alan. In: Tmenov, V. Kh. (ed.). *Alany: istoriia i kultura*. Vladikavkaz: SOIGI, p. 123-183.
- Koloda, V. V., Horbanenko, S. A. 2018. *Sil'ske hospodarstvo naselennia Khozarskoho kahanatu v lisostepovii zoni*. Kyiv: Akademperiodyka.
- Komar, A. V. 1999. Predsaltovskie i rannesaltovskie gorizonty Vostochnoi Evropy. *Vita Antiqua*, 2, p. 111-136.
- Kravchenko, E. E. 2020. Sidorovsky Archaeological Complex on the Seversky Donets river. *Arkheologiya Evraziiskikh stepei*, 4. <https://doi.org/10.24411/2587-6112-2020-1-0031>
- Kravchenko, E. E. 2022. The Muslims of Khazar time on the Severskiy Donets: archaeological evidence and issues of their interpretation. *Arkheologiya Evraziiskikh stepei*, 6, p. 59-75. <https://doi.org/10.24852/2587-6112.2022.6.59.75>
- Krasilnikov, K. I. 1986. Tandyry v saltovskikh zhilishchakh Podonia. *Sovetskaia arheologiya*, 3, p. 48-60.
- Krasilnikov, K. I. 2001. Novye dannye ob etnicheskom sostave naseleniia stepnogo Podontsovia VIII — nach. X v. In: Evglevskii, A. V. (ed.). *Stepi Evropy v epokhu srednevekovia*, 2. Donetsk: DonNU, p. 303-322.
- Kryganov, A. V. 1993. *Otchet o raskopkakh v 1992 g. Netailovskogo mogilnika v Volchanskom raione Kharkovskoi oblasti*. Scientific Archives of the Institute of Archaeology, the NAS of Ukraine, f. 64, 1993/58.
- Kryganov, A. V. 2001. Verkhnesaltovskii i Netailovskii arheologicheskii pamiatniki saltovskoi kultury — ostatki drevnego khazarskogo goroda. In: Evglevskii, A. V. (ed.). *Stepi Evropy v epokhu srednevekovia*, 2. Donetsk: DonNU, p. 347-358.
- Liapushkin, I. I. 1958. Karnaukhovskoe poselenie. *Materialy i issledovaniia po arheologii SSSR*, 62, p. 263-314.
- Minorski, V. F. 1963. *Istoriia Shirvana i Derbenda X-XI vekov*. Moscow: Izdatelstvo Vostochnoi literatury.
- Mikheev, V. K. 1988. *Otchet ob arheologicheskikh issledovaniakh Srednevekovoi ekspeditsii Kharkovskogo gosuniversiteta za 1987 god*. Scientific Archives of the Institute of Archaeology, the NAS of Ukraine, f. 64, 1987/100.
- Pletneva, S. A. 1967. *Ot kochevii k gorodam. Saltovo-maiatskaia kultura*. Materialy i issledovaniia po arheologii SSSR, 146. Moscow: Nauka.
- Pletneva, S. A. 1981. Saltovo-maiatskaia kultura. In: Pletneva, S. A. (ed.). *Stepi Evrazii v epokhu srednevekovia*. Moscow: Nauka, p. 62-75, 148-165.
- Pletneva, S. A. 1984. Risunki na stenakh Maiatskogo gorodishcha. In: Pletneva, S. A. (ed.). *Maiatskoe gorodishche*. Moscow: Nauka, p. 57-94.
- Pletneva, S. A. 1989. *Na slaviano-khazarskom pograniche. Dmitrievskii arheologicheskii kompleks*. Moscow: Nauka.
- Pletneva, S. A. 1996. *Sarkel i "shelkovyi put"*. Voronezh: Izdatelstvo VGU.
- Rybakov, B. A. 1987. *Iazychestvo Drevnei Rusi*. Moscow: Nauka.
- Sodnompilova, M. M., Nanzatov, B. Z. 2013. "Taban khoshuu mal" verblud v traditsionnykh predstavleniiakh mongolskikh narodov. *Vestnik Buriatskogo nauchnogo tsentra Sibirskogo otdeleniia RAN*, 4, p. 34-45.
- Flerova, V. E. 2001. *Obrazy i suzhety mifologii Khazarii*. Moscow; Jerusalem: Mosty kultury.
- Khoruzha, M. V. 2014a. Kiltsepodibni ta soliarno-zoomorfni amulety saltovo-maiatskoi kultury v koleksii Kharkivskoho istorichnoho muzeiu. In: Soshnikova, O. M. (ed.). *Dvadsiaty Sumtsovski chytannia: zbirnyk materialiv Vseukrainskoi naukovoï konferentsii "Muzei u hlobalnomu sviti: innovatsii ta zberezheniia traditsii"*. Kharkiv: Maidan, p. 287-295.
- Khoruzha, M. V. 2014b. Burials in dromos of catacombs am Verchniy Saltiv burial ground. *Arheologia*, 2, p. 99-108.
- Saag, L., Utevska, O., Zadnikov, S., Shramko, I., Gorbenko, K., Bandrivskiy, M., Pavliv, D., Bruyako, I., Grechko, D., Okatenko, V., Toshev, G., Andruk, S., Radziyevska, V., Buynov, Y., Kotenko, V., Smyrnov, O., Petrauskas, O., Magomedov, B., Didenko, S., Heiko, A., Reida, R., Sapiehin, S., Aksonov, V., Laptiev, O., Terskyi, S., Skorokhod, V., Zhyhola, V., Sytyi, Y., Jarve, M., Lyn Scheib, C., Anastasiadou, K., Kelly, M., Williams, M., Silva, M., Barrington, C., Gilardet, A., Macleod, R., Pontus, S., Thomas, M. G. North Pontic Crossroads: Mobility in Ukraine from the Bronze Age to the Early Modern Period. 2025. *Science Advances*, 11 (2), p. 1-28. <https://doi.org/10.1126/sciadv.adr0695>

Г. Є. СВИСТУН, В. І. КВІТКОВСЬКИЙ**БУДІВЕЛЬНА КЕРАМІКА
САЛТІВСЬКО-МАЯЦЬКОЇ КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНОЇ СПІЛЬНОСТІ**

У низці салтівсько-маяцьких пам'яток лісостепової частини басейну Сіверського Дінця виявлено сліди застосування будівельної кераміки, представленої різноманітними формами. Їх аналіз вказує на певну обізнаність носіїв салтівсько-маяцької культурно-історичної спільноти цього регіону з керамічним цегляним виробництвом, майстерності в реалізації якого так і не було досягнуто. Будівельна кераміка з великою варіативністю форм і методів знайшла застосування виключно в конструкціях оборонних споруд, доповнивши кам'яні елементи, — в об'єктах, що потребували суспільної праці.

К л ю ч о в і с л о в а: салтово-маяцька культурно-історична спільнота, сіверськодонецький мікрорегіон, цегла, будівельна кераміка, городище.

Будівельні матеріали завдяки своїм фізичним характеристикам багато в чому визначають зовнішній вигляд споруд. Це, у свою чергу, формує характеристики останніх і впливає на їх архітектурні особливості, змушуючи будівельників враховувати властивості вихідної сировини, пристосовуючи її для запланованого результату — забезпечення функціонального призначення. Ця закономірність добре відома архітекторам. Зокрема, М. Я. Коллі зауважував, що діалектична єдність всіх складників будівельної справи — рівня розвитку будівельної техніки, застосовуваних будівельних матеріалів, соціальних завдань та соціально-економічних моментів — є вирішальними

факторами у формуванні архітектурних форм, що засвідчує вся історія матеріальної культури людства (Коллі 1934, с. 34). Із цим був цілком згоден І. І. Леонідов (Леонидов 1934, с. 32). Це наочно демонструють архітектурні форми салтівсько-маяцьких пам'яток, розташованих у різних природно-кліматичних зонах: їх вирізняє не лише те, що вони наявні в ареалах різних етнічних груп культурно-історичної спільноти з їх особливостями, а й наявність тих чи інших будівельних матеріалів у зоні будівництва, залісненість місцевості (будівельний матеріал і паливо) тощо. На одному з будівельних аспектів салтівсько-маяцької культурно-історичної спільноти (далі — СМКІС) в сіверськодонецькому лісостеповому мікрорегіоні, а саме застосуванні будівельної кераміки в її різновидах, зосереджена увага авторів у цій роботі.

На початку ХХІ ст. у науковій літературі висловлено думку, що застосування найпоширенішого різновиду будівельної кераміки — обпаленої цегли — було характерне передусім для оборонних споруд лісостепового регіону в басейні р. Тиха Сосна (Красне та Алексєєвське городища) (Афанасьєв 1987, с. 89-132; 1993, с. 123-141; 2012, с. 35; 2013, с. 214; 2015; Афанасьєв, Красильников 2012; Красильников, Красильникова 2014, с. 418-422) і для степових регіонів низовин Дону (фортифікаційні споруди) та Волги (палац царя хозар¹); вони відомі як за писемними джерела-

© СВИСТУН Геннадій Євгенович, 2026 — кандидат історичних наук, старший викладач, КЗ «Харківська гуманітарно-педагогічна академія» Харківської обласної ради, ORCID: 0000-0001-7446-0809, sacaliba@gmail.com

© КВІТКОВСЬКИЙ Віктор Ігорович, 2026 — кандидат історичних наук, старший викладач, КЗ «Харківська гуманітарно-педагогічна академія» Харківської обласної ради, науковий співробітник, Інститут археології НАН України, відділ археології Києва, ORCID: 0000-0002-2304-0430, kvitkovskiyvictor@gmail.com

© Інститут археології НАН України, 2026

Ця стаття відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND 4.0 <https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/legalcode.uk>

¹ Вважається, що місто Ітіль було розташоване по обидва боки річки: на захід — більша за розміром частина (Ітіль), на схід — менша (Хазаран). За Ібн-Фадланом, палац бека/бака (царя) був розташований на березі р. Ітіль (Караулов 1908, с. 108). Інші автори вказують, що палац стояв на острові і був сполучений мостом з однією із частин міста (напевно, західною. — Г. С., В. К.) (Караулов 1908, с. 127, прим. 87). Тобто з цього боку водна артерія є або невеликою, порівняно з основним руслом р. Ітіля, протокою, або штучним обводненим ровом, через який такий міст можна було перекинути. Усе місто було обнесене стіною, про матеріал якої не йдеться, але можна зрозуміти, що це не обпалена цегла (тим більше, що в умовах степу можливість знайти необхідну кількість палива для технологічного процесу випалювання була обмеженою). У міській стіні було облаштовано четверо воріт, серед яких одні звернені до річки, а решта — до степу. Чи становили правобережна

ми (міста Саркел (Багрянородний 1991, с. 172-173) та Ітіль (Караулов 1908, с. 108)), так і за результатами археологічних досліджень (Лівобережне Цимлянське (Артамонов 1958, с. 11-27; Плетнёва 1996, с. 14-34 та ін.), Семикаракорське городище (Флёров 2021 та ін.)). Для побудови салтівсько-маяцьких городищ лісостепової частини басейну р. Сіверський Донець, як вважали раніше, широко застосовували, крім дерева й ґрунту, камінь — пісковик і крейду (Афанасьєв 1987, с. 89-132; 1993, с. 123-141; Плетнёва 1999, с. 27-32). Дослідження, проведені протягом 2005–2014 рр., доводять, що ці твердження не відповідають дійсності.

На сьогодні з'ясовано, що в конструкціях оборонних споруд низки сіверськодонецьких городищ, крім природного каменю, застосовувалася обпалена цегла (городища І Белгородське, Кочеток II, Вербівське і Чугуївське), пропечена моноблочна конструкція (городища Верхньосалтівське, Кабаново, Кочеток I) або аморфна керамічна маса зі слідами дерева та запеченим пісковиковим щебенем (городище Коропові Хутори). Також зафіксовано випадок у Хотомлянському городищі покриття поверхні валу зовнішньої лінії оборони з боку поля обпаленим глиняним прошарком потужністю до 25 см — своєрідним керамічним панциром із домішкою

і лівобережна частини єдиний захищений стінами простір (з боку річки оборонні споруди були відсутні), чи то були окремі, захищені по всьому периметру території, залишається дискусійним питанням, як і остаточна локалізація на місцевості цього міста.

Попри стислість опису, зрозуміло, що палац був до певної міри ізольований від решти міської забудови, по периметру мав водні бар'єри і був найзахищенішою частиною укріпленого поселення. Таким чином, палац, імовірно, відігравав роль цитаделі в системі оборони міста. Тому вважаємо, що з високою імовірністю в архітектурі царського палацу в місті Ітілі були присутні фортифікаційні елементи, під час спорудження яких застосовано обпалену цеглу як пріоритет порівняно з усіма іншими спорудами цього міста.

З огляду на слушне зауваження Г. Є. Афанасьєва про відсутність у Нижньому Поволжі насиченого салтівсько-маяцькими пам'ятками анклавів, не можна також виключати хибну гіпотетичну локалізацію в цьому регіоні Ітіля і можливе його розміщення в Нижньому Подонні (Афанасьєв 2016). За описом цього міста середньовічними авторами важко не помітити тотожності основних рис Лівобережного Цимлянського городища, що добре видно за планами пам'ятки, знятими дослідниками (напр: Артамонов 1958, рис. 3): відносно сторін світу цитадель городища з обпаленої цегли розташована на західному березі річки та відділена від прилеглого степу обводненням ровом. Це питання потребує подальшого дослідження. Тим більше, що наразі виглядає небезперечною традиційна локалізація м. Ітіль у Нижньому Поволжі (Чердніченко, Ефанов 2011).

пісковикового щебеню та деревного вугілля (Крыганов 1990, с. 8-9, табл. XIV; Свистун 2017, с. 99-101, 107, рис. 4). Водночас висновки автора досліджень, А. В. Криганова, непереконливі: на жаль, ми не маємо жодних наочних матеріалів із цього прошарку (фото, музеєфікованого зразка), але можливо, що дослідник під час зачистки профілю валу в розрізі сучасної лісової дороги міг сприйняти за стяжку-панцир залишки зруйнованого бруствера, бо інакше пояснити технологічне рішення (реалізацію й практичну дієвість такої закріплювальної стяжки) навряд чи можливо. Крім того, авторам такий прийом на інших пам'ятках невідомий. Вочевидь, залишки стовпової ями поверх валу, деревне вугілля, пісковиковий щебінь і фракції обпаленої глини свідчать про складові надвальної конструкції. Отже, Хотомлянське городище також варто зарахувати до переліку сіверськодонецьких лісостепових пам'яток, на яких застосовувалася пропечена моноблочна конструкція.

Загалом застосування будівельної кераміки в тому чи іншому прояві виявлено в таких сіверськодонецьких лісостепових городищах, як І Белгородське (Дьяченко 1995, с. 18; Афанасьєв 2001, с. 48, 50; Свистун 2015, с. 12-13, 25)², Кабаново (Свистун 2013, с. 112), Кочеток I (Свистун, Зинченко 2009, с. 119), Кочеток II (Колода, Свистун 2015, с. 54, рис. 109: 1–3), Верхній Салтів (Свистун 2009, с. 475-477), Хотомлянське (Свистун 2017, с. 101, 107, рис. 4), Коро-

² В. В. Колода висловив сумнів щодо салтівсько-маяцької належності І Белгородського городища, розташованого на північному фланзі сіверськодонецької групи лісостепових оборонних пунктів з огляду на відсутність в околицях згаданої пам'ятки селищ цієї культурно-історичної спільності (Колода 2021–2022, с. 151; 2024, с. 28), незважаючи на планування й характеристики застосованого будівельного матеріалу оборонних споруд. Зауважимо, що відсутність відповідної поселенської округи в цьому випадку не може бути надійним аргументом: крім цього лісостепоного городища, відоме також Вербівське, розташоване на південному фланзі лісостепоної групи городищ, навколо якого досі також не вдалося виявити салтівсько-маяцьку селітебну зону (Шрамко 1957, с. 6, рис. X: 1–3; Крыганов 1995, с. 104; Свистун 2011, с. 11). Щодо І Белгородського городища, то, хоч і на певній віддалі, доволі велике (за підйомним матеріалом бл. 100 × 3000 м) салтівсько-маяцьке поселення (селище I між с. Соломіно і Топлінка на правобережжі Сіверського Дінця, нижче за течією від цього городища на бл. 12 км) виявив 1994 р. А. Д. Жучков і обстежив 1997 р. О. Г. Дьяченко, який припускав взаємозв'язок цих пам'яток (Дьяченко 2016, с. 63). Не виключена наявність і ближчих селітебних зон, але потрібно розуміти, що ця територія значною мірою покрита сучасною міською забудовою і зазнала значного антропогенного впливу.

пові Хутори (Колода, Чендев 2010–2011, с. 120–121; 2012, с. 119; Свистун 2014b, с. 77, прим. 5), Вербівське (Свистун 2016, с. 286, рис. 7: 1–2) і Чугуївське (Свистун 2012, с. 26–28, рис. 14–15) (рис. 1). Зауважимо, що не в усіх цих укріпленнях зазначений матеріал зафіксований *in situ*, що залишає певні сумніви стосовно його конкретного використання в конструкціях: у низці випадків ми можемо говорити лише про елемент у системі оборонних споруд — певну ділянку в лініях оборони, де були знайдені фрагменти цегли чи обпаленої маси в рові або на поверхні валу.

Так, у Вербівському городищі фрагментовану будівельну кераміку знайшли на сучасній денній поверхні на ділянці розораної траси напільної (зовнішньої) лінії оборони. Це пропечена глина із вкрапленнями вигорілих органічних залишків, зокрема стебел рослин, а також вапняних та інших вкраплень неорганічного походження. На зламі колір виробів рівномірний, оранжево-коричневих відтінків. Один зі знайдених фрагментів був кутовим (збереглися три грані) формованої цеглини (рис. 2: 14) (решта знайдених фрагментів, крім ще одного з пласкою зовнішньою поверхнею, не зберегла первинних морфологічних ознак, за якими можна було б судити про їх початкову форму (рис. 2: 15)).

Поверхня формованого виробу має білястий (патинований чи інший технологічний під час виготовлення?) наліт (Свистун 2016, с. 286, рис. 7: 1–2). Цей факт, звичайно, не можна ігнорувати і, безумовно, варто враховувати під час аналізу будівельної справи в салтівсько-маяцьких городищах, хоч він і потребує додаткового дослідження для більшої конкретизації. Також потрібно зважати на розташування в середині ХХ ст. неподалік від городища певного об'єкта, позначеного на німецькій військовій карті 1943 р. як “HauptSwch” (“HauptSowchos”), що дослівно можна перекласти як «голова радгоспу» (Свистун 2016, с. 281, прим. 2). Хоч загалом для нового і новітнього часів знайдений будівельний матеріал за своїми фізико-морфологічними характеристиками нехарактерний, не варто відкидати можливі місцеві дрібносерійні спроби виготовлення цегли (Гурвич, Наумов 1970, с. 7–9), отримання низькосортної продукції та її обмежене застосування.

У городищі Кочеток I у рову знайдено фрагменти керамічних решток якоїсь конструкції: у верхній частині шару, що характеризується чорноземним заповненням, крім включень материкової глини, виявлено також обпалені

фракції; нижче розташовувався прошарок, який містив, крім перелічених складників, шматки обпаленої світло-глиняної керамічної маси з вапняною домішкою. Їх зовнішню поверхню, що зберіглася на окремих фрагментах, заглажено. На цих зразках простежено зменшення температури випалу зі збільшенням відстані від зовнішнього краю до серцевини. Такий ефект виявляється у зміні кольору від світлих тонів до сірих відтінків. Заповнення рову в нижній частині характеризується більшою вологістю та жирністю чорнозему, порівняно з вище розташованими шарами. У ньому також фіксувалися фрагменти обпаленої світло-глиняної обмазки.

Один зі знайдених фрагментів мав формовану поверхню з дещо заокругленим краєм. Його повністю збережена товщина має максимальні розміри — 6,3 см (рис. 4: 7). Ця будівельна кераміка із заповнення рову (рис. 4: 7–8) залишає питання щодо її конкретного використання у фортифікаційній конструкції і тому можна припустити, що це матеріал, з якого був виготовлений бруствер, який не зберігся, адже безпосередньо в тілі валу, збудованого з використанням пісковика, керамічні матеріали в межах розкопу не зафіксовані. Варто також зазначити, що дрібні фракції обпаленої глини разом із пісковиковим щебенем містилися в чорноземному нашаруванні, що перекривало берму; тобто будівельна кераміка потрапляла до рову саме з боку валу³ (Свистун 2006, с. 12–13, рис. 30: 1–2; Свистун, Зинченко 2009, с. 119).

У городищі Кочеток II фрагменти цеглин (рис. 2: 10–13) вилучені безпосередньо з насипу невеликого валу на стрілці мису городища в місці його руйнування, але більш конкретне використання будівельної кераміки в конструкції оборонної споруди також залишається нез'ясованим. Параметри цеглини, що зберегла первинні розміри (рис. 2: 10), становлять ? × 13,1 × 6,1–6,3 см (Колода, Свистун 2015, с. 54, рис. 109: 1–3).

³ Крім описаного будівельного керамічного матеріалу із заповнення рову, у розкопі, в межах берми, був виявлений фрагмент (сектор округлого в плані?) котловану якоїсь споруди, яку неможливо дослідити в повному обсязі. Не можна виключати, що цей об'єкт частково перекритий оборонним валом. Матеріал, який би дозволив здійснити датування, у комплексі був відсутній, але в ньому виявлено шматки обпаленої глини (рис. 4: 3–6), яка за своїми характеристиками відрізнялася від тих, що були вилучені із заповнення рову: темно-червоного, коричневого та сірого відтінків колірної гами, міцні на зламі; мають численні відбитки дерев'яних дубових плах, прутів і трави, а в тісті під різними кутами фіксуються відбитки дерев'яної тріски (Свистун 2006, с. 10, рис. 17, 30: 3–6).

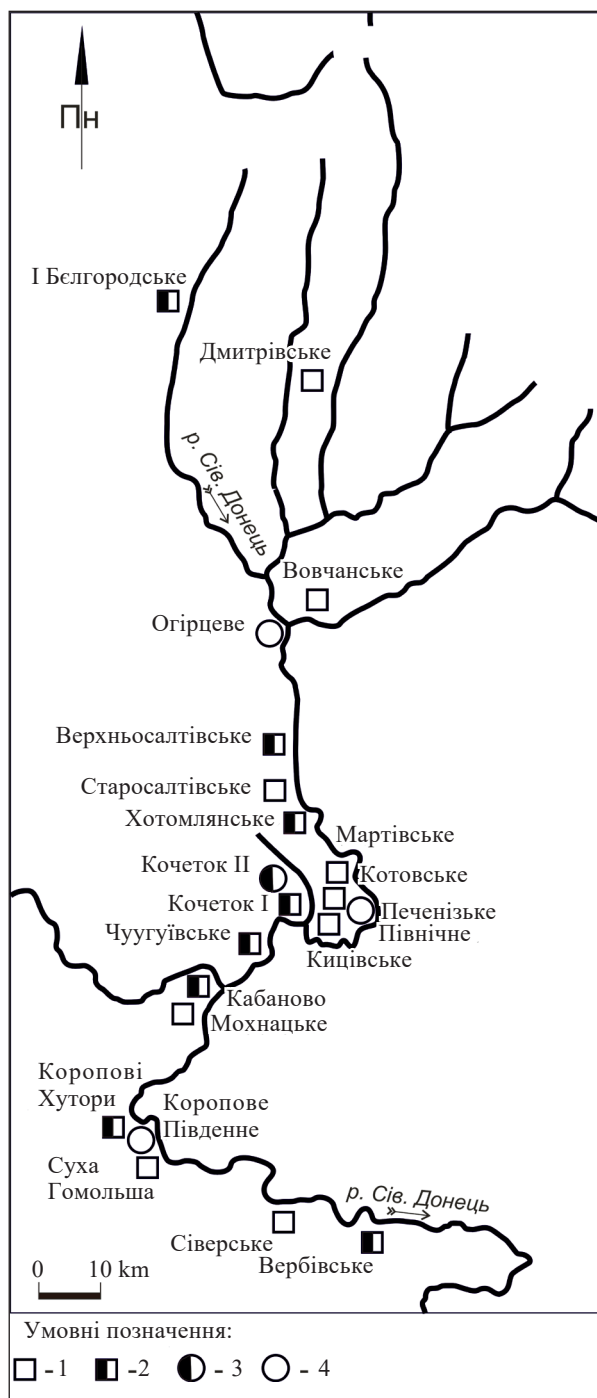


Рис. 1. Лісостепові городища салтівсько-маяцької історико-культурної спільності в басейні р. Сіверський Донець: 1 — зафіксоване застосування каміння; 2 — зафіксоване застосування каміння й кераміки; 3 — зафіксоване застосування кераміки; 4 — характер будівельного матеріалу не з'ясований

Fig. 1. Forest-steppe hillforts of the Saltiv-Maiaky historical and cultural community in the Siverskyi Donets River Basin: 1 — stone used in defensive structures; 2 — both stone and building ceramics used; 3 — building ceramics used; 4 — building material unknown

У таких городищах, як Кабаново (Свистун 2013, с. 112-113) і Верхньосалтівське (Колода и др. 2005, с. 11, рис. 7: 3, 5), спостерігали лише

наявність фрагментів обпаленої глини поверх валу, зведеного з використанням пісковика. Сильне ушкодження цих городищ унаслідок антропогенного впливу не давало змоги повною мірою схарактеризувати специфіку будівельного матеріалу, як і конструкцію керамічних брустверів на цих пам'ятках.

Обпалена глина в оборонній споруді внутрішньої лінії оборони Кабанового городища зафіксована між пісковиковим рваним камінням зовнішнього панцира; окремі фракції були присутні також у ґрунтовому заповненні насипу валу та поза оборонною лінією, куди конструкція розсипалася з часом. Окремі керамічні маси зберегли сліди формування. Посередині насипу зафіксована яма на місці імовірного бруствера, який міг бути побудований із використанням обпаленої глини (Свистун 2008, с. 8-9). Зауважимо, що в Кабановому городищі керамічний матеріал був використаний і в конструкції внутрішнього панцира валу, що підтримує насип, який одночасно слугував частиною бойового майданчика для розміщення оборонців — валгангу (Свистун 2013, с. 112, илл. 8, 10). Його побудова, вочевидь, полягала в забутовуванні глини між ґрунтовим (материкова глина з невеликою домішкою чорнозему) валом і дерев'яною опалубкою з дерев'яними кілками (діаметром 5–7 см при довжині бл. 25–30 см, розташованих на відстані один від одного бл. 60 см) ззовні з подальшим обпаленням, що додало міцності цій частині оборонної споруди. Загалом цей обпалений елемент відносно невеликий (завширшки 25–30 см при висоті, що зберіглася, бл. 50 см), як і вал у цілому, і технологічне виконання керамічного елемента виглядає таким, що здійснений без особливих труднощів.

У тісті керамічного матеріалу з Верхньосалтівського городища були зафіксовані відбитки органічного походження: одиночних жердин, колотих пласк, лозин і, можливо, очерету. Крім того, у складі обпаленої глини простежувалися фрагменти запеченої керамічної крихти. На окремих уламках відзначено сліди кіптяви та сильного перепау глиняної маси (до 4 см глибиною), а вглиб маси — недопал зі збереженням органічної складової, яка надає чорного кольору (рис. 4: 9).

Якщо між впровадженими будівельними прийомками, що стосуються будівельної кераміки, в городищах Кабановому і Верхньосалтівському спостерігається доволі велика подібність,

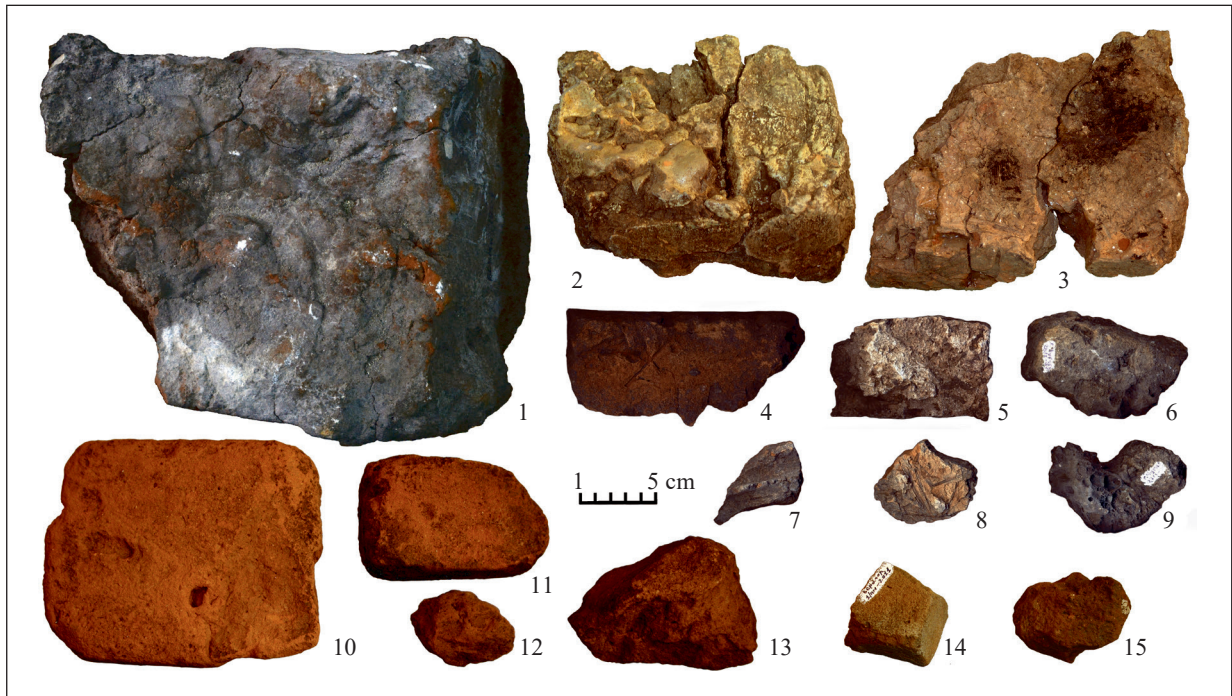


Рис. 2. Цегла з оборонних споруд лісостепових городищ салтівсько-маяцької історико-культурної спільноти в басейні р. Сіверський Донець: 1 — І Белгородське; 2–9 — Чугуївське; 10–13 — Кочеток II; 14–15 — Вербівське

Fig. 2. Bricks from the defensive structures of the forest-steppe hillforts of the Saltiv-Maiaky historical and cultural community in the Siverskyi Donets River Basin: 1 — Bilhorod I; 2–9 — Chuhuiv; 10–13 — Kochetok II; 14–15 — Verbivka

то в городищах Коропові Хутори (аморфні шматки), Кочеток II, Чугуївське, Вербівське та І Белгородське (формована цегла) наявні істотні індивідуальні відмінності.

У городищі Коропові Хутори з аморфних шматків обпаленої глини (рис. 4: 1–2) складалося внутрішнє заповнення валу між внутрішньою та зовнішньою кам'яними підтримуючими кладками, поверх укладених поперек дубових колод з обпаленою поверхнею (найсильніше обпалення було з зовнішнього боку валу, зменшувалося до центру і зникало ближче до протилежного кінця) — на відміну від інших городищ, де з обпаленої глини споруджували бруствери⁴. Ці шматки обпаленої глини для міц-

про спосіб зрубування дерев сокирою, а не зрізання пилкою; 2) жодних слідів і тим більше вкопування їх у тіло піщаного валу не простежується, а деревина розташована фактично горизонтально, на рівні нижніх каменів зовнішньої і внутрішньої кладок. Тобто якщо колоди є частоколом, то слід визнати, що між кладками не було ґрунтового чи будь-якого іншого заповнення тіла валу, а це, у свою чергу, робить такі опорні кладки позбавленими всякого функціоналу; 3) керамічний масив поверх колод лежить досить рівномірним щільним шаром, із характерною *in situ* шаруватістю з горизонтальною орієнтацією широким шарів кладки окремих керамічних шматків (Колода и др. 2005, рис. 78: 1), які, своєю чергою, розташовані на зольному прошарку, як і каміння внутрішньої кладки валу; 4) беручи до уваги планіграфію розкопу, колоди розташовані впоперек поздовжньої осі валу не суцільно, а рівномірно, на відстані 10–15 см одна від одної і є частково перекритими пісковиковими брилами кладок (Колода и др. 2005, с. 65–66, рис. 79; Свистун 2007, рис. 3); 5) поверх керамічного масиву в центральній частині оборонної споруди добре фіксується піщаникова кладка до двох рядів заввишки, яка, вочевидь, і є тим самим бруствером, подібним до тих, що зафіксовані в низці інших сіверськодонецьких городищ (наприклад, Мохнацькому і Верхньосалтівському (Свистун 2007, с. 42, рис. 4, 6: 1)); 6) на графічній реконструкції В. В. Колоди і Г. Ю. Чендева частокіл розміщений у зовнішній частині валу, що суперечить фактичному заляганням колод, які, навпаки, розміщені дещо ближче до внутрішньої піщаникової кладки, а за згаданою реконструкцією вони або лягли б на зовнішню кладку, або ж скотилися б до рову. До речі, подібна внутрішньовальна підсилювальна конструкція з колод була зафіксована в Мохнацькому городищі (Свистун 2007, рис. 5).

⁴ Іншої думки щодо конструкції внутрішньої лінії оборони городища Коропові Хутори дотримуються В. В. Колода і Г. Ю. Чендев, які стверджують, що колоди є заваленим частоколом, який із внутрішнього боку валу був обкладений керамічними «цеглинами», що посилювали бруствер і слугували пандусом-майданчиком для розміщення захисників (Колода, Чендев 2010–2011, с. 120–121, рис. 7, 8: 6; Чендев, Колода 2012, с. 119, рис. 7, 8: Б). Певно, такі висновки зроблено з огляду на аналіз північно-західного стратиграфічного розрізу розкопу, пошкодженого індивідуальним окопом часів Другої світової війни (Колода и др. 2005, с. 66–67, рис. 79; Свистун 2007, рис. 3), а також зважаючи на дещо загострені кінці обстежених дослідниками колод. Із цим не можна погодитися з кількох причин: 1) загострені кінці колод можуть передусім свідчити

ності цегли були перемішані з пісковиком каменем (різновеликим щебенем). Окремі керамічні фрагменти містять сліди дерев'яних брусків, трісок і прутів (рис. 4: 2). В окремі зразки був запечений пісковиковий камінь (рис. 4: 1). Велика кількість цих елементів має сліди термічного оплавлення до склоподібного стану. У проміжках між ними фіксувалося заповнення з розжареного піску й суглинку. Уся ця керамічна маса високої щільності, яка характеризувалася чіткими межами, заповнювала простір між кам'яними зовнішньою та внутрішньою опорними кладками валу й сягала потужності 18–22 см за ширини 1,8 м. Обпалена конструкція, як і пісковиковий камінь внутрішнього мурування, що впритул прилягав до неї, покоїлася на шарі золи та деревного вугілля потужністю до 4–5 см (під каменем внутрішньої кладки — бл. 8 см) (Колода и др. 2005, с. 65, рис. 78; Свистун 2007, с. 46, рис. 3), що свідчить про одночасне спорудження цих двох частин оборонної споруди, зафіксованих у первинному стані.

Дослідження, проведені в Чугуївському городищі, дали змогу не лише простежити наявність будівельного матеріалу з обпаленої глини поверх насипу валу, а й скласти певне уявлення про конструктивні особливості архітектурного елемента, спорудженого з цього матеріалу (Свистун 2006, с. 24–25, рис. 81: 1–6; 2007, с. 46–47; 2012). Тут уздовж центральної поздовжньої осі глиняного насипу розміщувалася, як і в Верхньосалтівському городищі, відмостка з пісковика, поверх якої розташований керамічний бруствер завширшки близько 0,8 м. Він складався з окремих прямокутних цеглин грубого формування, покладених на глиняний розчин (рис. 3). У кладці простежено горизонтальні ряди, у яких цегла укладена постелями. Більш детальний характер мурування було проблематично встановити через дуже поганий стан цеглин.

У тісті цих керамічних виробів (рис. 2: 2–9) фіксувалися відбитки солом, деревних трісок і дрібних гілок. Окремі цеглини містили вкраплення фрагментів місцевого пісковика. Чітко фіксувалася нерівномірність обпалу: від слабкої пропеченості до склоподібного стану. Відзначалися перепал нижніх постелей та недостатня термічна обробка верхніх. Колірна гама пірогенного впливу змінювалася від світло-коричневого до помаранчевого. Тісто всередині окремого модуля мало переважно чорно-сіре забарвлення.

Численні фрагменти трісок були зафіксовані на нижній частині цеглин. Товщина окремих фрагментів не була чітко витримана через примітивну технологію, застосовану під час формування та випалювання цього будівельного матеріалу. Вона варіювалася навіть у межах окремо взятого зразка — наприклад, від 5,7 до 7,8 см.

Формування, імовірно, проводилося в дерев'яних трафаретах, про що свідчать відповідні відбитки на поверхні. Після цього недостатньо просушену заготовку-сирець, яка ще погано зберігала надану їй форму, розміщували на шар із розжареного деревного вугілля. Сира маса швидко поглинала високу температуру, прожарюючись водночас до яскраво-червоного кольору, а місцями навіть оплавляючись. Саме тоді на ще вологій пластичній масі віддрукувалися і потім запеклися в ній фракції деревного вугілля.

Загалом товщина такої цеглини переважно перебувала в межах близько 8 см, при загальному розкиді параметрів окремих зразків від min 5,7 см до max 8,5 см. На жаль, у межах розкопу, закладеного в Чугуївському городищі (керамічна кладка під час досліджень 2006 і 2007 рр. була простежена на 12 м, а також було зафіксовано вторинне використання ранньосередньовічної цегли в будівлі XVII–XVIII ст. під час польового сезону 2005 р.), не вдалося зафіксувати жодного цілілого будівельного елемента. Погана якість цегли відзначалася по всій дослідженій площі залишків споруди. Усі виявлені цеглини були розтрісканими. Лише поодинокі екземпляри дозволяли після поєднання їхніх окремих частин здійснити певні виміри. Загалом протягом усіх польових сезонів вдалося отримати такі параметри (у см): $21,0 \times ? \times 5,7\text{--}8,5$; $21,5 \times 21,0 \times 8,0$; $21,0 \times ? \times 7,0$; $? \times ? \times 8,3$; $? \times ? \times 7,1$; $? \times ? \times 8,3$; $? \times ? \times 6,1$; $? \times ? \times 5,8$.

Безсумнівне виявлення застосування будівельниками СМКІС у лісостеповій частині басейну р. Сіверський Донець саме формованої цегли відбулося ще в середині XX ст.⁵ під

⁵ Перші відомі нам письмові свідчення авторства В. Ф. Зуєва про знаходження на місці І Белгородського городища цегли належать до 1781 р. (Зуев 1787, с. 174–175); про це також свідчила М. М. Орлова у 1927 р. (Орлова 1927, с. 74). Але суто наукова фіксація цього будівельного матеріалу з обмірами розмірів і визначенням конкретного розташування розпочалася з превентивних археологічних робіт (огляду П. І. Засурцева і розкопок А. В. Нікітіна) в середині XX ст., пов'язаних із розробкою крейдяного кар'єру. Наразі ця пам'ятка повністю знищена. Але матеріали розкопок були музеєфіковані і в такий спосіб

час превентивних археологічних досліджень І Белгородського городища. Але тоді, на жаль, були зроблені помилкові культурно-хронологічні визначення низки знахідок (Дьяченко 1995, с. 18-20). Це на декілька десятиліть вивело зазначені матеріали з поля зору фахівців, які спеціалізуються на салтівсько-маяцьких старожитностях. Нині нам відомі параметри цеглин, які були знайдені на поверхні і в товщі валу та на місцях башт внутрішнього укріплення городища: $28,5 \times 18,5 \times 4,0$ см, $24 \times 19 \times 12$ см, а також ромбоподібний (можливо, деформований?) глиняний блок розмірами $25 \times 22 \times 12$ см⁶ (Свистун 2015, с. 25). Музеєфікований зразок (рис. 2: 1) має достатньо рівномірне випалювання, що виражається рівномірним колірним забарвленням. Але водночас є розтріскування і навіть ознаки оплавлення поверхні. Привертає увагу поверхневий «наліт» сірого відтінку на всіх боках цеглини. Звичайно, не можна виключати вплив пожежі (наприклад, під час штурму 1612 р.), але висока ймовірність, що таке досить рівномірне покриття на всіх сторонах виробу — це наслідок технологічного процесу. Вочевидь, під час випалювання склалося середовище із низьким вмістом кисню: кисень вилучався з оксидів заліза, які містяться в глині, тобто оксид заліза (III) (Fe_2O_3), який надає цеглі червоного кольору, перетворювався на оксид заліза (II) (FeO), що має сірий колір. Саме цей процес відновлення оксиду заліза відбувається при високих температурах і нестачі кисню, що відбувалося в процесі випалювання цегли в печі із недостатньою вентиляцією⁷. Широковідомі, хоч

збережені для додаткового вивчення надалі у фондах Белгородського державного історико-краєзнавчого музею (інв. № 1201) (Свистун 2015, с. 7-13, 24-25).

⁶ Варто застерегти, що всі зафіксовані розміри цеглин з І Белгородського городища не можна беззастережно сприймати як ідеальні застосовані формати, бо, як можна спостерігати на прикладі музеєфікованої цеглини (рис. 2: 1), керамічний матеріал має значною мірою деформовані шари з розтріскуваннями внаслідок неякісної технології виготовлення будівельного матеріалу: вказані розміри є максимальними для артефакту як одиниці зберігання музейного фонду і варіюються на різних його ділянках.

⁷ Зауважимо, що цей процес можливий лише стосовно випаленої цегли. Малоімовірно досягти аналогічного результату під час пожежі щодо сирцевої цегли, використання якої відоме на території лісостепового варіанту СМКІС (городища Красне, Колтунівське і Мухомудерівське у тихососнівському мікрорегіоні) (Афанасьєв 1987, с. 116, 121, рис. 69). Варто зазначити, що знищення салтівсько-маяцьких лісостепових городищ внаслідок воєнних дій чи

і більш пізнього часу, аналогії будівельного матеріалу за цією характеристикою. Подібну цеглу, яку зауважив свого часу лорд Дж. Макартні ще наприкінці XVIII ст., виготовляли для потреб будівництва Великої Китайської Стіни епохи Мін⁸, прискорюючи, певно, охолодження продукції шляхом заливання її ще в печі водою і тим самим створюючи умови обмеження доступу кисню. Крім того, з огляду на труднощі доставки будівельного каменю до місця будівництва глину намагалися накопувати й випалювати безпосередньо поряд із будівельним майданчиком (Ловелл 2008, с. 21, 279-280), що ще раз свідчить про використання цегли саме як заміниці природного каменю через нестачу останнього. Усе це загалом сприяло оптимізації будівництва і, зокрема, надавало архітектурі вигляду, наближеного до природного каменю. Спосіб виготовлення цегли, що призводив до відновлювального процесу оксиду заліза, навряд чи свідчить про прямий зв'язок цих віддалених один від одного регіонів, він міг дещо варіюватися, є очевидно позакультурним фактором та цікавий для нас саме з погляду реконструкції технологічного процесу.

І Белгородське городище було розташоване на крейдяній горі, яка наразі повністю знищена, але, певно, недостатня якість місцевої крейди викликала необхідність використання обпаленої цегли, якій до того ж надавано подібного до каменю відтінку. Це контрастує з Маяцьким городищем на р. Тиха Сосна, де була можливість використання для побудови оборонних споруд, найімовірніше, крейдових останців, які складаються з міцнішої породи (Свистун 2025, с. 215).

Факти використання будівельної кераміки, якою є формована стандартизована цегла та подібні до неї за фізичними властивостями

інших екстраординарних обставин не зафіксоване. З теоретичної ж точки зору, пірогенний вплив на сирцеву масу зовні може утворити лише пропечену поверхневу кірку. Крім того, сумнівною є наявність достатньої висококалорійної паливної маси поблизу сирцевих конструкцій. Такі споруди розташовані в нижніх частинах оборонних споруд, де температура пожежі має найнижчі показники, що недостатньо для отримання керамічної маси. А у випадку з конкретними згаданими пам'ятками (зокрема, Колтунівське городище) це виглядає тим більше нереальним, оскільки зафіксовані археологічними розкопками конструктивні особливості свідчать про розміщення сирцю всередині ґрунтового насипу, облицьованого зовні крейдяним каменем, що виключає будь-який значний вплив теоретичної пожежі.

⁸ Сіру цеглу цінували й широко застосовували також у палацовому будівництві Китаю (Campbell 2020, p. 33).

штучно створені будівельні матеріали, зафіксовані в останні роки на низці городищ у долині Сіверського Дінця, ставлять під сумнів ще одну визначальну рису III та IV типів городищ за Г. Є. Афанасьєвим (1987, с. 106-128; 1993, с. 132-136). Застосування цегли як будівельного матеріалу могло бути спричинене відсутністю відповідного для цих цілей готового природного будівельного матеріалу (у цьому випадку з огляду на етнокультурну традицію — каменю). Насамперед необхідно мати на увазі, що виготовлення цегли спричиняло збільшення трудомісткості будівельних робіт, пов'язаної з формуванням, просушуванням, випалюванням та іншими технологічними прийомами. Тому її застосовували у тих випадках, коли в районі проведення робіт не виявлялося покладів будівельного каменю або воно не відповідало вимогам. Аналогії цьому інженерному рішенням нам відомі на р. Дон. Наприклад, через відсутність придатного для будівництва каменю в районі Саркела цю фортецю споруджено з цегли (Артамонов 1958, с. 25).

Зауважимо також, що сіверськодонецькі городища, у фортифікації яких була застосована будівельна кераміка, розташовані доволі компактною групою на відносно невеликій відстані одне від одного (рис. 1). Крім городищ I Белгородського і Верхньосалтівського на півночі та Вербівського на півдні, решта розглянутих укріплень сусідять одне з одним, інколи зберігаючи можливість прямого спостереження одне за одним. Але якщо врахувати, що за нового часу пріоритетним сполучним шляхом між Чугуєвом, Верхнім Салтовом і Белгородом була більш коротка сухопутна дорога (Бабенко 1905, с. 461, карта), а не шлях уздовж русла Сіверського Дінця з його вигинами та закрутами, тоді певна відокремленість городищ на півночі мікрорегіону лише здається такою за умови ігнорування логістичних можливостей і особливостей місцевості. Відзначимо, що саме вони і впливають на топологічні та хорологічні характеристики сукупності пунктів на певній території.

Факт стабільності використання шляхів сполучення протягом тривалих часових проміжків загальновідомий. Зокрема, в минулому про це свідчить відновлення укріплень на місці більш ранніх городищ для контролю переправ через водні артерії в різні історичні періоди (наприклад, Белгород, Верхній Салтів, Чугуїв та ін.). У нашому випадку, враховуючи сказане, також не

можна заперечувати функціонування цього сухопутного шляху, який сполучав Чугуїв, Верхній Салтів і Белгород у більш ранні історичні періоди. Хоча варто також зауважити, що через недостатню дослідженість низки розташованих уздовж р. Сіверський Донець городищ, сконцентрованих на звивистій ділянці правого берега між городищами Чугуївським та I Белгородським, ми не можемо бути впевненими щодо особливостей конструкцій їхніх оборонних споруд. Наприклад, дослідження розкопами-перетинами погано збережених залишків оборонних споруд Старосалтівського (Свистун 2014а) та Кицівського (Квітковський, Свистун, 2018, с. 15-16, рис. 21: 2, 22; 2019, с. 10, рис. 10-14) городищ не виявили залишків будівельної кераміки в їхній конструкції. З іншого боку, використання будівельної кераміки не є обов'язковим, оскільки його визначають місцеві умови, наявні ресурси та конкретна потреба, що робить кожен випадок унікальним, як можна спостерігати. Компактна група сіверськодонецьких городищ, на яких відзначені знахідки будівельної кераміки, розташована переважно (крім городища Верхній Салтів і I Белгородського) в ареалі кремаційного обряду поховання або наближена до нього (Аксёнов, Лаптев 2014, с. 31-33, рис. 1-2; Аксёнов 2017). Не робитимемо передчасних і поспішних, а тим більше остаточних висновків про можливий зв'язок цих двох факторів. Лише зауважимо цю особливість поширення двох видів пам'яток.

Також, напевно, в цьому випадку варто звернути увагу на супровідну спільну рису: для здійснення обряду кремації та випалювання будівельної кераміки (як і для інших енергомістких процесів, як-от металургії) необхідна наявність достатньої кількості висококалорійного палива, яким на той час могла бути передусім деревина та утворене на її основі вугілля. Саме в тих місцях і досі зберігаються давні лісові масиви правобережжя Сіверського Дінця. Скоріше за все, аналіз цього питання має стати темою спеціалізованого міждисциплінарного дослідження і за отриманими результатами заслуговує на окрему публікацію.

Крім зазначеного фактора, слід також звернути увагу на те, що будівельна кераміка у тій чи іншій формі застосовувалася в сіверськодонецькому мікрорегіоні, так само як і в інших лісостепових локаціях, лише у конструкціях, пов'язаних із фортифікацією.

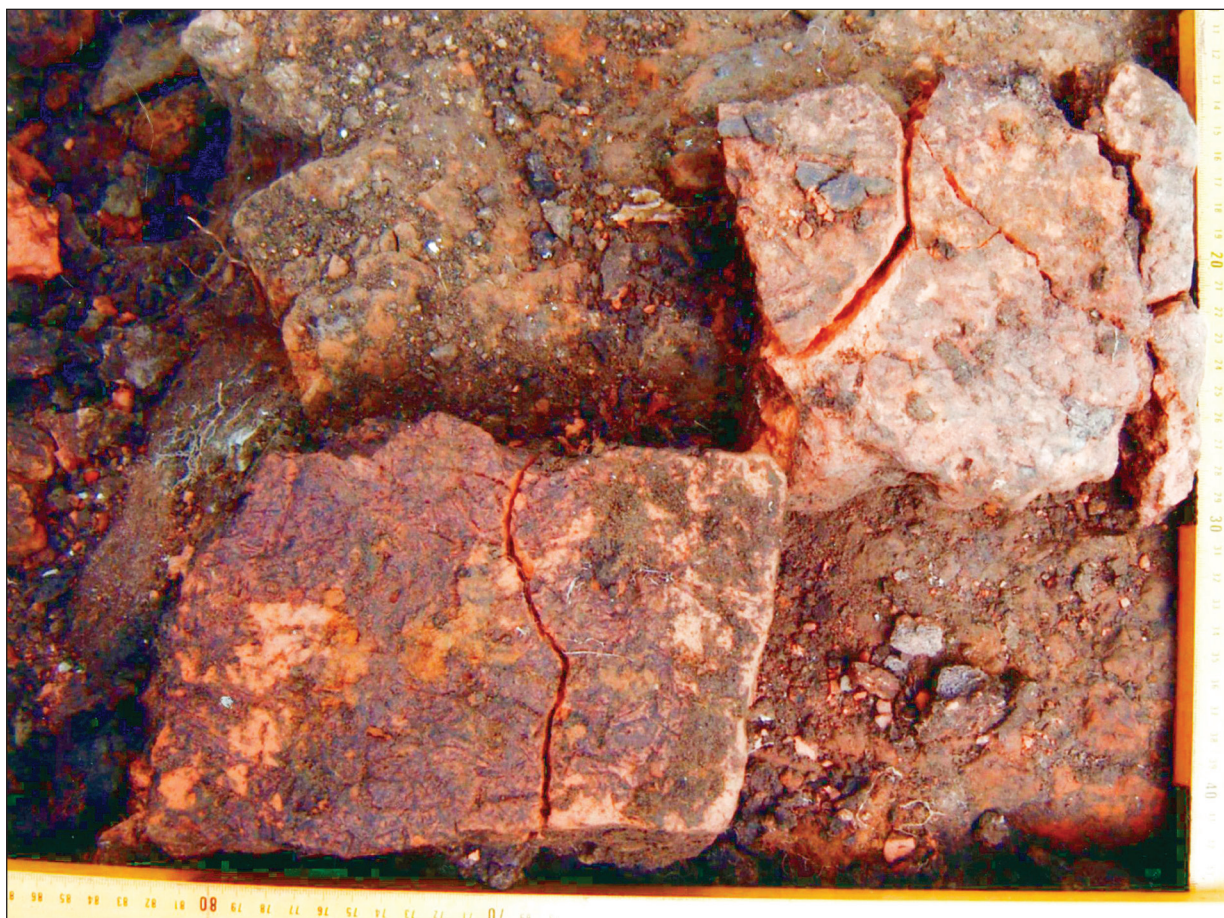


Рис. 3. Цегляна кладка в Чугуївському городищі

Fig. 3. Brick masonry at the Chuhuiv hillfort

На відміну від нижньодонських пам'яток, відомих як за археологічними, так і за писемними джерелами, вона не використовувалася у цивільній житловій та господарській архітектурі навіть у вторинному використанні (Квітковський 2019), що підтверджується, зокрема, матеріалами Лівобережного Цимлянського городища (Плетнієва 1996). І це ще раз нагадує нам про те, що будівельну кераміку слід розглядати як заміник каменю, іншими словами — штучний камінь, яким зазвичай вирішували проблему нестачі цього природного будівельного матеріалу або недостатню його якість в місці здійснення будівництва. Таке використання штучного та природного каменю здійснювалося виключно для загально-суспільних потреб із залученням широких верств населення.

Як і штучно виготовлений керамічний матеріал природний камінь також не застосовували в цивільному будівництві сіверськодонецького мікрорегіону. Привертають увагу насамперед різні теплозберігальні, гігро-

скопичні та інші характеристики місцевих пісковиків і крейди, з одного боку, та будівельної кераміки — з іншого. Місцеві породи каменю не мають задовільних характеристик для цього: вони не витримують необхідних навантажень, чутливі до зміни перепаду вологості й температури погодно-сезонного характеру і дуже швидко через це руйнуються, погано зберігають тепло. Обпалена цегла та інші різновиди керамічного будівельного матеріалу набагато кращі за переліченими параметрами. Але як і видобуток каменю, його обробіток і доставка до селітебної зони, так і процес видобутку глини, формування й випалювання цегли пов'язані, окрім перерахованого, з головним обтяжливим фактором — високою трудомісткістю. І якщо місцевий пісковик апіорі небажаний для застосування в цивільному будівництві, а, крім обмеженого застосування в оборонних спорудах, використовувався в чорній металургії як джерело легкоплавких лімонітових руд (Колода 1999, с. 89), для чого потрібна велика кількість палива, то спеціальне масове виготовлення потенційно

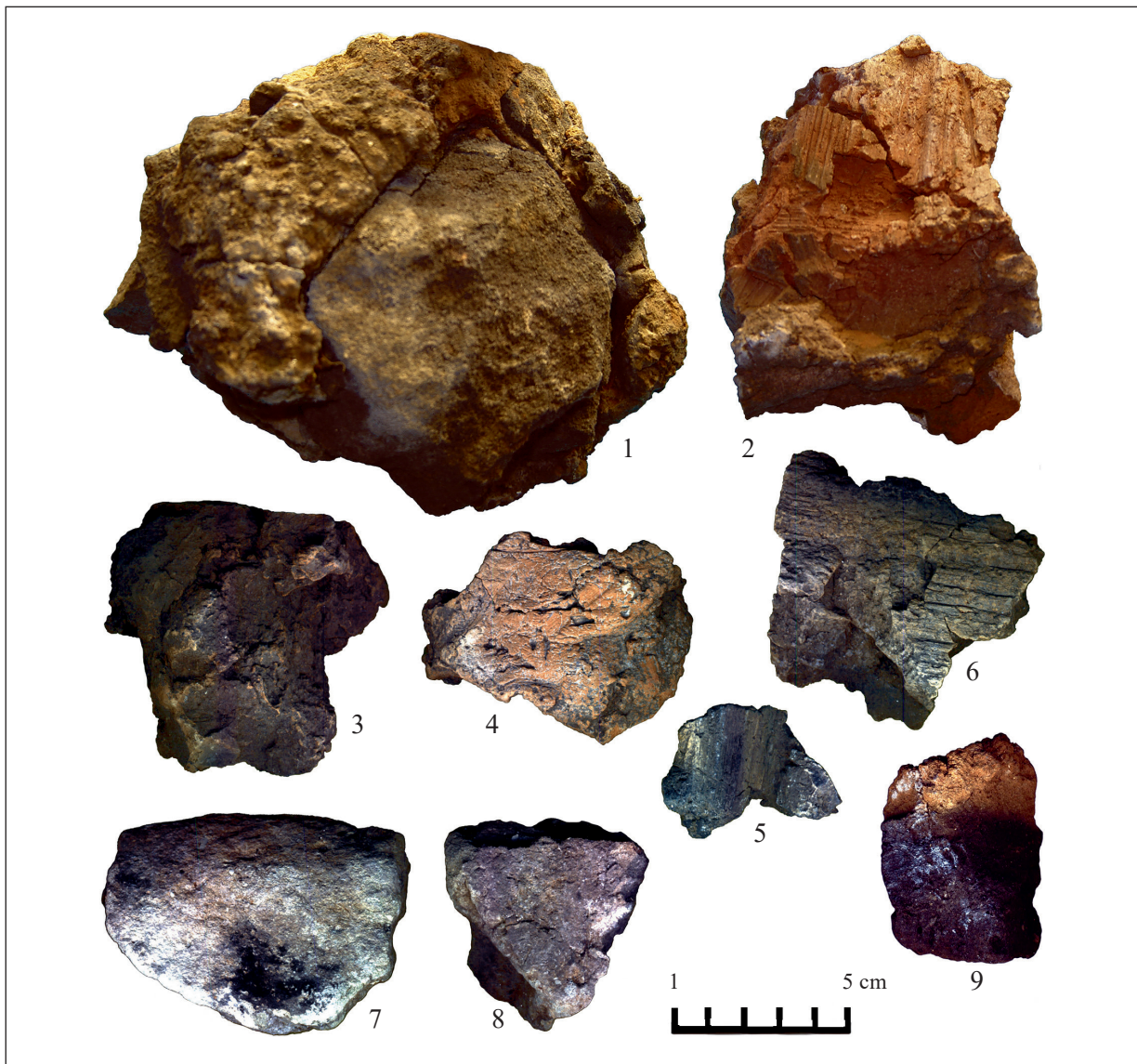


Рис. 4. Будівельна кераміка з оборонних споруд лісостепових городищ салтівсько-маяцької історико-культурної спільноти в басейні р. Сіверський Донець: 1–2 — Коропові Хутори; 3–8 — Кочеток I; 9 — Верхньосалтівське

Fig. 4. Building ceramics from the defensive structures of the forest-steppe hillforts of the Saltiv-Maiaky historical and cultural community in the Siverskyi Donets River Basin: 1–2 — Koropovi Khutory; 3–8 — Kochetok I; 9 — Verkhni Saltiv

придатної для цивільних потреб будівельної кераміки, своєю чергою, також вимагало деревини. Крім цього, ми спостерігаємо, що місцеве населення не мало достатнього технологічного досвіду, аби отримувати будівельну кераміку високої чи хоча б прийнятної якості. Цей процес, скоріше за все, мав якийсь вимушений характер і до експериментів із будівельною керамікою в цивільному будівництві лісостепові носії СМКІС не вдавалися. З огляду на сказане постає питання, що таке будівництво все-таки простежено і навіть не з придатнішої для цього будівельної кераміки як заміника природного каменю, а з гіршого за властивостями пісковика, — такий приклад

спостерігаємо в єдиному із сіверськодонецьких Верхньосалтівському городищі (Ветштейн 1959–1961, с. 24–31; чертеж № 5). Ці об'єкти в праці В. В. Колоди для більш зручного зведення житлових споруд археологічного комплексу у Верхньому Салтові (городища й прилеглого селища), виявлених різними експедиціями в різні періоди досліджень, отримали впорядковану нумерацію і фігурують як житла № 1 і № 3 (Колода 2000, с. 41, 49). Стіни першого були складені з брил пісковика, другого — з рваного каменю. В. В. Колода припускає зв'язок цієї кам'яної житлової архітектури з територіями Приазов'я та Криму, і це логічно з огляду на наявні паралелі. Але привертають увагу такі фактори (не

вдаючись до аналізу решток конструкцій, які були віднесені до житлових на основі однієї головної характеристики — наявності відкритих вогнищ (підкреслимо — не печей) у внутрішньому периметрі), як нечисленність прикладів (тільки два), що зосереджені лише на одній сіверськодонецькій пам'ятці. Така локальність зумовлює певні застереження щодо наведеної вище безапеляційної інтерпретації, чому також сприяють відмінні природно-кліматичні умови лісостепоного Подінців'я порівняно з Приазов'ям і Кримом. Вважаємо, що це питання потребує додаткового аналізу археологічних матеріалів.

Аналіз будівельної кераміки, виявленої в лісостепогих пам'ятках СМКІС сіверськодонецького мікрорегіону, дозволяє зробити такі висновки. Будівельна кераміка (цегла та обпалена глиняна маса) на вищезазначених пам'ятках, за винятком городища Коропові Хутори, використовувалася, як правило, лише у верхніх частинах оборонних споруд для спорудження брустверів, очевидно, внаслідок недостатньої міцності для витримування навантаження конструктиву. Причини такого виняткового інженерного рішення в Коропових Хуторах як щодо конструкції оборонної споруди, так і щодо характеру виготовленого будівельного матеріалу, доповненого дубовими колодами, варто, певно, шукати в особливостях піщаних нашарувань, що підстиляють споруду, які не були достатньо стійкими, а також, можливо, в обмеженій кількості доступного каменю в районі будівництва і наявності висококалорійного палива — дуба.

Доволі міцної і технологічно якісної будівельної кераміки в північно-донецькому лісостепу не спостерігається. Але сам факт її застосування, поза сумнівом, потрібно враховувати при побудові типологічних схем поширення різних форм військової архітектури в межах ареалу СМКІС. Тим більше, що ця особливість у виборі та застосуванні будівельних матеріалів спричиняла зміну принципу побудови та профілювання оборонних споруд, накладала свої особливості на організацію оборони в цілому.

Також є очевидним, що цегла із сіверськодонецького лісостепу не має нічого спільного ані з нижньодонською (Саркел), ані тим більше з класичною візантійською плінфою. Імовірно, що лісостепове салтівсько-маяцьке населення було знайоме з цеглою як різновидом будівельного матеріалу і, швидше за все, намагалася пристосувати сирцеву цеглу до своїх умов, роблячи спроби її випалювання. До речі, безпосередньо в сіверськодонецьких пам'ятках цього культурного кола сирець не виявлено, хоч він наявний у сусідньому тихососнівському мікрорегіоні.

Будівельна кераміка з великою варіативністю форм та методів застосовувалася винятково в конструкціях оборонних споруд, доповнивши кам'яні елементи — на об'єктах, що потребують суспільної праці.

Дата надходження: 27.06.2025

Дата прийняття до друку: 17.12.2025

Дата публікації: 23.09.2026

Аксёнов, В. С. 2017. Носители кремационного обряда и этнокультурная обстановка в салтовском лесостепном Подонцовье (втор. пол. VIII — нач. IX вв.). В: Аксёнов, В. С. (ред.). *В. К. Михеев. Учні та послідовники до 80-річчя з дня народження*. Харків: ТОВ РА «ІРІС», с. 6-17.

Аксёнов, В. С., Лаптев, А. А. 2014. Освоение Лесостепного Подонцовья в хазарское время: взгляд на проблему. В: Евглевский, А. В. (ред.). *Степи Европы в эпоху средневековья, 12. Хазарское время*. Донецк: ДонНУ, с. 25-50.

Артамонов, М. И. 1958. Саркел-Белая Вежа. В: Артамонов, М. И. (ред.). *Труды Волго-Донской археологической экспедиции, 1. Материалы и исследования по археологии СССР*, 62. Москва; Ленинград: Издательство АН СССР, с. 7-84.

Афанасьев, Г. Е. 1987. Археологические открытия на новостройках. 2. *Население лесостепной зоны бассейна Среднего Дона в VIII-X вв.* Москва: Наука.

Афанасьев, Г. Е. 1993. *Донские аланы: Социальные структуры алано-ассо-буртасского населения бассейна Среднего Дона*. Москва: Наука.

Афанасьев, Г. Е. 2001. Где же археологические свидетельства существования Хазарского государства? *Российская археология*, 2, с. 43-55.

Афанасьев, Г. Е. 2012. О строительном материале и метрологии хазаро-аланских городищ бассейна Дона. *Поволжская археология*, 2 (2), с. 29-49.

Афанасьев, Г. Е. 2013. К вопросу об истоках кирпичного фортификационного зодчества хазарского времени на Дону. *Краткие сообщения Института археологии РАН*, 230, с. 210-219.

Афанасьев, Г. Е. 2015. Алексеевское городище как памятник салтово-маяцкой культуры. *Краткие сообщения Института археологии РАН*, 239, с. 339-357.

Афанасьев, Г. Е. 2016. О территории Хазарского каганата и хазарского «домана» в IX веке. В: Винников, А. З. (ред.). *Дивногорский сборник: Труды музея-заповедника «Дивногорье»*, 6. Воронеж: Научная книга, с. 41-72.

Афанасьев, Г. Е., Красильников, К. И. 2012. Византийские архитектурные и строительные традиции в фортификации Красного городища. В: Мунчаев, Р. М., Корневский, С. Н. (ред.). *Проблемы археологии Кавказа: Группы по археологии Кавказа*, 1. Москва: ТАУС, с. 204-225.

- Бабенко, В. А. 1905. Древнесалтовские придонские окраины Южной России. В: Уварова, П. С. (ред.). *Труды XII археологического съезда в Харькове в 1902 г.*, 1. Москва: Товарищество типографии А. И. Мамонтова, с. 434-464.
- Багрянородный, К. 1991. *Об управлении империей: Текст, перевод, комментарии. Древнейшие источники по истории народов СССР*. Москва: Наука.
- Ветштейн, Р. И. 1959–1961. *Отчет о раскопках Салтовского городища в 1959–1961 гг.* Научный архив ИА НАНУ, ф. 64, 1959-1961/6г.
- Гурвич, Р. М., Наумов, М. М. 1970. *Механизация производства кирпича*. Москва: Издательство литературы по строительству.
- Дьяченко, А. Г. 1995. К историко-археологической оценке I и II Белгородских городищ на Меловой горе. В: Кузовлев, В. П. (ред.). *Материалы Международной научной конференции, посвященной 600-летию спасения Руси от Тамерлана и 125-летию со дня рождения И. А. Бунина*. Елец: ЕГПИ, с. 17-20.
- Дьяченко, А. Г. 2016. Памятники раннего железного века и эпохи средневековья в лесостепном междуречье Ворсклы и Среднего Дона. В: Шинаков, Е. А. (ред.). *Русский сборник*, 8/1. Брянск: РИО БГУ, с. 54-73.
- Зуев, В. Ф. 1787. *Путешественные записки Василия Зуева от С.-Петербурга до Херсона в 1781 и 1782 году*. Санкт-Петербург: Императорская академия наук.
- Караулов, Н. А. 1908. Сведения арабских географов IX и X веков по Р. Хр. о Кавказе, Армении и Азербайджане. В: Лопатинский, Л. Г. (ред.). *Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа*, 38. Тифлис: Типография Канц. Наместника Его Императорского Величества на Кавказе; Типография К. Козловского, с. 1-130.
- Квітковський, В. І. 2019. *Будівельна справа салтівського лісостепоного населення в басейні Сіверського Дінця кінця I тис. н.е.* Дисертація к. і. н. Інститут археології НАН України.
- Квітковський, В. І., Свистун, Г. Є. 2018. *Звіт про археологічні розвідки в басейні Сіверського Донця в межах Зміївського, Печенізького та Чугуївського районів у 2017 р.* Научный архив ИА НАН Украины, ф. 64, 2017/81.
- Квітковський, В. І., Свистун, Г. Є. 2019. *Звіт про розкопки Кицівського археологічного комплексу у 2018 р.* Научный архив ИА НАН Украины, ф. 64, 2018/173.
- Колли, Н. Я. 1934. О материале и стиле. *Архитектура СССР*, 4, с. 34-35.
- Колода, В. В. 1999. *Черная металлургия Днепро-Донского междуречья во второй половине I тыс. н.э.* Харьков: РЦНИТ.
- Колода, В. В. 2000. Житла раннього середньовіччя у Верхньому Салтові. *Археологія*, 4, с. 40-54.
- Колода, В. В. 2021–2022. Городища в структуре поселений лесостепной Хазарии. *Хазарский альманах*, 18, с. 141-170.
- Колода, В. В. 2024. Система лісостепових городищ Хозарського каганату. В: Карпова, Т. М. (ред.). *Археологія & Фортифікація*, 1. Кам'янець-Подільський: ФОП Панькова А. С., с. 27-37.
- Колода, В. В., Крыганов, А. В., Михеев, В. К., Ряполов, В. М., Свистун, Г. Е., Тортика, А. А. 2005. *Отчет о работе Средневековой экспедиции Харьковского национального педагогического университета в 2004 году*. Научный архив ИА НАН Украины, ф. 64, 2004/206.
- Колода, В. В., Свистун, Г. Е. 2015. *Отчет о работе Средневековой экспедиции Харьковского национального педагогического университета в 2014 году (городище Мохнач и селище Мохнач-П, Змиевской район Харьковской обл.)*. Научный архив ИА НАН Украины, ф. 64, 2014/7.
- Колода, В. В., Чендев, Ю. Г. 2010–2011. К вопросу о возможностях интеграции археологических и почвенных исследований (на примере городища Коробовы Хутора). *Хазарский альманах*, 9, с. 107-130.
- Красильников, К. И., Красильникова, Л. И. 2014. К вопросу о строительной тенденции форта Красное городище. В: Бессуднов, А. Н. (ред.). *Верхнедонской археологический сборник*, 6. Липецк: РИЦ ФГБОУ ВПО «ЛГПУ», с. 416-425.
- Крыганов, А. В. 1990. *Отчет об археологических раскопках поселений и городища в Волчанском и Чугуевском районах Харьковской области в 1990 г.* Научный архив ИА НАН Украины, ф. 64, 1990/190.
- Крыганов, А. В. 1995. *Отчет о разведках в Волчанском, Змиевском, Чугуевском и Балаклеинском районах Харьковской области в 1995 г.* Научный архив ИА НАН Украины, ф. 64, 1995/84.
- Леонидов, И. И. 1934. Палитра архитектора. *Архитектура СССР*, 4, с. 32-33.
- Ловелл, Дж. 2008. *Великая Китайская стена*. Перевод с английского А. Юрьева. Москва: АСТ Москва.
- Орлова, М. Н. 1927. Белгородское городище и его могильник. *Известия Курского губернского общества краеведения*, 3, с. 73-75.
- Плетнёва, С. А. 1996. *Саркел и шелковый путь*. Воронеж: Издательство Воронежского государственного университета.
- Плетнёва, С. А. 1999. *Очерки хазарской археологии*. Москва; Иерусалим: Мосты культуры; Гешарим.
- Свистун, Г. Е. 2006. *Отчет об археологических раскопках и разведках в лесостепной зоне долины Северского Донца в 2005 г.* Научный архив ИА НАН Украины, ф. 64, 2005/34.
- Свистун, Г. Е. 2007. К вопросу о строительном материале и архитектуре салтовских лесостепных городищ бассейна Северского Донца. *Харьковский археологический сборник*, 2, с. 40-58.
- Свистун, Г. Е. 2008. *Отчет о работе Северскодонецкой археологической экспедиции в 2007 г. на Кабановом городище*. Научный архив ИА НАН Украины, ф. 64, 2007/133.
- Свистун, Г. Е. 2009. Фортификация городища Верхний Салтов. В: Евглевский, А. В. (ред.). *Степи Европы в эпоху средневековья*, 7. Донецк: ДонНУ, с. 459-478.
- Свистун, Г. Е. 2011. *Отчет о проведении разведок в Волчанском, Балаклеевском и Чугуевском районах Харьковской области*. Научный архив ИА НАН Украины, ф. 64, 2011/20.
- Свистун, Г. Е. 2012. Фортификация Чугуевского городища. В: Евглевский, А. В. (ред.). *Степи Европы в эпоху средневековья*, 9. Донецк: ДонНУ, с. 7-34.
- Свистун, Г. Е. 2013. Кабаново (Старопокровское) городище. В: Свистун, Г. Е. (ред.). *Салтово-маяцкая археологическая культура: проблемы та дослідження*, 3. Харків: Савчук, с. 107-117, 188-199.
- Свистун, Г. Е. 2014а. Фортификация Старосалтовского городища. *Верхнедонской археологический сборник*, 6, с. 426-437.
- Свистун, Г. Е. 2014б. Типология салтово-маяцких лесостепных городищ на современном этапе. В: Евглевский, А. В. (ред.). *Степи Европы в эпоху средневековья*, 12. *Хазарское время*. Донецк: ДонНУ, с. 51-102.
- Свистун, Г. Е. 2015. I Белгородское (Северское) городище: курьезы, мифы и реальность. *Харьковский историко-археологический сборник*, 16, с. 4-32.
- Свистун, Г. Е. 2016. Вербовское (Первомайское) городище. В: Винников, А. З. (ред.). *Дивногорский сборник: труды музея-заповедника «Дивногорье»*, 6. Воронеж: Научная книга, с. 281-295.

Свистун, Г. Е. 2017. Хотомлянское городище и его округа в салтово-маяцкое время. В: Аксенов, В. С. (ред.). *В. К. Михеев. Учні та послідовники до 80-річчя з дня народження*. Харків: ТОВ РА «ІРИС», с. 98-108.

Свистун, Г. Е. 2025. Метрологічні аспекти оборонних споруд Маяцького (Дивногірського) городища. В: Свиридюк, О. О. (ред.). *Археологія & Фортифікація*, 2. Кам'янець-Подільський: ФОП Панькова А. С., с. 213-221.

Свистун, Г. Е., Зинченко, А. Н. 2009. Знамено Мстислава Великого с городища Кочеток-І. *Харьковский историко-археологический сборник*, 5, с. 116-128.

Флѣров, В. С. 2021. Фортификация Хазарского каганата на Нижнем Дону. *Семикаракорское городище*. Москва: Языки славянской культуры.

Чендев, Ю. Г., Колода, В. В. 2012. Природная среда, почвы и архитектурные особенности городища Коробовы Хутора в Харьковской обл. (проблемы комплексного изучения). *Российская археология*, 1, с. 112-121.

Чередниченко, А. Г., Ефанов, А. Н. 2011. Византийская традиция о реке Итиль-Атель. *Научные Ведомости Белгородского государственного университета. Серия История. Политология. Экономика. Информатика*, 1 (96), 17, с. 67-70.

Шрамко, Б. А. 1957. *Отчет о разведках и раскопках археологической экспедиции Харьковского государственного университета им. А. М. Горького в 1957 г.* Науковий архів ІА НАН України, ф. 64, 1957/16.

Campbell, A. 2020. *What the Emperor Built: Architecture and Empire in the Early Ming*. Seattle: University of Washington Press.

Hennadii Ye. Svyystun¹, Viktor I. Kvitkovskiy²

¹PhD, Senior Lecturer, Municipal Establishment "Kharkiv Humanitarian-Pedagogical Academy" of the Kharkiv Regional Council. ORCID: 0000-0001-7446-0809, sacaliba@gmail.com.

²PhD, Senior Lecturer, Municipal Establishment "Kharkiv Humanitarian-Pedagogical Academy" of the Kharkiv Regional Council; Research fellow, the Institute of Archaeology, the National Academy of Sciences of Ukraine, the Department of Archaeology of Kyiv, ORCID: 0000-0002-2304-0430, kvitkovskiyvictor@gmail.com

BUILDING CERAMICS OF THE SALTIV-MAIAKY CULTURAL AND HISTORICAL COMMUNITY

Building ceramics, one of the oldest artificial materials, are recorded in the military architecture of Saltiv-Maiaky forest-steppe hillforts in the Siverskyi Donets River Basin. This study aims to summarise the accumulated data and analyse it in terms of the patterns of use, technological characteristics, and reasons for production. The research has made it possible to identify a limited amount of isolated metrological data and to establish the use of both moulded parallelepiped modules (i.e. bricks) and amorphous ceramic casts and fired monolithic elements. As a rule, building ceramics supplemented elements of defensive structures made of local stone. Ceramic materials were mainly used in above-ground structures of the rampart (breastwork or Brustwehr) and, to a very limited extent, in elements that supported the embankment. Among the sites of the Siverskyi Donets forest-steppe group, the Koropovi Khutory hillfort is particularly notable, as the inner core of the rampart is built from amorphous ceramic casts supported by sandstone. The reasons behind such an exceptional engineering solution, both in the design of the defensive structure and the properties of the manufactured building material reinforced with oak logs, should probably be sought in the unstable sandy deposits underlying the structure, as well as in the possible scarcity of stone available in the construction area. The exceptional nature of this type of building ceramics at the hillfort is evidently due to its unconventional use in defensive structures compared with other sites in the Siverskyi Donets region.

The moulded bricks recorded in the Siverskyi Donets forest-steppe region are of poor quality, which restricts their comprehensive study. They have survived mainly in a fragmented state, apparently unable to withstand fluctuations in moisture and temperature. A noticeable lack of standardisation in module sizes is observed across different sites of this group. This indicates that the population associated with the Saltiv-Maiaky cultural and historical community in this region was familiar with ceramic brick production but never developed a high level of craftsmanship in its manufacture.

Key words: Siverskyi Donets microregion, Saltiv-Maiaky cultural and historic community, brick, building ceramics, hillfort.

References

- Aksenov, V. S. 2017. Nositeli krematsionnogo obriada i etnokulturnaia obstanovka v saltovskom lesostepnom Podontsove (vtor. pol. VIII – nach. IX vv.). In: Aksonov, V. S. (ed.). V. K. Mikheiev. *Uchni ta poslidovnyky do 80-richchia z dnia narodzhennia*. Kharkiv: TOV RA "IRIS", p. 6-17.
- Aksenov, V. S., Laptev, A. A. 2014. Osvoenie Lesostepnogo Podontsovia v khazarskoe vremia: vzgliad na problemu. In: Evglevskii, A. V. (ed.). *Stepi Evropy v epokhu srednevekovia, 12. Khazarskoe vremia*. Donetsk: DonNU, p. 25-50.
- Artamonov, M. I. 1958. Sarkel–Belaia Vezha. In: Artamonov, M. I. (ed.). *Trudy Volgo-Donskoi arkheologicheskoi ekspeditsii*, 1. Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR, 62. Moscow; Leningrad: Izdatelstvo AN SSSR, p. 7-84.
- Afanasev, G. E. 1987. *Arkheologicheskie otkrytiia na novostroikakh*. 2. Naselenie lesostepnoi zony basseina Srednego Dona v VIII–X vv. Moscow: Nauka.
- Afanasev, G. E. 1993. *Donskie alany: Sotsialnye struktury alano-asso-burtasskogo naseleniia basseina Srednego Dona*. Moscow: Nauka.
- Afanasev, G. E. 2001. Gde zhe arkheologicheskie svidetelstva sushchestvovaniia Khazarskogo gosudarstva? *Rossiiskaia arkheologiya*, 2, p. 43-55.
- Afanasev, G. E. 2012. O stroitelnom materiale i metrologii khazaro-alanskikh gorodishch basseina Dona. *Povolzhskaia arkheologiya*, 2 (2), p. 29-49.
- Afanasev, G. E. 2013. K voprosu ob istokakh kirpichnogo fortifikatsionnogo zodchestva khazarskogo vremeni na Donu. *Kratkie soobshcheniia Instituta arkheologii RAN*, 230, p. 210-219.

- Afanasev, G. E. 2015. Alekseevskoe gorodishche kak pamiatnik saltovo-maiatskoi kultury. *Kratkie soobshcheniia Instituta arkeologii RAN*, 239, p. 339-357.
- Afanasev, G. E. 2016. O territorii Khazarskogo kaganata i khazarskogo "domena" v IX veke. In: Vinnikov, A. Z. (ed.). *Divnogorskiy sbornik: Trudy muzeia-zapovednika "Divnogore"*, 6. Voronezh: Nauchnaia kniga, p. 41-72.
- Afanasev, G. E., Krasilnikov, K. I. 2012. Vizantiiskie arkhitekturnye i stroitelnye traditsii v fortifikatsii Krasnogo gorodishcha. *Problemy arkeologii Kavkaza: Gruppy po arkeologii Kavkaza*, 1. Moscow: TAUS, p. 204-225.
- Babenko, V. A. 1905. Drevnesaltovskie pridonetskie okrainy Iuzhnoi Rossii. In: Uvarova, P. S. (ed.). *Trudy XII arkeologicheskogo s'ezda v Kharkove v 1902 g.*, 1. Moscow: Tovarishchestvo tipografii A. I. Mamontova, p. 434-464.
- Bagrianorodnyi, K. 1991. *Ob upravlenii imperiei: Tekst, perevod, kommentarii*. Drevneishie istochniki po istorii narodov SSSR. Moscow: Nauka.
- Vetshtein, R. I. 1959–1961. *Otchet o raskopkakh Saltovskogo gorodishcha v 1959–1961 gg.* Scientific Archives of the Institute of Archaeology, the NAS of Ukraine, f. 64, 1959–1961/6h.
- Gurvich, R. M., Naumov, M. M. 1970. *Mekhanizatsiia proizvodstva kirpicha*. Moscow: Izdatelstvo literatury po stroitelstvu.
- Diachenko, A. G. 1995. K istoriko-arkheologicheskoi otsenke I i II Belgorodskikh gorodishch na Melovoi gore. In: Kuzovlev, V. P. (ed.). *Materialy Mezhdunarodnoi nauchnoi konferentsii, posviashchennoi 600-letiiu spaseniia Rusi ot Tamerlana i 125-letiiu so dnia rozhdeniia I. A. Bunina*. Elest: EGPI, p. 17-20.
- Diachenko, A. G. 2016. Pamiatniki rannego zheleznoho veka i epokhi srednevekovia v lesostepnom mezhdureche Vorskly i Srednego Dona. In: Shinakov, E. A. (ed.). *Russkii sbornik*, 8/1. Briansk: RIO BGU, p. 54-73.
- Zuev, V. F. 1787. *Puteshestvennye zapiski Vasilii Zueva ot S.-Peterburga do Khersona v 1781 i 1782 godu*. Saint-Petersburg: Imperatorskaia akademiia nauk.
- Karaulov, N. A. 1908. Svedeniia arabskikh geografov IX i X vekov po R. Khr. o Kavkaze, Armenii i Aderbeidzhane. In: Lopatinskii, L. G. (ed.). *Sbornik materialov dlia opisaniia mestnostei i plemen Kavkaza*, 38. Tiflis: Tipografiia Kants. Namestnika Ego Imperatorskago Velichestva na Kavkaze; Tipografiia K. Kozlovskago, p. 1-130.
- Kvitkovskiy, V. I. 2019. *Budivelna sprava saltivskoho lisostepovoho naselennia v baseini Siverskoho Dintsia kintsia I tys. n.e.* Ph.D. thesis. Institute of Archaeology, the NAS of Ukraine.
- Kvitkovskiy, V. I., Svystun, H. Ye. 2018. *Zvit pro arkheolohichni rozvidky v baseini Siverskoho Dontsia v mezhakh Zmiivskoho, Pechenizkoho ta Chuhuivskoho raioniv u 2017 r.* Scientific Archives of the Institute of Archaeology, the NAS of Ukraine, f. 64, 2017/81.
- Kvitkovskiy, V. I., Svystun, H. Ye. 2019. *Zvit pro rozkopky Kytsivskoho arkheolohichnogo kompleksu u 2018 r.* Scientific Archives of the Institute of Archaeology, the NAS of Ukraine, f. 64, 2018/173.
- Kolli, N. Ia. 1934. O materiale i stile. *Arkhitectura SSSR*, 4, p. 34-35.
- Koloda, V. V. 1999. *Chernaia metallurgiiia Dnepro-Donskogo mezhdurechia vo vtoroi polovine I tys. n.e.* Kharkiv: RTSNIT.
- Koloda, V. V. 2000. Zhytla rannoho serednovichchia u Verkhnomu Saltovi. *Arheologia*, 4, p. 40-54.
- Koloda, V. V. 2021–2022. Hillforts in the structure of forest-steppe Khazarian settlements. *Khazarskii almanakh*, 18, p. 141-170.
- Koloda, V. V. 2024. Forest-Steppe Hillforts System of the Khazar Khaganate. In: Karpova, T. M. (ed.). *Arkheolohiia & Fortyfikatsiia*, 1. Kamianets-Podilskiy : FOP Pankova A. S., p. 27-37.
- Koloda, V. V., Kryganov, A. V., Mikheev, V. K., Riapolov, V. M., Svystun, G. E., Tortika, A. A. 2005. *Otchet o rabote Srednevekovoi ekspeditsii Kharkovskogo natsionalnogo pedagogicheskogo universiteta v 2004 godu*. Scientific Archives of the Institute of Archaeology, the NAS of Ukraine, f. 64, 2004/206.
- Koloda, V. V., Svystun, G. E. 2015. *Otchet o rabote Srednevekovoi ekspeditsii Kharkovskogo natsionalnogo pedagogicheskogo universiteta v 2014 godu (gorodishche Mokhnach i selishche Mokhnach-P, Zmievskoi raion Kharkovskoi obl.)*. Scientific Archives of the Institute of Archaeology, the NAS of Ukraine, f. 64, 2015/7.
- Koloda, V. V., Chendev, Iu. G. 2010–2011. K voprosu o vozmozhnostiakh integratsii arkheologicheskikh i pochvennykh issledovaniy (na primere gorodishcha Korobovy Khutora). *Khazarskii almanakh*, 9, p. 107-130.
- Krasilnikov, K. I., Krasilnikova, L. I. 2014. K voprosu o stroitelnoi tendentsii forta Krasnoe gorodishche. *Verkhnedonskoi arkheologicheskii sbornik*, 6, p. 416-425.
- Kryganov, A. V. 1990. *Otchet ob arkheologicheskikh raskopkakh poselenii i gorodishcha v Volchanskom i Chuguevskom raionakh Kharkovskoi oblasti v 1990 g.* Scientific Archives of the Institute of Archaeology, the NAS of Ukraine, f. 64, 1990/190.
- Kryganov, A. V. 1995. *Otchet o razvedkakh v Volchanskom, Zmievskom, Chuguevskom i Balakleiskom raionakh Kharkovskoi oblasti v 1995 g.* Scientific Archives of the Institute of Archaeology, the NAS of Ukraine, f. 64, 1995/84.
- Leonidov, I. I. 1934. Palitra arkhitekтора. *Arkhitectura SSSR*, 4, p. 32-33.
- Lovell, J. 2008. *The Great Wall: China against the world*. Translation from English by A. Iureva. Moscow: ACT Moskva.
- Orlova, M. N. 1927. Belgorodskoe gorodishche i ego mogilnik. *Izvestiia Kurskogo gubernskogo obshchestva kraevedeniia*, 3, p. 73-75.
- Pletneva, S. A. 1996. *Sarkel i shelkovyi put*. Voronezh: Izdatelstvo Voronezhskogo gosudarstvennogo universiteta.
- Pletneva, S. A. 1999. *Ocherki khazarskoi arkheologii*. Moscow; Ierusalim: Mosty kultury; Gesarim.
- Svystun, G. E. 2006. *Otchet ob arkheologicheskikh raskopkakh i razvedkakh v lesostepnoi zone doliny Severskogo Dontsa v 2005 g.* Scientific Archives of the Institute of Archaeology, the NAS of Ukraine, f. 64, 2005/34.
- Svystun, G. E. 2007. K voprosu o stroitelnom materiale i arkhitecture saltovskikh lesostepnykh gorodishch basseina Severskogo Dontsa. *Kharkovskii arkheologicheskii sbornik*, 2, p. 40-58.
- Svystun, G. E. 2008. *Otchet o rabote Severskodonskoi arkheologicheskoi ekspeditsii v 2007 g. na Kaganovom gorodishche*. Scientific Archives of the Institute of Archaeology, the NAS of Ukraine, f. 64, 2007/133.
- Svystun, G. E. 2009. Fortifikatsiia gorodishcha Verkhonii Saltov. In: Evglevskii, A. V. (ed.). *Stepi Evropy v epokhu srednevekovia*, 7. Donetsk: DonNU, p. 459-478.

- Svistun, G. E. 2011. *Otchet o provedenii razvedok v Volchanskom, Balakleevskom i Chuguevskom raionakh Kharkovskoi oblasti*. Scientific Archives of the Institute of Archaeology, the NAS of Ukraine, f. 64, 2011/20.
- Svistun, G. E. 2012. Fortifikatsiia Chuguevskogo gorodishcha. In: Evglevskii, A. V. (ed.). *Stepi Evropy v epokhu srednevekovia*, 9. Donetsk: DonNU, p. 7-34.
- Svistun, G. E. 2013. Kabanovo (Staropokrovskoe) gorodishche. In: Svystun, H. Ye. (ed.). *Saltovo-maiatska arkheolohichna kultura: problemy ta doslidzhennia*, 3. Kharkiv: Savchuk, p. 107-117, 188-199.
- Svistun, G. E. 2014a. Fortifikatsiia Starsaltovskogo gorodishcha. *Verkhnedonskoi arkheologicheskii sbornik*, 6, p. 426-437.
- Svistun, G. E. 2014b. Tipologii saltovo-maiatskikh lesostepnykh gorodishch na sovremennom etape. In: Evglevskii, A. V. (ed.). *Stepi Evropy v epokhu srednevekovia*, 12. Khazarskoe vremia. Donetsk: DonNU, p. 51-102.
- Svistun, G. E. 2015. I Belgorodskoe (Severskoe) gorodishche: kurezy, mify i realnost. *Kharkovskii istoriko-arkheologicheskii sbornik*, 16. Kharkiv: Machulin, p. 4-32.
- Svistun, G. E. 2016. Verbovskoe (Pervomaiskoe) gorodishche. *Divnogorskii sbornik: trudy muzeia-zapovednika "Divnogore"*, 6. Voronezh: Nauchnaia kniga, p. 281-295.
- Svistun, G. E. 2017. Khotomlianskoe gorodishche i ego okruha v saltovo-maiatskoe vremia. In: Aksonov, V. S. (ed.). V. K. Mikheiev. *Uchni ta poslidovnyky do 80-richchia z dnia narodzhennia*. Kharkiv: TOV RA "IRIS", p. 98-108.
- Svystun, H. Ye. 2025. Metrological Aspects of Defensive Structures of the Mayatsky (Divnogirsky) Hill-Fort. In: Svyrydiuk, O. O. (ed.). *Arkheolohiia & Fortyfikatsiia*, 2. Kamianets-Podilskyi: FOP Pankova A. S., p. 213-221.
- Svistun, G. E., Zinchenko, A. N. 2009. Znameno Mstislava Velikogo s gorodishcha Kochetok-I. *Kharkovskii istoriko-arkheologicheskii sbornik*, 5, p. 116-128.
- Flerov, V. S. 2021. *Fortifikatsiia Khazarskogo kaganata na Nizhnem Donu. Semikarakorskoe gorodishche*. Moscow: Iazyki slavianskoi kultury.
- Chendev, Iu. G., Koloda, V. V. 2012. Prirodnaia sreda, pochvy i arkhitekturnye osobennosti gorodishcha Korobovy Khutora v Kharkovskoi obl. (problemy kompleksnogo izuchenii). *Rossiiskaia arkheologiiia*, 1, p. 112-121.
- Cherednichenko, A. G., Efanov, A. N. 2011. Vizantiiskaia traditsiia o reke Itil-Atel. *Nauchnye Vedomosti Belgorodskogo gosudarstvennogo universiteta. Seriia Istoriiia. Politologiiia. Ekonomika. Informatika*, 1 (96), 17, p. 67-70.
- Shramko, B. A. 1957. *Otchet o razvedkakh i raskopkakh arkheologicheskoi ekspeditsii Kharkovskogo gosudarstvennogo universiteta im. A. M. Gorkogo v 1957 g.* Scientific Archives of the Institute of Archaeology, the NAS of Ukraine, f. 64, 1957/16.
- Campbell, A. 2020. *What the Emperor Built: Architecture and Empire in the Early Ming*. Seattle: University of Washington Press.

Т. А. БОБРОВСЬКИЙ

НОВІ ЕПІГРАФІЧНІ ЗНАХІДКИ В САДИБИ СОФІЇ КИЇВСЬКОЇ

Статтю присвячено окремим текстовим графіті середньовічного і ранньомодерного часу, зафіксованим на уламках фрескового тиньку та архітектурних деталях, знайдених під час археологічних досліджень 2021–2022 рр. у садибі Софійського собору в м. Києві. Оpubліковано тексти 21 напису XI–XVII ст., обґрунтовано їх реконструкцію, тлумачення і датування, а також проаналізовано історичні обставини виникнення та лінгвістичні особливості.

К л ю ч о в і с л о в а: Софія Київська, графіті, археологічні дослідження, середньовічна епіграфіка, кирилична палеографія.

Під час археологічних досліджень в садибі Софії Київської на початку 20-х рр. XXI ст. було виявлено велику кількість знахідок зі збереженими на них залишками графіті середньовічного та ранньомодерного часів. Мета цієї публікації — дати загальну характеристику виявленому епіграфічному матеріалу та впровадити до наукового обігу найцікавіші написи із цього загалу.

У 2021 р. під час археологічного нагляду за роботами із заміни покриття довкола Софійського собору (керівник досліджень — В. Г. Івакін) біля південного входу до собору було виявлено та досліджено котлован, викопаний вздовж південної стіни будівлі, розмірами понад 4,00 м завдовжки, до 2,00 м завширшки і глибиною близько 0,75 м. Котлован мав щільне заповнення із включенням будівельного сміття давньоруського часу (дрібні уламки плінф, пірофіліту, вапняно-цем'якового розчину тощо), серед якого значну частку склали фрагменти фрескового тиньку. Рівень виявлення котлована (на глибині 35 см від сучасної поверхні) та окремі знахідки уламків керамічного посуду в заповненні дають можливість датувати цей об'єкт другою половиною XVII — початком XVIII ст. і пов'язувати його утворення з

великими ремонтними роботами, що відбувалися в Софії Київській з ініціативи гетьмана Івана Мазепи. Крім того, у 2022 р. під час реставраційних заходів в підвалі Софійської трапезної першої половини XVIII ст. в одній із господарських ям у підлозі було виявлено скупчення різночасового будівельного матеріалу, серед якого зафіксовано великий фрагмент пірофілітового карниза з графіті XI ст. на ньому.

У 2024–2025 рр. за участі студентів Національної академії образотворчого мистецтва і архітектури, Київського національного університету імені Тараса Шевченка та Національного університету «Києво-Могилянська академія» було виконано очищення та консервацію близько 5000 уламків фрескового тиньку; на 327 із них зафіксовано графіті — фрагменти понад 210 малюнків та 340 написів¹. При цьому малюнки-графіті представлені схематичними і навіть деталізованими образами святих, а також різноманітними зображеннями хрестів, людей, тварин, кораблів тощо. Написи-графіті є переважно частинами молитовних текстів, виконаних за стандартними у середньовічній епіграфіці формулами звернень до Бога та святих по допомогу (Высоцкий 1985, с. 114; Корнієнко 2009, с. 356–360). У деяких випадках молитовні написи мають складніші формулювання; також подекуди фіксуються графіті, що належать до т. зв. пам'ятних написів, які зазначають певні історичні події, іноді навіть у супроводі текстових дат.

Нижче подаємо детальнішу характеристику найцікавіших написів XI–XVII ст., виявлених дотепер серед епіграфічних знахідок 2021–2022 рр.²

Написи з текстовими датами

© БОБРОВСЬКИЙ Тимур Анатолійович, 2026 — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, Національний заповідник «Софія Київська», ORCID: 0000-0002-3221-4279, bobrovskij@ukr.net

© Інститут археології НАН України, 2026

Ця стаття відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND 4.0 <https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/legalcode.uk>

¹ Зазначені консерваційні заходи здійснювалися під керівництвом співробітників Національного заповідника «Софія Київська» В. М. Савицького і С. О. Петрика. У дослідженнях 2021–2022 рр., крім того, брали активну участь археологи Т. А. Бобровський, В. К. Козюба, В. А. Гайдук, О. В. Ганшин.

² На момент написання цієї статті камеральна обробка знахідок 2021–2022 рр. продовжувалась, тому були виявлені нові графіті, що потребуватимуть комплексного опрацювання та впровадження до наукового обігу в майбутньому.

На семи фрагментах тиньку, знайдених у 2021 р., а також на уламку пірофілітового карниза, відкритого у 2022 р., зафіксовано написи, у текстах яких збереглися дати XI, початку та кінця XII, середини XIII та другої половини XVII ст.

Графіті № СК21-4/11а

На фрагменті фрескового тиньку, крім частини якогось нерозбірливого малюнка, фіксуються початкові літери дати, записані під титлом (рис. 1: 1):

...(A)SФ... (ЛЪТ)A SФ...
«Року 6000 500...»³

Літера «S» має позначку тисяч та фіксує початок дати, яка у своїй збереженій частині може бути прочитана як «6500...». Враховуючи, що позначки десятків та одиниць в написі втрачені, дата може бути реконструйована в межах від 6500 до 6599 рр. «від створення світу» (991/992–1090/1091 рр. н.е.). Зрозуміло, що такий широкий хронологічний діапазон позбавляє можливості робити будь-які історичні реконструкції.

Частково збережена літера «A» перед датою, очевидно, є закінченням слова «лѣта» («року»), а палеографія напису не суперечить його датуванню за текстом в межах всього XI ст.⁴

Графіті № СК22-1а

Носій є уламком пірофілітового карниза, на скісній поверхні якого вздовж зовнішнього краю у прокресленій прямокутній рамці збереглися глибокі прорізи (подряпини), а також напис із текстовою датою, ознаменованою двома титлами (рис. 1: 2):

ВЪSФМЕ ВЪ [ЛЪТО] SФМЕ
«У (році) 6000 500 40 5»

У написі фіксується дата 6545 р. «від створення світу» (1036/1037 р. н.е.). Місце знахо-

дження цього графіті, виконаного, очевидно, до того, як карниз було використано в муруванні, вказує на авторство майстра-будівельника⁵.

Уламок карниза знайдено в заповненні господарської ями XVIII–XIX ст. в підлозі підвалу Софійської трапезної (дослідження 2022 р.), тож його походження залишається невідомим. Скоріше за все, його було вилучено із Софійського собору або ж із розташованих поруч залишків Георгіївської чи Ірининської церков. Принаймні стосовно останньої відомо, що у XVII–XVIII ст. її руїни потрапили до Софійської садиби і навіть піддавалися розбиранню (Раппопорт 1982, с. 14). При цьому заснування усіх трьох зазначених пам'яток «Повість минулих літ» занотовує саме під 1037 р. (Полное собрание... 1926–1928, ст. 151).

Палеографія напису не суперечить його датуванню за текстом в межах 30-х рр. XI ст.

Графіті № СК21-206/1а

На фрагменті фрескового тиньку збереглися декілька різночасових кириличних написів, один із яких (№ СК21-206/1в) буде розглянутий далі (див. розділ «Інші написи»), другий (середини XII — першої половини XIV ст.) має установлене молитовне формулювання (ГИ/ПО)МИЛОУИ/(РА)БА СВОЕГО/...РИАН(А) («Господи, помилуй раба свого Кипріяна (або Андріяна)»), № СК21-206/1б), а ще від одного (№ СК21-206/1г) залишилося саме завершення «...ЄМА», можливо, від «вѣрѣма» («час»). Тут також на тлі одного-двох нерозбірливих кириличних написів і окремих літер фіксується правий край кільк рядкового напису з текстовою чотиризначною датою (рис. 2: 1а):

...(Ч)ИЧЬ ...(СВАТОПОЛ)ЧИЧЬ
...SХКЗ ... (ЛЪТА) SХКЗ
«...Святополчич ...року 6000 600 20 7»

Над останніми двома літерами дати, записаної наприкінці нижнього рядка, фіксується титло, а сама дата впевнено читається як 6627 р. «від створення світу» (1118/1119 р. н.е.).

Дата входила до складу запису літописного характеру, де, судячи з фрагмента верхнього рядка, фігурувала князівська особа, названа по батькові Ярополчичем або Святополчичем. Оскільки в Лаврентіївському літописі саме під 6627 р. за-

³ Тут і далі для текстової презентації графіті використано тричасну структуру: у лівій колонці наводиться транскрипція напису, у правій — його реконструкція, у нижньому рядку — переклад реконструйованого тексту сучасною українською мовою. У транскрипції точками позначені втрачені частини тексту, а круглими дужками непевно прочитані символи. У реконструктивній частині круглі дужки позначають відновлюваний текст, а квадратні — скорочений, що реконструюється за контекстом.

⁴ Палеографічний аналіз виконано за методикою «позастратиграфічного датування» епіграфічних текстів, впровадженою А. А. Залізником (Залізник 2000; 2004а; 2015). Для зручності тут і далі деталізуватимуться лише ті палеографічні ознаки, що дають можливість максимально «звузяти» датування графіті, яке в широкому діапазоні визначається від 1025 до 1450 рр. н.е. — періодом побутування новгородських берестяних грамот.

⁵ Напис зроблено вздовж самого краю скошеної поверхні плити, але з боку її внутрішньої частини. Після розміщення карниза в муруванні це графіті було б надзвичайно важко виконати, оскільки поверхня нанесення напису мала бути орієнтована додолу і міститися віпритул до стіни.

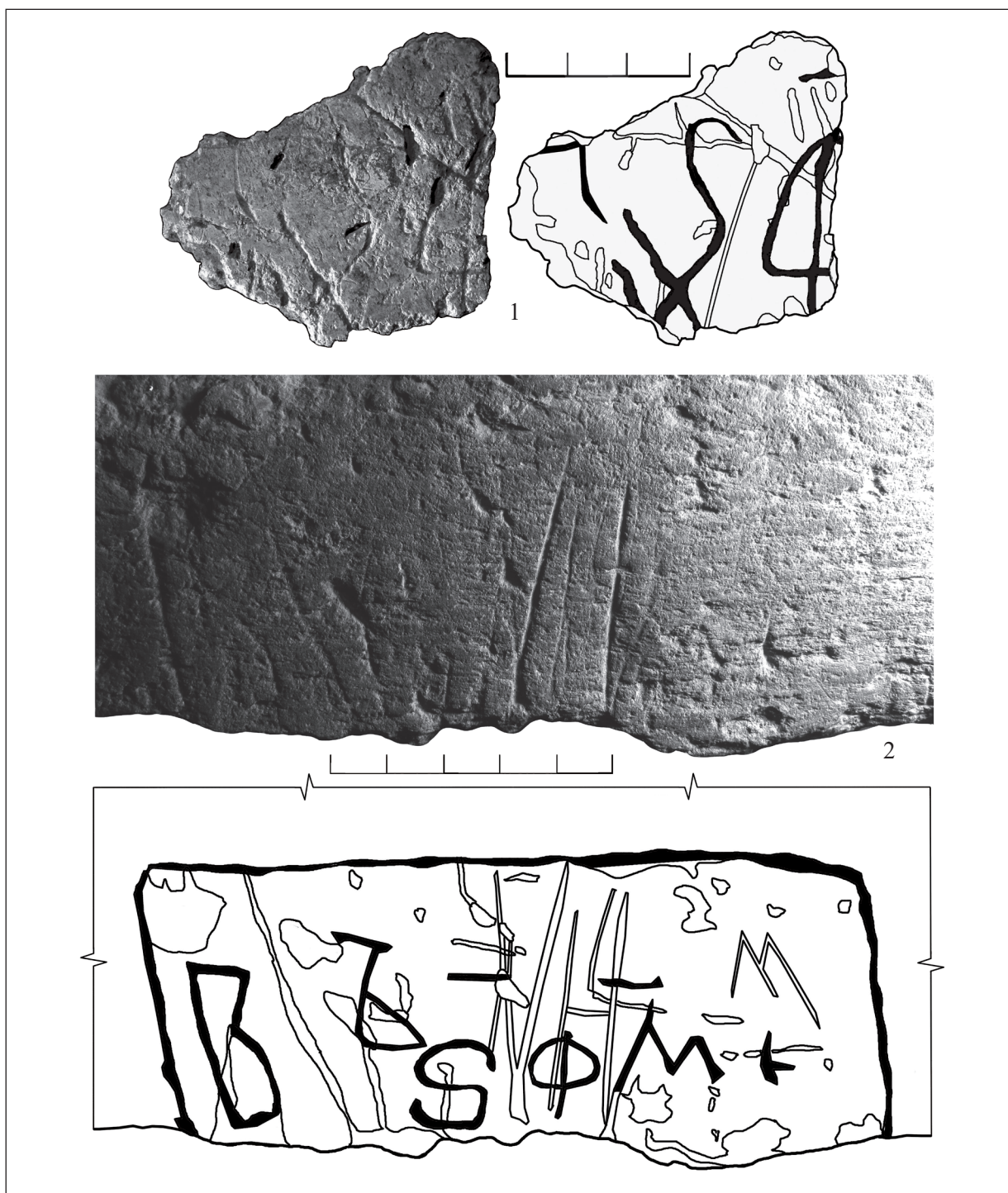


Рис. 1. Фрагмент фрескового тиньку з графіті № СК21-4/11а (1) та частина пірофілітового карниза з графіті № СК22-1а (2)

Fig. 1. Fragment of fresco plaster with graffito no. SK21-4/11a (1) and part of a pyrophyllite cornice with graffito no. SK22-1a (2)

значено — «бѣжа Ярославѣць Стополчичь из Володимера в Ляхы» («втік Ярослав(ець) Святополкович із Володимира до Польщі»), можна припустити, що у софійському графіті було занотовано саме цю подію або ж якусь споріднену з нею, із тим самим князем Ярославом Свято-

полковичем як фігурантом (Полное собрание... 1926–1928, ст. 292)⁶.

⁶ Цю саму подію в дещо іншому викладі — «выбѣже Ярославъ Стополчичь из Володимера Оугры» («втік Ярослав Святополкович із Володимира в Угорщину») — розміщено в Іпатіївському літописі під 6626 р.

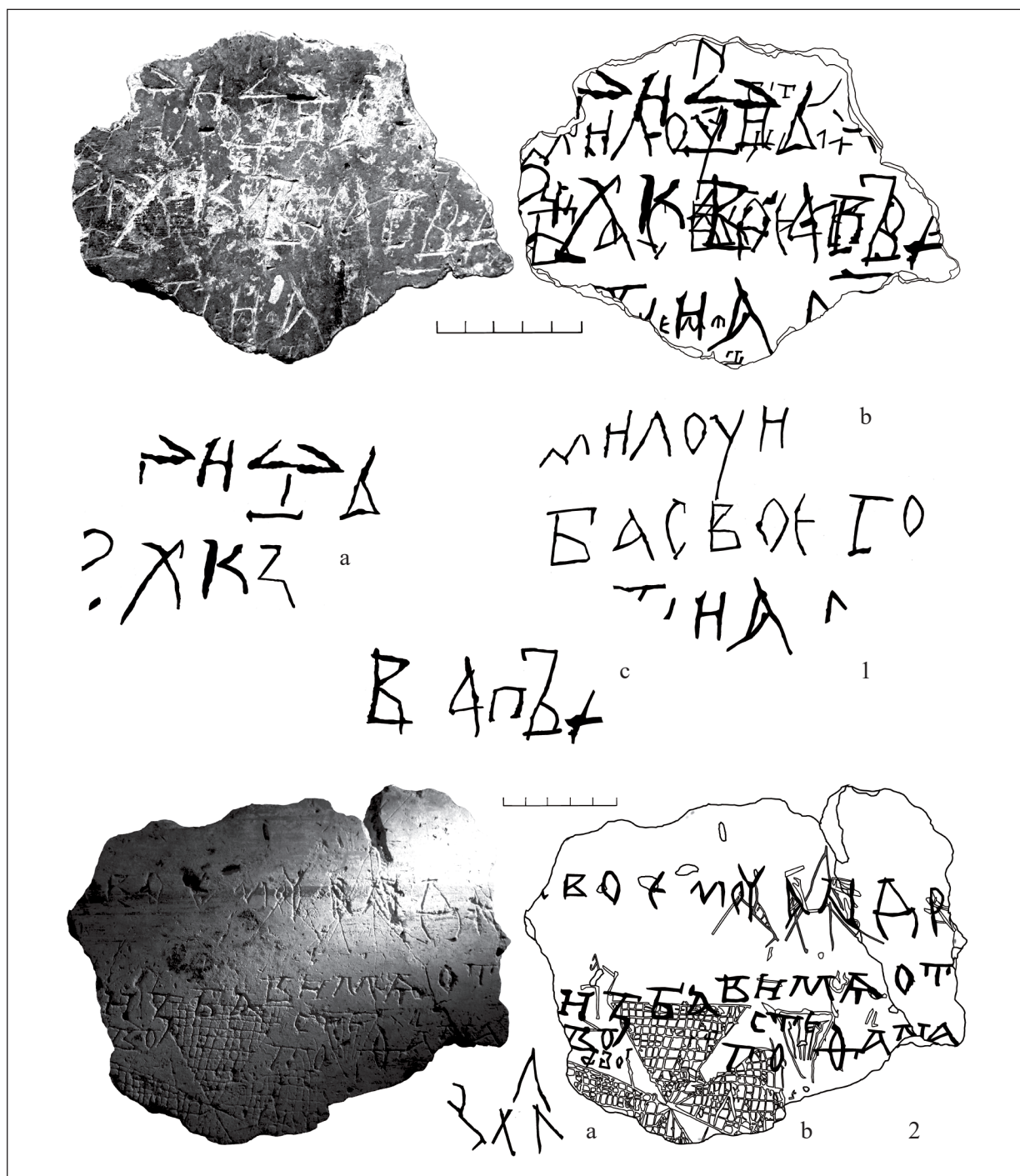


Рис. 2. Фрагменти фрескового тиньку з графіті № СК21-206/1а (1а), СК21-206/1б (1б), СК21-206/1в (1с), СК21-27/2а (2а), СК21-27/2б (2б)

Fig. 2. Fragments of fresco plaster with graffiti nos. SK21-20b/1a (1a), SK21-20b/1b (1b), SK21-20b/1c (1c), SK21-27/2a (2a), SK21-27/2b (2b)

Палеографія напису не суперечить його датуванню за текстом в межах перших десятиліть XII ст.

Графіті № СК21-27/2а

На фрагменті фрескового тиньку збереглися частини кількох графіті, одне з яких —

(Полное собрание... 1908, ст. 285п). Очевидно, з огляду на розглянуте софійське графіті, дата Лаврентіївського літопису може вважатися коректнішою.

№ СК21-27/2б — буде розглянуто далі (див. розділ «Молитовні написи»), інше (першої половини — середини XIV ст.) є написом із поширеною молитовною формулою (ГИ ПОМО-ЗИ РАБОУ) СВОСМОУ АНДР(ЕЮ) («Господи, поможи рабу своєму Андрію», № СК21-27/2в), а третє (№ СК21-27/2г) репрезентоване малюнком хреста з розширеними раменами та супро-

відними ініціалами «А» і «Ω» (імовірно, у значенні «альфа і омега»). Крім того, на фрагменті між літерами напису XIV ст. фіксується прокреслена раніше текстова дата з трьох знаків під дахоподібним титлом (рис. 2: 2а):

SXL [ВЬ ЛЬТО/ЛЪТА] SXL

«(Року) 6000 600 30»

Початкова «S» має відріг, який, очевидно, позначає «тисячу», тож зазначена дата може бути прочитана як 6630 р. «від створення світу» (1122 р. н.е.). Дата, на відміну від інших, не мала супровідного тексту, відповідно, цей запис варто пов'язувати з групою софійських графіті з т. зв. «окремими датами», які фіксують роки зміни візантійських індікціонів (Бобровський 2026). Зокрема, 6630 р. є останнім — п'ятнадцятим — роком в індікціонному циклі 6616–6630 рр. (Черепнин 1944, с. 35, табл. V).

Палеографія напису не суперечить його датуванню за текстом в межах 20-х рр. XII ст.

Графіті № СК21-17/9а

На фрагменті фрескового тиньку, зібраному з п'яти уламків, крім великого напису № СК21-17/9б (див. розділ «Молитовні написи»), зображення проквітлого хреста з ініціалами IX СХ (переплутані, від «Ісус Христос») обабіч та прокресленого рослинного орнаменту, фіксуються три літери запису дати з більшого рядкового тексту (рис. 3: 1а):

...S҄Г... (ВЬ ЛЬТО/ЛЪТА) S҄Г...

«(Року) 6000 700 3...»

Титла над числовими знаками відсутні, натомість початкова «S» має напівстертий відріг позначки «тисячі», а «҄Г» утворюють лігатуру⁷. Зазначена дата може бути прочитана як 6703 р. «від створення світу» (1195 р. н.е.).

Імовірно, ця дата входила до складу запису літописного характеру, хоча про яку саме історичну подію в ньому йшлося, невідомо. Зазначимо, що під цим роком Лаврентіївський літопис занотовує низку важливих подій: заснування Всеволодом Юрійовичем Остерського Городця та Переяславля Заліського, смерть і

поховання у Києві князя Святослава Всеволодовича, початок київського княжіння Рюрика Ростиславича (Полное собрание... 1926–1928, ст. 412). Іпатіївський літопис відносить останні дві події до попереднього 6702 р., натомість під 6703 р. згадує укладання братнього миру між Рюриком та Давидом Ростиславичем, яке відбулося саме в Софії Київській (Полное собрание... 1908, ст. 680–682). Ця подія була доволі знаменною, не виключено, що саме на її честь біля західного фасаду було споруджено меморіальну каплицю, залишки якої ми досліджували в 2018–2020 рр. (Бобровський 2024, с. 332). Утім, запис на стіні собору міг стосуватися і будь-якої іншої події того року, зокрема великого землетрусу (Полное собрание... 1908, ст. 690).

Палеографія напису не суперечить його датуванню за текстом 90-ми рр. XII ст.

Графіті № СК21-19д/7а

На фрагменті фрескового тиньку збереглася частина напису з текстовою датою з чотирьох літер, записаних в такий спосіб, при якому позначки тисяч, сотень та десятків були скомпоновані у своєрідну напівлігатуру-напівмонограму (рис. 3: 2):

...S҄҄҄(А)... (ВЬ ЛЬТО/ЛЪТА) S҄҄҄А...

«(Року) 6000 700 60 1...»

Над літерами дати фіксується титло, а початкова «S» має відріг позначки «тисячі». Зазначена дата може бути прочитана як 6761 р. «від створення світу» (1253 р. н.е.).

Імовірно, ця дата входила до складу запису літописного характеру, але про яку саме історичну подію в ньому йшлося залишається невідомим. Літописи під цим роком не згадують якихось історичних подій, пов'язаних безпосередньо з Києвом. Оскільки у нас немає абсолютної впевненості, що літера «А» належить до запису дати, а не є початком подальшого супровідного тексту, дату можна також трактувати як 6760 р. (1252 р.), під яким у літописах зазначено смерть великого князя Святослава Всеволодовича та поставлення на велике князівство Олександра Ярославича (Полное собрание... 1926–1928, ст. 473). Тож питання стосовно записаної в цьому графіті дати (чи то 6760, чи то 6761), як і пов'язаної з нею історичної події, залишається відкритим.

Палеографія напису не суперечить його датуванню за текстом серединою XIII ст.

⁷ Написання числової «҄҄» у вигляді хреста має аналогії серед софійських графіті XIII–XIV ст., зокрема, подібне накреслення знаходимо в написах № 114 та 4059 (Корнієнко 2011, с. 319, табл. CLXXXVIII-1; 2015b, с. 334, табл. CLXXIV-3).

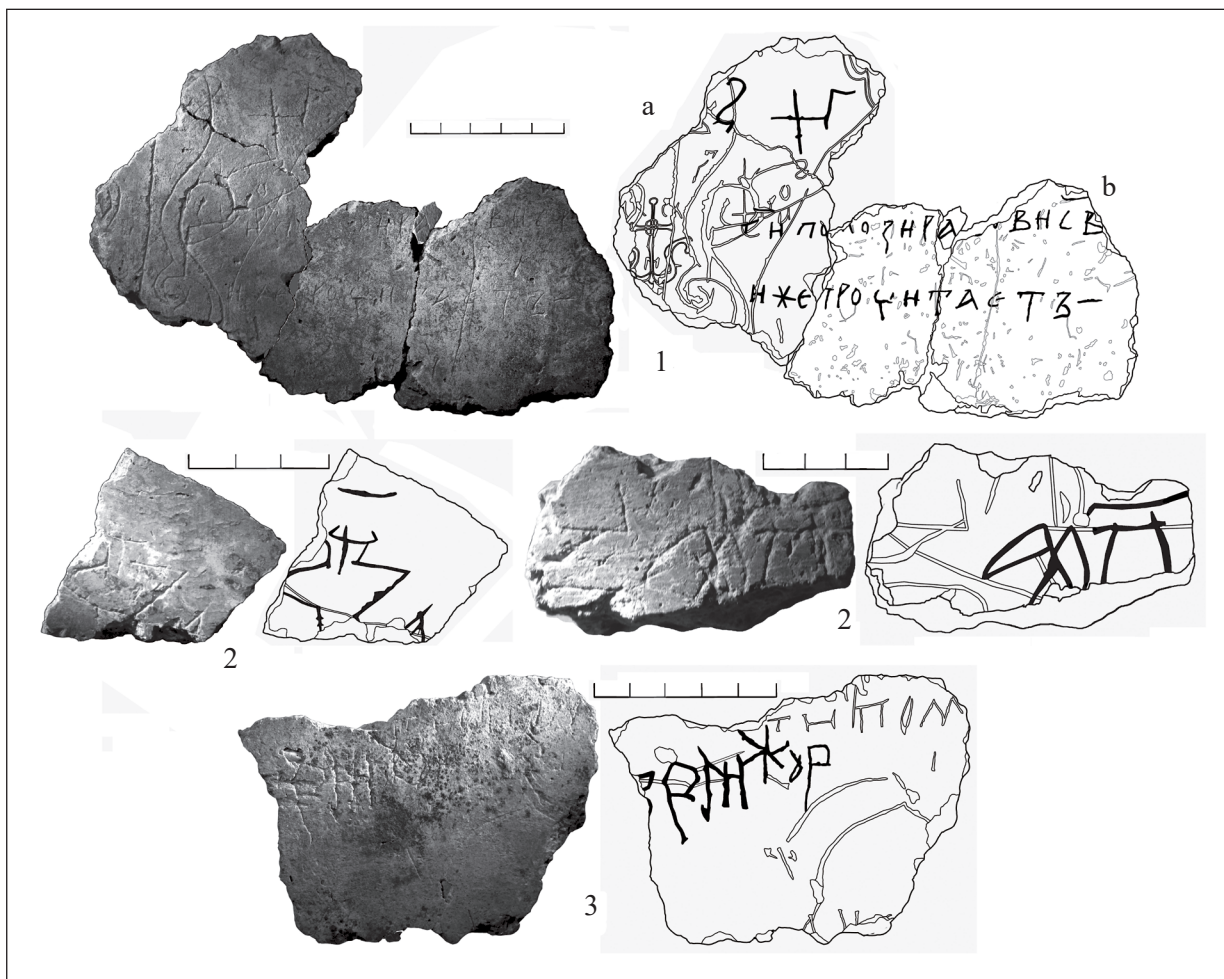


Рис. 3. Фрагменти фрескового тиньку з графіті № СК21-17/9а (1а), СК21-17/9б (1б), СК21-19д/7а (2), СК21-9/9а (3), СК21-25/8а (4)

Fig. 3. Fragments of fresco plaster with graffiti nos. SK21-17/9a (1a), SK21-17/9b (1b), SK21-19d/7a (2), SK21-9/9a (3), SK21-25/8a (4)

Графіті № СК21-9/9а

На фрагменті фрескового тиньку, крім залишків нерозбірливого малюнка і двох кирилических написів XI–XV ст. ГИ ПОМ(ОЗИ)... («Господи, допоможи...») та ...ДНЄ(СЬ)... («сьогодні»), фіксується завершення напису з текстовою датою (рис. 3: 3):

...(З)РНИЖУР (ЛЪТА/РОКЪ) ЗРНИ ЖУР
«Року 7000 100 50 8 Жур»

Початкова літера дати «З», хоч і збереглася фрагментарно, реконструюється впевнено. Титла над числовими знаками відсутні, а «Н» та «И» записані у вигляді лігатури. Зазначена дата може бути прочитана як 7158 р. «від створення світу» (1650 р. н.е.). Слово «Жур», імовірно, позначає прізвисько того, хто залишив напис, можливо, споріднене з відомим чоловічим іменем Журило (Чучка 2011, с. 190). Таким чином, гра-

фіті є, очевидно, записом якогось Жура про відвідування ним собору у відповідному році. Такі записи були доволі типовими для софійської епіграфіки XVI–XVII ст. (Корнієнко 2009, с. 364).

Палеографія напису не суперечить його датуванню за текстом серединою XVII ст.

Графіті № СК21-25/8а

На фрагменті фрескового тиньку, крім залишків нерозбірливого малюнка, фіксується початок напису з текстовою датою під титлом над знаком десятків та втраченим знаком одиниць (рис. 3: 4):

АХП... [РОКУ] АХП(?)...
«(Року) 1000 600 80...»

Дві початкові літери «А» та «Х» подані в написі у вигляді лігатури. З урахуванням можливої втрати знаку одиниць зазначена в графіті дата може бути ідентифікована в межах від 1680 до 1689 р. н.е. Очевидно, графіті було, як

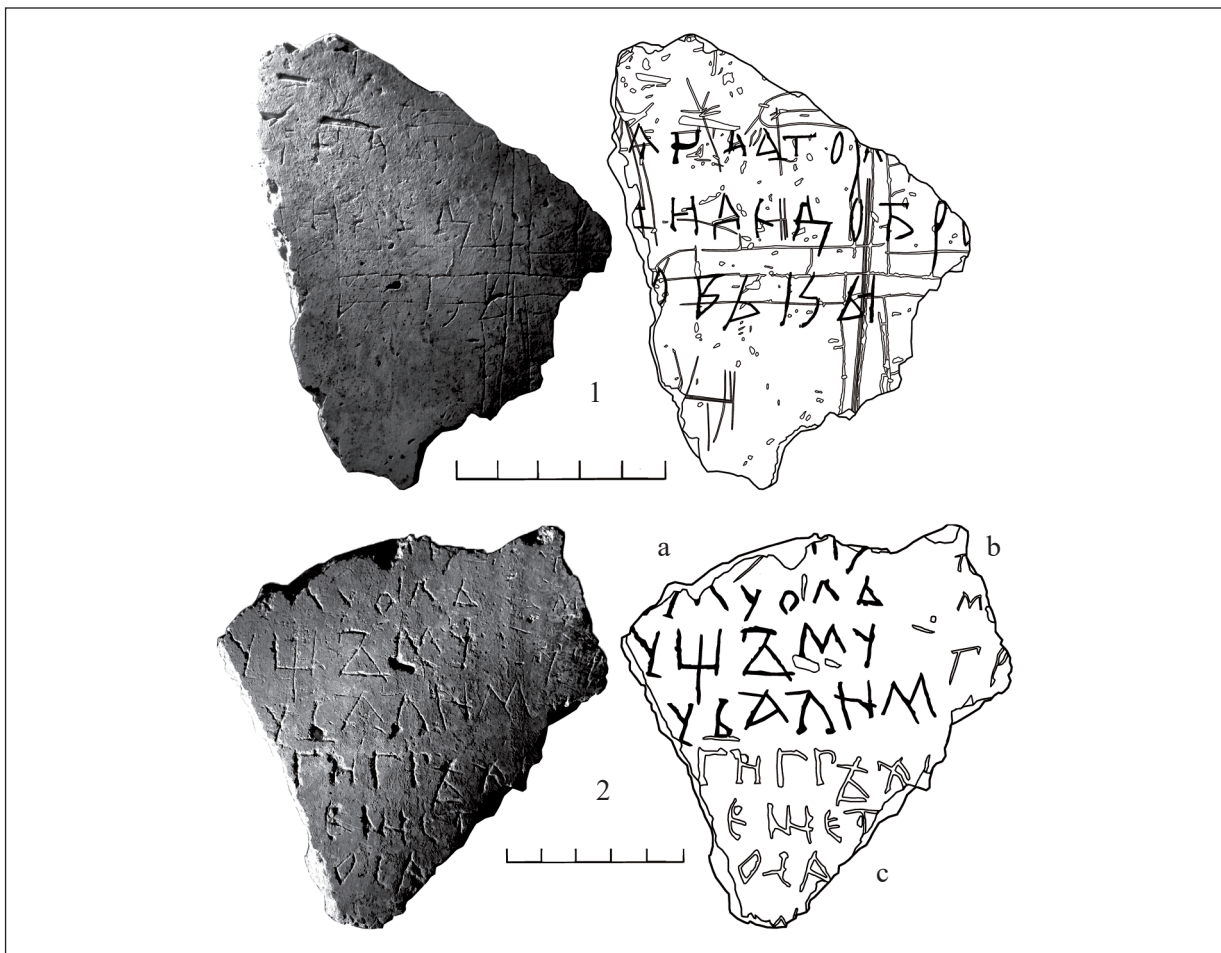


Рис. 4. Фрагменти фрескового тиньку з графіті № СК21-3/1а (1), СК21-20а/1а (2а), СК21-20а/1б (2б), СК21-20а/1в (2с)
Fig. 4. Fragments of fresco plaster with graffiti nos. SK21-3/1a (1), SK21-20a/1a (2a), SK21-20a/1b (2b), SK21-20a/1c (2c)

і попереднє, записом про відвідування кимось собору у відповідному році.

Палеографія напису не суперечить його датуванню за текстом 80-ми рр. XVII ст.

Написи з імовірним історичним контекстом

На трьох фрагментах тиньку, знайдених у 2021 р., зафіксовано три написи, зміст яких є неординарним та, можливо, контекстуально був пов'язаний із певними історичними подіями XII ст.

Графіті № СК21-3/1а

На фрагменті фрескового тиньку, крім частини прокресленого малюнка шестираменного хреста з нерозбірливими літерами (можливо, ініціалами) обабіч, збереглися залишки трирядкового кириличного напису (рис. 4: 1):

...АЦААГО(УС)...	(МС)АЦА АГОУС(ТА)
...(Н) ИДСДОБР(О)	(ВЬ)НИДЕ ДОБРО
...ОВЬКЫ	(ВЬ ЧЛ)ОВЬКЫ

«Місяця серпня увійшло благо в людей»

Середній та нижній рядки напису мають з правого боку ознаки завершення, тож втрачена частина напису може бути доволі впевнено реконструйована⁸.

Палеографія напису зумовлює його датування в межах першої половини XII ст.⁹ У написі не прояснено, у чому полягає «добро» (у значенні «благо»), яке, згідно з текстом графіті, саме в серпні «опанувало» людей (Срезневский 1893, ст. 674). Для початку XII ст. ми можемо припустити, що автор напису таким благом міг вважати, наприклад, припинення князівської усобиці та братній

⁸ Альтернативною може бути також реконструкція «сьниде добро на чловькы» («зійшло благо на людей»), утім як вірогідніший обираємо варіант, близький до виразу з Остромирового Євангелія кінця XI ст.: «грѣхъ вьниде вѣ члвекы» («гріх увійшов у людей») (Срезневский 1893, ст. 389).

⁹ Визначальними для такого палеографічного датування є графічні моделі «Б з петлею кутом вперед», «Є із язичком донизу», «Н із довгими нижніми засічками», які разом з іншими зумовлюють датування в межах 1100–1140 рр. (Зализняк 2000, с. 220, 222–223).

мир, який уклали між собою князі Святополк, Володимир, Давид і Олег «въ Оувѣтихъ» 14 серпня 6608 р. «від створення світу» (1100 р. н.е.) (Полное собрание... 1908, ст. 248-249). Проте за браком детальнішої інформації таку інтерпретацію змісту графіті слід вважати можливою, але недостатньо аргументованою.

Графіті № СК21-20а/1а

На фрагменті фрескового тиньку, крім уривка багаторядкового напису XI–XII ст., від якого збереглися лише початкові літери (№ СК21-20а/1б, імовірно, молитовного характеру на кшталт Г(И ПО)/М(ОЗИ)/ГР(ЪШЬ/НОМОУ)... — «Господи, поможи грішному рабу своєму (ім'я)...»), а також залишків ще одного графіті № СК21-20а/1в (див. розділ «Молитовні написи»), фіксується частина чотирирядкового напису (рис. 4: 2а):

...(ИР)...	(ГИ ПОМОЗИ Р(АБ
...МУОЛЬ	У СВОЄ)МУ ОЛЬ
...УЩЬМУ	(ЪЮ ИД)УЩЬМУ
...УСАЛИМ	(В ІЮ)УСАЛИМ

«Господи, поможи рабу своєму Олексію, що прямує до Єрусалима»

У верхньому рядку спостерігаються лише дрібні фрагменти літер, реконструкція яких гіпотетично можлива за загальним змістом та імовірною довжиною рядків, утім, інші втрачені частини тексту реконструюються доволі впевнено, оскільки нижні його рядки мають чітко визначені завершення¹⁰.

Напис має декілька лінгвістичних особливостей: судячи з усього, в ньому скрізь застосовані графеми «У» замість «ОУ», відсутні прикінцеві «єри» («Ъ»), натомість «єрь» («Ъ») та «єр» («Ъ») вжито замість м'якшого або твердішого «Є».

Загалом палеографія цього графіті дає можливість датувати його в межах останньої чверті XII ст.¹¹ Згадане в графіті паломництво, разом із палеографічними особливостями тексту, дозволяють припустити, що напис було виконано наприкінці 70-х — в першій половині 80-х рр. XII ст., оскільки після завоювання

Єрусалима мусульманами в 1187 р. паломництво до Святого Міста на декілька століть майже унеможливилось (Fortescue 1910, р. 920).

Графіті № СК21-1/1а

На фрагменті фрескового тиньку, крім нерозбірливого зображення та кількох подряпин, майже повністю зберігся трирядковий напис (рис. 5: 1):

ГЕОРГИ(И)ЎЛЬЗА	ГЕОРГИИ ЎЛЬ ЗА
ОУШЬНИКЪ	ОУШЫИ КЪ
ДИАКОНА...	ДИАКОНА(МЪ)

«Георгій писав настанови (або розпорядження) до дияконів»

Напис доволі легко прочитується і реконструюється у втраченому завершенні. Невідоме раніше слово «заоушыи» є іменником у множині від «заоушый» або «заоушаа» в однині. Безперечно, він є похідним від дієслова «заоушати», яке за усіма відомими письмовими джерелами інтерпретується як «дати ляпаса» (Срезневский 1893, ст. 956). Натомість іменник «заоушыи» в сенсі «ляпаси» ніяк не кореспондується з наявним дієсловом «писати», тож маємо шукати для нього інше значення.

Здається, найближчу аналогію спостерігаємо в софійському графіті № 166/167 з приділу святих Йоакима та Анни з великим молитовним текстом, у якому, зокрема, досить впевнено реконструюється «съпаси раба...своего възаоушаа...» (Корнієнко 2015а, с. 133-134). На жаль, наступне дволітерне слово не збереглося, хоч за змістом там варто очікувати займенник першої особи у давальному або знахідному відмінку — «ми» («мені») або «ма» («мене»)¹². Залежно від цього текст можна інтерпретувати як «спаси раба грішного свого, наказуючи мені/наставляючи мене»; відповідно, «заоушыи» у такому випадку варто перекладати як «накази (розпорядження)» або «настанови»¹³.

Палеографія графіті № СК21-1/1а зумовлює датування цього напису в межах другої треті-

¹⁰ Ім'я Олексій у цьому написі реконструюється гіпотетично на підставі трьох перших збережених літер, а також місця, необхідного для його продовження в наступному рядку, з припущенням, що весь напис мав з обох боків більш-менш рівні вертикальні краї.

¹¹ Визначальними для такого палеографічного датування є графічні моделі «У з нижньою засічкою» та «Ъ, Ъ без прояснення», які разом з іншими зумовлюють датування в межах 1180–1200 рр. (Зализняк 2000, с. 225, 277).

¹² Запропонований В. В. Корнієнком переклад «Спаси раба... свого, який нагадує собі...» потребує коригування, оскільки реконструйований дослідником прикінцевий займенник «са» з точки зору граматики створює нерелевантну мовну конструкцію: «Спаси раба свого, нагадуючи собі». Натомість використання тут займенника «ма» (або «ми») є цілком виправданим.

¹³ Імовірно, подвійне значення дієслова «заоушати» («давати ляпас, карати» і «давати настанови») мало ту саму природу, що й в спорідненому йому багатозначному «наказати» («давати настанови, розпорядження», «навчати», але також «карати») (Срезневский 1902, ст. 290-291).



Рис. 5. Фрагменти фрескового тиньку з графіті № СК21-1/1а (1), СК21-25/11а (2), СК21-02/2а (3а), СК21-02/2б (3б)
 Fig. 5. Fragments of fresco plaster with graffiti nos. SK21-1/1a (1), SK21-25/11a (2), SK21-02/2a (3a), SK21-02/2b (3b)

ни XII — першої половини XIII ст. з імовірністю хронологічного «звуження» до останньої третини XII ст.¹⁴

Очевидно, засвідчена в графіті подія — написання якимось Георгієм настанов до дияконів — мала непересічний характер. Скоріше за все, вона не стосувалася поточних побутових питань, а згаданий в написі Георгій навряд чи був рядовим священником, який міг усно розпоряджатися софійськими дияконами. На нашу думку, в написі йшлося про якогось церковного ієрарха та його циркуляр, адресований диякон-

ському загалу. Письмові джерела не згадують для XII — першої половини XIII ст. жодного ієрарха Київської митрополії на ім'я Георгій. Натомість відомо, що наприкінці XII ст. константинопольським патріархом був Георгій II Ксифілін (1191–1199 рр.), який, між іншим, був висвячений на кафедру, перебуваючи в сані диякона та на посаді великого скевофілакса-ризничого константинопольської Софії (Соколов 1907, с. 294). При цьому дияконське походження не єдине, що пов'язує особу Георгія Ксифіліна зі змістом софійського графіті. Упродовж XI–XIV ст. у візантійській та всіх споріднених їй Церквах відбувалися істотні зміни в порядку священнодіяства під час так званої проскомидії — передлітургійного чину приготування Святих Дарів. За константинопольською практикою, цей процес, що раніше перебував переважно у віданні дияконів, унаслідок реформування XII–XIII ст. частково

¹⁴ Визначальними для такого палеографічного датування є графічні моделі «широко розкрита А», «Г із виступом вгорі ліворуч», «К із довгими нижніми засічками», «Р із петлею кутон уперед», «Р із маленькою голівкою», «Б із виступом вправо вгорі», «А з нижніми засічками», які разом з іншими зумовлюють датування в межах 1140–(1160–1200)–1240 рр. (Зализняк 2000, с. 220–221, 223, 225, 228–229).

або повністю перейшов до компетенції священників (у деяких провінціях цей процес розтягнувся аж до XIV ст.) (Бернацкий, Желтов 2005, с. 27-28). Зрозуміло, що така суттєва зміна в обов'язках значної частини кліру мала викликати низку процедурних питань з боку священників і дияконів, на які церковні ієрархи мусили реагувати. Тож не виключено, що Георгій Ксифілін присвятив якимось посланням дияконам Русі (а можливо, й інших віддалених митрополій) із настановами і роз'ясненнями саме щодо зазначеного питання, як, зрештою, ще на початку XII ст. це зробив критський митрополит Ілія для священників своєї єпархії (Там само, с. 24-25). Таким чином, якщо наше припущення правильне і фігурантом софійського напису про «настанови до дияконів» був патріарх Георгій, датування цього графіті можна зв'язати до останнього десятиліття XII ст.

Молитовні написи

На кількох фрагментах тиньку, знайдених у 2021 р., фіксуються залишки графіті, тексти яких є молитовними зверненнями, дещо відмінними від найрозповсюдженіших формул «Господи, поможи...» або «Господи, помилуй...».

Графіті № СК21-20а/1в

На фрагменті фрескового тиньку, крім вже згаданих написів № СК21-20а/1а, СК21-20а/1б (див. вище), фіксуються залишки чотирирядкового напису (рис. 4: 2с):

...ГИГРЪХ(О)... (МОЛЮ) ГИ ГРЪХО(ВЪ
...СНИЕТ... ЪПОУЩЕНИЕ Т(ВОЕМ
...ОУА... ОУ РАБ)ОУ А...
...М... ...М...

«Молю, Господи, гріхів відпущення твоєму рабу (ім'я)»

Загальний зміст напису вказує на те, що він не починався зі стандартного ГИ («Господи») у верхньому рядку, оскільки тут ми маємо втраченими не лише завершення, але й початкові частини усіх рядків. Однак наявні аналогії, у зіставленні з орієнтовною довжиною рядків, дають можливість доволі точно реконструювати це молитовне звернення¹⁵. Припускаємо, що напри-

¹⁵ Зокрема, подібне знаходимо в дуже схожому тексті Іпатієвського літопису — «молю та ѿ Гси ѿпусти нынѣ грѣхъ раба твоего» («молю тебе, о Господи, відпусти нині гріхи раба твого») (Полное собрание... 1908, ст. 263). Не виключено, що замість слова «ѿпущение» було вжито

кінці тексту (у передостанньому та останньому рядках) мало фігурувати ім'я його автора, яке починалося на літеру «А» (Алексій, Агапіт, Анфім тощо), а також прізвисько або інше особисте визначення з літерою «М» в ньому.

Палеографія цього графіті зумовлює його датування в межах другої половини XII — початку XIII ст. з імовірністю хронологічного «звуження» до третьої чверті XII ст.¹⁶

Графіті № СК21-27/2б

На фрагменті фрескового тиньку збереглися частини кількох графіті — малюнок хреста та вже згаданих вище написів із датою 6630 р. (№ СК21-27/2а) і молитвою XIV ст. (№ СК21-27/2в), крім яких фіксується фрагмент трирядкового молитовного звернення, виконаного поверх та в обхід зображення хреста (рис. 2: 2б):

...ИЗБАВИМАОТ... (ГИ) ИЗБАВИ МА ОТ(Ъ
...ВО СТЕ ЛУКА)ВОВО СТЕФАНА
...АВОГ ГО ФАНА

«Господи, визволи мене від диявола, Стефана»

Автор напису (вочевидь, на ім'я Стефан) намагався створити графіті в обхід малюнка хреста, який до того вже існував. Верхній рядок напису лише часткового перетнув зображення, а нижній був розподілений обабіч малюнка, при цьому відбулося розбивання слова «лукавого», після якого автор, напевно, згадав, що не написав власне ім'я, додавши його наприкінці¹⁷.

Формулювання, застосоване в тексті графіті, на нашу думку, є майже точною цитатою з євангельської молитви «Отче наш» (Мф. 6: 13). У найдавніших слов'янських версіях цієї молитви замість іменника «лукавий» у значенні «диявол, сатана», як правило, використовувалося слово «неприазнь» (Старославянський словарь... 1994, с. 319, 372). Проте вже в глаголичному тексті Ассеманієвого Єван-

якесь інше близьке за змістом, як-от «прощѣние грѣха на суди» («прощення гріха на суди») в графіті № 132 з Софії Київської (Корнієнко 2020, с. 109).

¹⁶ Визначальними для такого палеографічного датування є графічні моделі «дзеркальна А», «широко відкрита округла Р» із нижньою засічкою, «Б з петлею, що виступає під рядок», які разом з іншими зумовлюють датування в межах (1160–1180)–1220 рр. (Зализняк 2000, с. 220, 225, 228).

¹⁷ Як можна судити з графіті, автор спочатку намагався записати слово «лукавого» цілісно, для чого зменшив літери (залишки напису «...авог» в нижній лівій частині фрагмента), але, не вмістивши його, написав повторно, з розбивкою на дві частини — «лукаво/го».

гелія XI ст. уперше трапляється вираз «избави ны оть лукаваго», а подібний кириличний варіант — «избави насъ ѿ лоукаваго» — знаходимо в Боянському євангелії та Пандектах Никона Чорногорця XII–XIII ст. (Там само, с. 319; Срезневский 1902, ст. 51). Оскільки софійське графіті за палеографією можна датувати серединою XII — початком XIII ст. з імовірністю хронологічного «звуження» до другої половини XII ст.¹⁸, не виключено, що воно належить до найраніших свідчень подібної трансформації євангельського тексту в слов'янських перекладах. З огляду на згадані вище південнослов'янські аналогії, не виключено, що автор графіті походив саме з балканського регіону.

Графіті № СК21-17/96

На фрагменті фрескового тиньку, зібраному з п'яти уламків, крім уже згаданого напису з датою 6703 р. (№ СК21-17/9а), зображення проквітлого хреста з ініціалами IX CX (переплутані, від «Ісус Христос») обабіч та прокресленого рослинного орнаменту, фіксується значна частина дворядкового напису (рис. 3: 1b):

ГИПО(М)ОЗИРА...	ГИ ПОМОЗИ РА(Б)
(О)ВИСВ...	ОВИ СВ(ОЕМУ...
ИЖЕ(П)	И ТОМУ) /
РОЧИТАЄТЬ	ИЖЕ ПРОЧИТАЄТЬ
<i>«Господи, допоможи рабу своєму (ім'я) і тому, хто прочитає»</i>	

Нижній рядок завершується фінальною горизонтальною рисою, а збережені частини напису дають можливість досить упевнено реконструювати втрачені його фрагменти, крім імені автора. Схожий за конструкцією текст спостерігається в софійському графіті XII–XIII ст. № 229 — «С(В) Свѣтаа Софѣе призьри помани присѣти пом(а) ни и помилоуи и брата и того иже прочитаєть» («О, Свята Софіє, зглянься, пом'яни, поглянь, пом'яни та помилуй і брата, і того, хто це прочитає») (Корнієнко 2020, с. 323)¹⁹.

¹⁸ Визначальними для палеографічного датування є графічні моделі «В із нижньою косою до щогли», «В із петлею, що виступає під рядок», «З із переламом на хвості», які разом з іншими зумовлюють датування в межах (1140–1200)–1220 рр. (Зализняк 2000, с. 221–222).

¹⁹ Схоже, що запропоноване прочитання цього напису потребує незначного коригування, зокрема замість «и брата» варто читати ім'я автора графіті «Игнат(ц)а», «Игнат(к)а» або «Игнат(ъ)а» (Зализняк 2004б, с. 743; Корнієнко 2020, с. 442, табл. CCXLVI: 2).

Звертає увагу застосування в тексті графіті № СК21-17/96 рідкісного для іменника «рабъ» у давальному відмінку закінчення «-ови», що, напевно, можна вважати елементом розмовної мови, на відміну від цілком «книжного» займенника «иже».

Зрештою, палеографія напису зумовлює його датування в межах XI–XII ст. з імовірністю хронологічного «звуження» до другої чверті XI — перших десятиліть XII ст.²⁰

Графіті № СК21-25/11а

На фрагменті фрескового тиньку, зібраному з двох уламків, крім невеличкої частини дворядкового напису середини — другої половини XIII ст. ГОС(ПОДИ ПОМОЗИ)/РА (БУ СВОЄМУ)... (№ СК21-25/11б) та залишку малюнка нез'ясованого характеру, фіксується значний фрагмент чотирирядкового напису (рис. 5: 2):

...БОУСВОЄ	(ГИ ПОМОЗИ РА)БОУ СВОЄ
... (Л/Д)ОВИ	(МОУ ГАВРИЛ/ДАВЫДОВИ
... (ОУ)ПАЧЄ	(ГРЪШЬНОМ)ОУ ПАЧЄ
... (Л)ОВЪКЪ	(ВСЕХЪ ЧЪ)ЛОВЪКЪ
<i>«Господи, поможи рабу своєму Гаврилові (або Давидові), грішному більше за всіх людей»</i>	

У написі чітко фіксуються завершення усіх чотирьох рядків, що дає змогу впевнено реконструювати втрачені частини тексту. Близьку за формулюванням молитву знаходимо в тексті софійського графіті XII–XIII ст. № 5605 — «С(вѣ)ты(и) Оноуфри помилуй грѣшь(на)го Ларио(н)а грѣшняго паче всехъ чл(овѣ)къ» («Святий Онуфрій, помилуй грішного Іларіона, грішного більше за всіх людей») (Корнієнко 2018, с. 448–449)²¹. У написі № СК21-25/11а залишається проблематичною реконструкція імені автора, оскільки збережена перед закінченням «-ови» частинка літери передбачає варіантність («Л» або «Д»).

У цілому, палеографія напису зумовлює його датування в межах другої чверті XII — початку XIII ст. з імовірністю хронологічного

²⁰ Визначальними для такого палеографічного датування є графічні моделі «Ж у вигляді прямої зірки», «правонахилена З із переламом», «уживання закінчення -ОВИ», які разом з іншими зумовлюють датування в межах (1025–1120)–1200 рр. (Зализняк 2000, с. 222, 278).

²¹ Подібним є також софійський напис XII–XIII ст. № 6915 — «С(вѣ)таа Софѣе помилуй помани ма грѣшнеиша паче всехъ чловѣкъ» («Свята Софіє, помилуй, пом'яни мене грішнішого за всіх людей») (Корнієнко 2020, с. 329).

«звуження» до середини — другої половини XII ст.²²

Інші написи

Серед новознайдених графіті є декілька, що мають тексти побутового характеру, цікаві з огляду на історію пам'ятки та певний мовний контекст київського середньовіччя.

Графіті № СК21-206/1в

На фрагменті фрескового тиньку, крім уже згадуваних вище графіті (№ СК21-206/1а, СК21-206/1б тощо), зберігся початок однорядкового напису (рис. 2: 1с):

ВАПЬ(Д)... ВАПЬ Д(ОБРЫИ)
«Фарба якісна (в доброму стані)»

Слово «вапъ» у значенні «фарба» відоме принаймні з XII ст., при цьому найчастіше воно вживається у зв'язку з роботами майстрів, що виконували ікони або фрескові розписи²³. На жаль, наступне слово в написі не збереглося, хоч за невеличкою часткою його перша літера може впевнено визначатися як «Д». Звичайно, можна припустити, що далі йшло слово, похідне від дієслова «дѣлати — вапъ дѣлалъ» (в однині, «фарбу робив») або «вапъ дѣлание» (у множині, «виробництво фарб»). Утім, такий зміст графіті стосувався б не процесу стінопису, а самого лише приготування барвників, що навряд чи було варте окремого занотовування²⁴.

Більш імовірним видається, що в цьому написі автор намагався визначити якість фрески, яку він спостерігав, оцінюючи її за станом і колористикою фарбового шару, — «вапъ добрыи» або «вапъ добръ», подібно до виразу «судь добръ и лѣпо счинень» («посудина добра і гарно зроблена») із Житія преп. Варлаама та Йоа-

сафа XIV–XV ст. (Словарь... 1990, с. 21). Сучасний стан фрески на фрагменті, що розглядається, нібито спростовує таку інтерпретацію, — вся його поверхня вкрита врізаними літерами різночасових написів, які накладаються один на один, утворюючи складне плетиво ліній. З іншого боку, графіті № СК21-206/1в прокладено просто поверх літер ранішого напису № СК21-206/1б (середини XII — початку XIV ст.). На нашу думку, таке могло статися лише за умови, що написи, які існували на цій площині під час виконання останнього графіті, були вкриті фарбовим шаром і принаймні візуально не заважали створювати нові прорізи.

Палеографія напису зумовлює його датування між початком XIV та початком XV ст. з імовірністю хронологічного «звуження» до другої — третьої чвертей XIV ст.²⁵ Якщо ми праві щодо реконструкції змісту цього напису, це може свідчити про поновлення фрески, де було виявлене розглянуте графіті, у часовий проміжок між його появою та виготовленням прорізів, на які воно накладається, орієнтовно — між серединою XII і кінцем XIV ст.²⁶

Графіті № СК21-02/2а-2б

На фрагменті фрескового тиньку збереглися частини двох написів — одно- та дво-/трирядкового, які, на нашу думку, пов'язані один з одним, тому розглядатимуться разом (рис. 5: 3а–3б):

(П)САЛЪИ... ПСАЛЪ И(ВАНЪ)
«Писав Іван»
ΨА(Х)ПРИШЕ ΨАХ ПРИШЕ
(Д)СЪИВ... Д СЪ ИВ(А
... НОМ)
«Написав, прийшовши з Іваном»

Начерки, якими здійснено обидва написи, мають певні відмінності, зокрема в написанні дієслова «псати» («писати»): в одному випадку

²² Визначальними для такого палеографічного датування є графічні моделі «широко розкрита А», «Б, В і П з виступами вгорі», «П з нижніми засічками», «Б з петлею, що виступає під рядок», які разом з іншими зумовлюють датування в межах 1120–(1140–1200)–1220 рр. (Зализняк 2000, с. 220–221, 224, 228).

²³ У джерелах XII–XV ст. це слово трапляється переважно в знахідному або орудному відмінках множини, зокрема: «вапы пишемъ, различными вапы украсивъ, вапы оустроень, налагати вапы, писцы свершають вапы, образъ вапы оутворень» тощо (Срезневский 1893, ст. 226; Словарь... 1988, с. 371).

²⁴ Стінопис у давньоруських письмових джерелах позначався словосполученнями «написание вапноє, вапнымъ стѣнописаниемъ або вапными дѣланиемъ» тощо (Срезневский 1893, ст. 227).

²⁵ Визначальними для такого палеографічного датування є графічні моделі «В із нижньою петлею з двома заломами» та «П із нижніми засічками», які разом з іншими зумовлюють датування в межах (1320–1380)–1410 рр. (Зализняк 2000, с. 221, 224).

²⁶ Ця обставина відкриває цікаву перспективу дослідження софійських графіті з метою визначення таких свідчень щодо поновлення фрескового живопису собору та їх датування за палеографією епіграфічних пам'яток, адже і на виявлених під час археологічних досліджень фрагментах фрескового тиньку, і на стінах самого собору існує значна кількість різночасових написів, які накладаються один на одного. Між іншим, збережене фарбове заповнення в прорізах графіті нам вдалося зафіксувати щонайменше на двох фрагментах фрескового тиньку з розкопок 2021 р. (№ СК21-17/8 та СК21-38/8).

через «ПС», в іншому — через «Ψ» та виносну літеру наприкінці. Інша відмінність простежується в накресленнях зімкнутої та розімкнутої петель у літери «А», а також у розмірах нижніх засічок в літерах «И», «Л» та «П».

Перший напис є стандартним формулюванням «писав такий-то», а в другому фігурує дієприкметник в однині чоловічого роду «пришедъ» (від дієслова «прийти», «прийти»)²⁷. Його сполучення з прийменником «съ» передбачає в продовженні ім'я в орудному відмінку. Припускаємо, що, оскільки в обох написах ім'я починається з «И», ідеться про одну людину, найімовірніше, чоловіка на ім'я Іван: у першому випадку він сам був автором напису, а в другому писав інший чоловік, який супроводжував Івана до собору. Невідомо, чи цей другий автор позначив своє ім'я наприкінці тексту; можливо, він вирішив залишитися безіменним, застосувавши натомість на початку речення аористну форму «п(и)сах(ъ)». При цьому, схоже, його письму були притаманні пропуски прикінцевих «Ъ» у словах, крім прийменників.

Палеографія обох написів в основному є хронологічно близькою і зумовлює їх датування в межах другої чверті — кінця XII ст. з імовірністю хронологічного «звуження» до другої половини XII ст.²⁸

Підписи до фресок

Нарешті, певну групу графіті, пов'язаних із Софійським собором, становлять написи, які служили своєрідними підписами до фрескових образів, на поверхні яких (або поруч із якими) були виконані, — явище доволі поширене в християнській епіграфіці, зокрема серед написів Софії Київської (Высоцкий 1985, с. 115–116). На уламках фрескового тиньку, знайдених у 2021 р., таких графіті зафіксовано близько десяти, але тут ми розглянемо лише три, які, на нашу думку, можуть вказувати на місце в соборі, звідки походять ці фрагменти.

Графіті № СК21-16/6а

На фрагменті фрескового тиньку збереглася більша частина чотирирядкового кириличного напису, виконаного у стовпчик та, імовірно, обведеного прокресленою рамкою (рис. 6: 1):

ПАНЪ	ПАНЪ
ТЄЛ	ТЄЛ
...И(М)	(Є)ИМ
(О)...	О(НЪ)

«Пантелеймон»

Напис, очевидно, є підписом до фрескового образу св. Пантелеймона Цілителя, оскільки не має додаткових слів молитовного або іншого пояснювального характеру. За палеографією його можна датувати XI–XII ст. з імовірністю хронологічного «звуження» до другої — останньої чверті XII ст.²⁹

Графіті № СК21-18а/1а

На фрагменті фрескового тиньку збереглася частина однорядкового кириличного напису (рис. 6: 2):

КИР...	КИР(ИЛЛЪ)
--------	-----------

«Кирило»

Напис, очевидно, є підписом до фрескового образу св. Кирила Олександрійського, оскільки не має додаткових пояснювальних слів. За палеографією його можна датувати XI–XIV ст. з імовірністю хронологічного «звуження» до другої чверті XII — третьої чверті XIII ст.³⁰

Графіті № СК21-27/1в

На фрагменті фрескового тиньку, крім зображення чотирираменного хреста, накресленої літери «М» (імовірно, у числовому значенні 40), а також залишків написів ГСИОР... (можливо, у значенні «Г(о)с(подень) Іордан», за палеографією XIV ст.) та КРС... (вірогідно, від «хрест», за палеографією XII — перша половина XIV ст.), зберігся фрагментований грекомовний однорядковий текст (рис. 6: 3):

²⁷ Наприклад, подібне знаходимо в Уставній грамоті митрополита Кипріяна 1392 р.: «игумень змогъся и пришедъ самому митрополиту тѣ рѣчи всѣ сказали» (Срезневский 1902, ст. 1407).

²⁸ Визначальними для такого палеографічного датування є графічні моделі «А з нижньою засічкою на спинці», «И з довгими нижніми засічками», «П, Р та Х із нижніми засічками», «Ъ із петлею кутлом вперед», які разом з іншими зумовлюють датування в межах 1120–(1160–1200) рр. для першого напису та 1160–1200 рр. для другого (Зализняк 2000, с. 220, 223–225, 228).

²⁹ Визначальними для такого палеографічного датування є такі графічні моделі: «И з нижніми короткими засічками», «Т із нижньою засічкою» та «Ъ з петлею кутлом вперед», які в сукупності з іншими зумовлюють датування в межах 1025–(1120–1200) рр. (Зализняк 2000, с. 223, 225, 228).

³⁰ Визначальними для такого палеографічного датування є такі графічні моделі: «И з нижніми короткими засічками» та «Р із петлею кутлом вгору», які в сукупності з іншими зумовлюють датування в межах 1025–(1120–1280)–1380 рр. (Зализняк 2000, с. 223, 225).

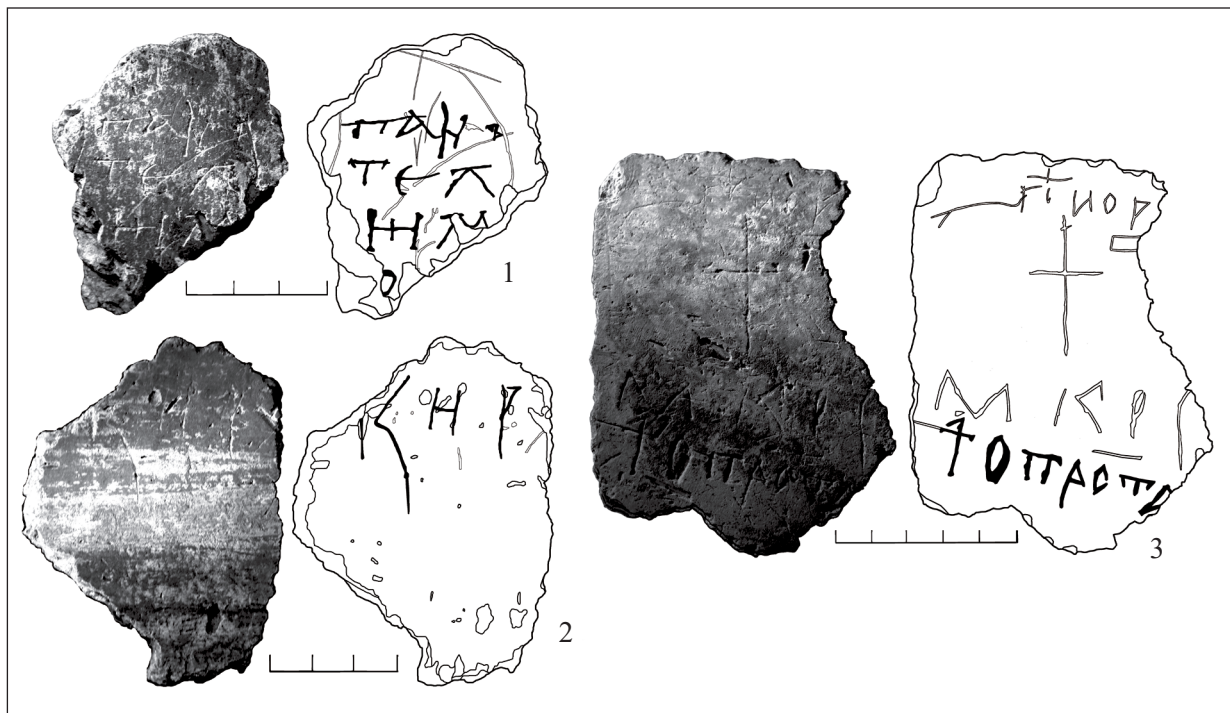


Рис. 6. Фрагменти фрескового тиньку з графіті № СК21-16/6а (1), СК21-18а/1а (2), СК21-27/1в (3)
 Fig. 6. Fragments of fresco plaster with graffiti nos. SK21-16/6a (1), SK21-18a/1a (2), SK21-27/1b (3)

+ОПРОТА... + О(αγνος) Прота(σιος)
«Святий Протасій»

Напис починається із зображення чотирираменного хреста, який, імовірно, символізує священномученика; отже, на нашу думку, це графіті є підписом до фрескового образу св. Протасія, мученика Медіоланського. Для грекомовних графіті Софії Київської дослідники пропонують датування у межах другої чверті XI — першої половини XIV ст. (Евдокимова 2013, с. 90). Усі три розглянуті написи (№ СК21-16/6а, СК21-18а/1а, СК21-27/1в) визначають образи святих з Софійського собору — свв. Пантелеймона, Кирила та Протасія. Нині в соборі відомий лише один компартимент, у якому містяться зображення всіх трьох зазначених святих — приміщення в східному торці північної внутрішньої галереї. У XVII–XVIII ст. це приміщення, початковий характер якого лишається невідомим, було оснащено апсидою та переобладнане на окремий вівтар, освячений на честь св. рівноапостольного князя Володимира (Лjuta 2019, с. 118-120).

У межах цього приміщення значна частина фресок XI ст. була втрачена ще в давнину, але на його південній стіні збереглося стародавнє фрескове погруддя св. Пантелеймона (Герасименко, Захарова, Сарабьянов 2007, с. 58, прим. 198), а над ним у круглomu медальйоні об-

раз невідомого мученика, який за іконографією може бути визначений як один із четвірки зна-них медіоланських мучеників, що мають спільну пам'ять 14 жовтня (Жития святых... 1902, с. 331). Оскільки поруч та навпроти в цьому ж компартименті розташовані поновлені в XIX ст. аналогічні образи в медальйонах, підписані як свв. Протасій, Гервасій та Назарій, анонімне фрескове зображення варто визначати як образ св. Келсія (Герасименко, Захарова, Сарабьянов 2007, с. 58, прим. 197). Крім того, поновленим у XIX ст. є також втрачений стародавній образ св. Кирила Олександрійського на північній стіні цього самого приміщення (там само). Це дає підстави припускати, що знайдені фрагменти тиньку з підписами до зазначених образів могли походити зі стін саме цього компартимента.

Підсумовуючи, зазначимо, що з усього загалу фрагментованих графіті на уламках фрескового тиньку, знайдених під час археологічних досліджень 2021–2022 рр. у садибі Софії Київської, понад 20 належать до написів, зміст яких сприяє їх залученню як інформативних джерел з історії матеріальної та духовної культури киян XI–XVII ст. За своїм датуванням ці написи належать до XI (3), XII (9), XII–XIII (6), XIV (1) та XVII (2) ст. Деякі з цих графіті, імовірно, занотовували певні історичні відомості, подекуди навіть у супроводі текстових дат. Разом з тим на-

писи молитовного й побутового характеру надають чимало цікавого лінгвістичного матеріалу, а також пов'язують конкретні епіграфічні знахідки з певними частинами середньовічного живописного ансамблю Софії Київської.

Зрештою, після завершення камеральної обробки всього загалу археологічних знахідок, здобутих у садибі Софії Київської впродовж

останніх років, планується видання повного корпусу зафіксованих на них епіграфічних пам'яток, що дозволить суттєво зміцнити джерельну базу української медієвістики.

Дата надходження: 23.07.2025

Дата прийняття до друку: 15.08.2025

Дата публікації: 23.09.2026

Бернацкий, М. М., Желтов, М. 2005. Вопросы о митрополите Илии Критском: Свидетельство об особенностях совершения Божественной литургии в нач. XII века. *Вестник Православного Свято-Тихоновского гуманитарного университета. I. Богословие. Философия*, 14, с. 23-53.

Бобровський, Т. А. 2024. Площа перед західним фасадом Софійського собору в Києві: за результатами археологічних досліджень 2019–2020 рр. *Софійський часопис*, 8, с. 312-344.

Бобровський, Т. 2026. «Окремі дати» середньовічної епіграфії Софійського собору в м. Києві. *Ruthenica*, 19, с. 7-15.

Высоцкий, С. А. 1985. *Киевские граффити XI–XVII вв.* Київ: Наукова думка.

Герасименко, Н. В., Захарова, А. В., Сарабянов, В. Д. 2007. Изображения святых во фресках Софии Киевской. Часть I: Внутренние галереи. *Византийский временник*, 66, с. 24-59.

Евдокимова, А. А. 2013. Палеография греческих граффити Софии Киевской. В: Архипова, Е. И., Ивакин, Г. Ю. (ред.). *Храм и люди (збірка статей до 90-річчя з дня народження Сергія Олександровича Висоцького)*. Київ: Інститут археології НАН України, с. 90-105.

Жития святых на русском языке, изложенные по руководству Четьих-Миней свт. Димитрия Ростовского, П. 1902. Москва: Московская синодальная типография.

Зализняк, А. А. 2000. Палеография берестяных грамот. В: Янин, В. Л., Зализняк, А. А. (ред.). *Новгородские грамоты на бересте*, X. Москва: Русские словари, с. 134-429.

Зализняк, А. А. 2004а. К изучению древнерусских надписей. В: Янин, В. Л., Зализняк, А. А., Гиппиус, А. А. (ред.). *Новгородские грамоты на бересте (из раскопок 1997–2000 гг.)*, XI. Москва: Русские словари, с. 233-287.

Зализняк, А. А. 2004б. *Древненовгородский диалект*. Москва: Языки славянской культуры.

Зализняк, А. А. 2015. Коррективы к таблицам внеэпиграфического датирования. В: Янин, В. Л., Зализняк, А. А., Гиппиус, А. А. *Новгородские грамоты на бересте (из раскопок 2001–2014 гг.)*, XII. Москва: Русские словари, с. 276-278.

Корнієнко, В. В. 2009. *Корпус графіті Софії Київської (XI — початок XVIII ст.)*, I. Приділ св. Георгія Великомученика. Київ: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України.

Корнієнко, В. В. 2011. *Корпус графіті Софії Київської (XI — початок XVIII ст.)*, III. Центральна нава. Київ: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України.

Корнієнко, В. В. 2015а. *Корпус графіті Софії Київської*

(XI — початок XVIII ст.), V. Приділ св. Іоакима та Анни (південна сторона). Київ: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України.

Корнієнко, В. В. 2015б. *Корпус графіті Софії Київської (XI — початок XVIII ст.)*, VI. Приділ архангела Михайла. Київ: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України.

Корнієнко, В. В. 2018. *Корпус графіті Софії Київської (XI — початок XVIII ст.)*, VIII. Південні внутрішні та зовнішні галереї. Київ: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України.

Корнієнко, В. В. 2020. *Корпус графіті Софії Київської (XI — початок XVIII ст.)*, X-1. Північні сходові вежа та хори. Київ: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України.

Лютя, Т. 2019. Історія посвяг престолів Києво-Софійського собору. *Український історичний журнал*, 3, с. 108-132.

Полное собрание русских летописей. 1908. 2: Ипатьевская летопись. Санкт-Петербург: Типография М. А. Александрова. Полное собрание русских летописей. 1926–1928. 1. Лаврентьевская летопись. Ленинград: Издательство Академии Наук СССР.

Раппопорт, П. А. 1982. *Русская архитектура X–XIII вв.* Ленинград: Наука.

Словарь древнерусского языка (XI–XIV вв.). 1988. 1. Москва: Русский язык.

Словарь древнерусского языка (XI–XIV вв.). 1990. 3. Москва: Русский язык.

Соколов, И. И. 1907. Избрание патриархов в Византии с половины IX до половины XV века (843–1453). *Христианское чтение*, 3, с. 265-299.

Срезневский, И. И. 1893. *Материалы для словаря древнерусского языка по письменным источникам*, I. Санкт-Петербург: Типография Императорской Академии Наук.

Срезневский, И. И. 1902. *Материалы для словаря древнерусского языка по письменным источникам*, II. Санкт-Петербург: Типография Императорской Академии Наук.

Старославянский словарь (по рукописям X–XI веков). 1994. Москва: Русский язык.

Черепнин, Л. В. 1944. *Русская хронология*. Москва: б. в.

Чучка, П. 2011. *Слов'янські особові імена українців (історико-етимологічний словник)*. Ужгород: Ліра.

Fortescue, A. 1910. Jerusalem (After 1291). In: Herbermann, C. G. (ed.). *The Catholic Encyclopedia*, 8. New York: Robert Appleton Company, p. 920-936.

Tymur A. Bobrovskyi

PhD, Senior Research Fellow, National Reserve Sophia of Kyiv, ORCID: 0000-0002-3221-4279, bobrovskij@ukr.net

NEW EPIGRAPHIC FINDS IN THE COURTYARD OF ST. SOPHIA CATHEDRAL IN KYIV

The author analyses 21 inscriptions on the medieval building and decorative materials found during archaeological research in the courtyard of St. Sophia Cathedral in Kyiv in 2021–2022. Of these, eight graffiti belong to commemorative inscriptions with textual dates of 1036/37, 1118/1119, 1122, 1194/1195, 1252/1253, 1649/1650, 1680/1689, and others. Additional finds include the autograph of a mason from the second third of the 11th century and an inscription from the first quarter of the 12th century, which records an episode from the life of the Volyn prince Yaroslav Sviatopolkovich. Three further graffiti, dated paleographically to the 12th century, may attest to such historical events as the princely peace agreement in 1100, a pilgrimage to Jerusalem on the eve of its

capture by Muslims in 1187, and the intra-church activities of the Patriarch of Constantinople, George Xyphilin.

Several inscriptions from the 11th to 13th centuries preserve traces of prayer graffiti differing from common formulas. In particular, they include early variants of the Lord's Prayer in Slavic translation featuring the noun лукавый («the Devil» or «Satan») instead of неприязнь (literally «enmity» or «hostility», but used here as a designation of Devil/Satan), possibly among the earliest witnesses of this linguistic shift in Slavic texts. Inscriptions bearing the names of St. Panteleimon the Healer, Cyril of Alexandria, and Protasius of Milan allowed us to hypothetically identify the locations in St. Sophia Cathedral from which some fragments of fresco plaster with the indicated graffiti originated.

Overall, the graffiti under consideration constitute an important source for the history and language of medieval Kyiv and provide a basis for the further study of numerous epigraphic monuments uncovered during excavations in the courtyard of St. Sophia Cathedral in Kyiv.

Key words: St. Sophia Cathedral of Kyiv, graffiti, archaeological research, medieval epigraphy, Cyrillic paleography.

References

- Bernatskii, M. M., Zheltov, M. 2005. Voprosotvety mitropolita Ilii Kritskogo: Svidetelstvo ob osobennostiakh soversheniia Bozhestvennoi liturgii v nach. XII veka. *Vestnik Pravoslavnogo Sviato-Tikhonovskogo humanitarnogo universiteta. I. Bogoslovie. Filosofiia*, 14, p. 23-53.
- Bobrovskiy, T. A. 2024. Ploshcha pered zakhidnym fasadom Sofiiskoho soboru v Kyievi: za rezultatamy arkhеологичныkh doslidzhen 2019–2020 rr. *Sofiiskiy chasopys*, 8, p. 312-344.
- Bobrovskiy, T. 2026. Standalone Dates in the Medieval Epigraphy of Saint Sophia Cathedral in Kyiv. *Ruthenica*, 19, p. 7-15.
- Vysotskii, S. A. 1985. *Kievskie graffiti XI–XVII vv.* Kyiv: Naukova dumka.
- Gerasimenko, N. V., Zakharova, A. B., Sarabianov, V. D. 2007. Izobrazheniia sviatykh vo freskakh Sofii Kievskoi. Chast I: Vnutrennie galerei. *Vizantiiskii vremennik*, 66, p. 24-59.
- Evdokimova, A. A. 2013. Paleografiia grecheskikh graffiti Sofii Kievskoi. In: Arkhypova, Ye. I., Ivakin, H. Yu. (eds.). *Khram i liudy (zbirka statei do 90-richchia z dnia narodzhennia Serhiia Oleksandrovycha Vysotskoho)*. Kyiv: Instytut arkhеологii NAN Ukrainy, p. 90-105.
- Zhitiia sviatykh na russkom iazyke, izlozhennye po rukovodstvu Chetikh–Minei svt. Dimitriia Rostovskogo. 1902. II. Moscow: Moskovskaia sinodalnaia tipografiia.
- Zalizniak, A. A. 2000. Paleografiia berestianykh gramot. In: Yanin, V. L., Zaliznyak, A. A. (eds.). *Novgorodskie gramoty na bereste*, X. Moscow: Russkie slovari, p. 134-429.
- Zalizniak, A. A. 2004a. K izucheniyu drevnerusskikh nadpisei. In: Ianin, V. L., Zalizniak, A. A., Gippius, A. A. (eds.). *Novgorodskie gramoty na bereste (iz raskopok 1997–2000 gg.)*, XI. Moscow: Russkie slovari, p. 233-287.
- Zalizniak, A. A. 2004b. *Drevnenovgorodskii dialekt*. Moscow: Iazyki slavianskoi kultury.
- Zalizniak, A. A. 2015. Korrektivy k tablitsam vnestratigraficheskogo datirovaniia. In: Ianin, V. L., Zalizniak, A. A., Gippius, A. A. (eds.). *Novgorodskie gramoty na bereste (iz raskopok 2001–2014 gg.)*, XII. Moscow: Russkie slovari, p. 276-278.
- Korniienko, V. V. 2009. *Korpus hrafiti Sofii Kyivskoi (XI — nachatok XVIII st.)*, I. Prydil sv. Heorhiia Velykomuchenika. Kyiv: Instytut ukrainskoi arkhеологii ta dzhereloznavstva im. M. S. Hrushevskoho NAN Ukrainy.
- Korniienko, V. V. 2011. *Korpus hrafiti Sofii Kyivskoi (XI — nachatok XVIII st.)*, III. Tsentralna nava. Kyiv: Instytut ukrainskoi arkhеологii ta dzhereloznavstva im. M. S. Hrushevskoho NAN Ukrainy.
- Korniienko, V. V. 2015a. *Korpus hrafiti Sofii Kyivskoi (XI — nachatok XVIII st.)*, V. Prydil sv. Ioakyma ta Anny (pivdenna storona). Kyiv: Instytut ukrainskoi arkhеологii ta dzhereloznavstva im. M. S. Hrushevskoho NAN Ukrainy.
- Korniienko, V. V. 2015b. *Korpus hrafiti Sofii Kyivskoi (XI — nachatok XVIII st.)*, VI. Prydil arkhangelia Mykhaila. Kyiv: Instytut ukrainskoi arkhеологii ta dzhereloznavstva im. M. S. Hrushevskoho NAN Ukrainy.
- Korniienko, V. V. 2018. *Korpus hrafiti Sofii Kyivskoi (XI — nachatok XVIII st.)*, VIII. Pivdenni vnutrishnia ta zovnishnia halerei. Kyiv: Instytut ukrainskoi arkhеологii ta dzhereloznavstva im. M. S. Hrushevskoho NAN Ukrainy.
- Korniienko, V. V. 2020. *Korpus hrafiti Sofii Kyivskoi (XI — nachatok XVIII st.)*, X-1. Pivnichni skhodova vezha ta khory. Kyiv: Instytut ukrainskoi arkhеологii ta dzhereloznavstva im. M. S. Hrushevskoho NAN Ukrainy.
- Liuta, T. 2019. Istoriia posviat prestoliv Kyievo-Sofiiskoho soboru. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 3, p. 108-132.
- Polnoe sobranie russkikh letopisei*. 1908. 2. Ipatievskaya letopis. Saint-Petersburg: Tipografiia M. A. Aleksandrova.
- Polnoe sobranie russkikh letopisei*. 1926–1928. 1. Lavrentievskaya letopis. Leningrad: Izdatelstvo Akademii Nauk SSSR.
- Rappoport, P. A. 1982. *Russkaya arkhitektura X–XIII vv.* Leningrad: Nauka.
- Slovar drevnerusskogo iazyka (XI–XIV vv.)*. 1988. 1. Moscow: Russkii iazyk.
- Slovar drevnerusskogo iazyka (XI–XIV vv.)*. 1990. 3. Moscow: Russkii iazyk.
- Sokolov, I. I. 1907. Izbranie patriarkhov v Vizantii s poloviny IX do poloviny XV veka (843–1453). *Hristianskoe chtenie*, 3, p. 265-299.
- Sreznevskii, I. I. 1893. *Materialy dlia slovaria drevnerusskogo iazyka po pismennym istochnikam*, I. Saint-Petersburg: Tipografiia Imperatorskoi Akademii Nauk.
- Sreznevskii, I. I. 1902. *Materialy dlia slovaria drevnerusskogo iazyka po pismennym istochnikam*, II. Saint-Petersburg: Tipografiia Imperatorskoi Akademii Nauk.
- Staroslavianskii slovar (po rukopisiam X–XI vekov)*. 1994. Moscow: Russkii iazyk.
- Cherepnin, L. V. 1944. *Russkaya khronologiya*. Moscow: w. p.
- Chuchka, P. 2011. *Slovianski osobovi imena ukrainsiv (istoryko-etymologichnyi slovnyk)*. Uzhhorod: Lira.
- Fortescue, A. 1910. Jerusalem (After 1291). In: Herbermann, C. G. (ed.). *The Catholic Encyclopedia*, 8. New York: Robert Appleton Company, p. 920-936.

V. S. UNHURIAN, A. D. KOZAK

STATURE VARIATION AMONG URBAN POPULATIONS OF THE MIDDLE DNIPRO REGION FROM THE MEDIEVAL TO THE EARLY MODERN PERIOD IN THE CONTEXT OF CLIMATE CHANGE

This research tests the hypothesis that the positive correlation between stature and environmental conditions becomes stronger as the spatial scale of the analysis increases. Notably, the early modern population was shorter than the medieval population. However, this difference became clearly apparent only when subsamples from different locations were combined into two larger samples according to the chronological principle: "medieval" and "early modern". Furthermore, changes in the stature of the Middle Dnipro population align with the general European trend of a decrease in stature from the Medieval to the Early Modern period, which has been attributed to climatic changes during the Little Ice Age.

Key words: Rus, Early Modern period, Little Ice Age, osteometry, stature.

Stature is a physical characteristic of a human resulting from the interaction of genetic, environmental, and socio-economic factors (Wurm 1986, p. 68; Bogin 1999, p. 263; Hermanussen 2013, p. 77). Although body height is 60–80 % genetically determined (Silventoinen et al. 2003, p. 400), favourable social and environmental factors play an important role in the full realisation of this genetically determined trait. Stature is considered one of the basic indicators of health in modern medicine (Tanner 1987, p. 99). Therefore, determining stature and examining its spatiotemporal changes allows us to assess living conditions in both modern and ancient populations (Larsen 2002, p. 128)

© UNHURIAN Veronika Serhiivna, 2026 — PhD Student, the Institute of Archaeology, the National Academy of Sciences of Ukraine, ORCID: 0009-0001-0809-1299, verunh@iananu.org.ua

© KOZAK Alexandra Deonizivna, 2026 — PhD, Senior Researcher, the Institute of Archaeology, the National Academy of Sciences of Ukraine, the Department of Bioarchaeology, ORCID: 0000-0003-2094-4490, akozak26@ukr.net

© Інститут археології НАН України, 2026

This is an Open Access article under the CC BY-NC-ND 4.0 license <https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/legalcode.en>

Temporal changes in the stature of European populations in prehistoric and historical periods revealed the exceptionally low stature of early modern Europeans, showing that males and females were comparably short only during the Early Neolithic (Niskansen et al. 2018a, p. 68; cf. Cox et al. 2025, p. 3). This exceptionally low stature among early modern populations has been attributed to the adverse effects of climatic conditions (Komlos, Hau, Bourguinat 2003; Köpke, Baten 2005; Niskansen et al. 2018a, p. 67-68), which significantly disrupted Europe's economic and social life (e.g., Parker 2013). Following a warm period spanning the 10th to 13th centuries (Pfister et al. 1998, p. 546-547), Europe entered the Little Ice Age, which lasted from approximately 1300 to 1900, although its duration varied across different regions (White 2014, p. 347). Notably, the period between 1645 and 1715 marked the coldest interval of this era (Eddy 1976).

The economic and social consequences of climate change can be examined in detail using European data, which include demographic indicators, recorded male stature, air temperatures, and agricultural prices (Specht 2017). However, such anthropometric studies are impossible for early modern Ukraine, as data on the stature of male recruits from the 17th–18th centuries are lacking. Attempts to record male stature in some sections of the General Description of Left-Bank Ukraine (1765–1769) (Волошин 2012, с. 24; Казіміров 2013) did not develop into a regular practice. Moreover, historical anthropometry provides no data on secular trends in female stature. Consequently, anthropological data are crucial for studying changes in population stature in Ukraine. A further challenge is to examine the spatial dimensions of temporal changes in stature.

The correlation between climate and stature may be less apparent at the smaller spatial scale considered in this study. This may be due to specific historical factors involved in the formation of the samples and to the characteristics of the

study region. For example, Biehler-Gomez et al. (2023) found no significant change in stature among the inhabitants of Milan over a period of 2000 years. Small sample sizes often make interpretation difficult in anthropological research (Kozak, Diachenko 2023; Wyatt et al. 2024). In addition, stature estimates often have wide prediction intervals. Combined with small sample sizes, this may make it impossible to detect statistically significant differences between populations (Пежемский 2011, с. 169).

By analogy with studies of the relationships between climate and population dynamics (Freeman et al. 2018; Wirtz et al. 2024), this study proposes and tests the hypothesis that the positive correlation between stature and environmental conditions becomes stronger as the spatial scale of the study increases. To test this hypothesis, population stature was estimated using samples from the Middle Dnipro region and local subsamples representing the medieval and early modern periods. The medieval materials come from the necropolises of the Upper and Lower Towns of Kyiv and from Pereiaslav, while the early modern materials come from Kyiv and Cherkasy (fig. 1, table 1). These results are then compared with the broader European trend of declining stature over the same period to evaluate similarities or differences in the observed trends.

Historical Background

From the 10th to the 13th centuries, Kyiv was the capital of Rus (the terms “Kyivan Rus” and “Ancient Rus” also appear in the scholarly literature). Between the reigns of Volodymyr the Great and Yaroslav the Wise (980–1054) and the Mongol invasion of 1240, Kyiv was one of the principal political, economic, and cultural centres of medieval Europe. According to P. P. Tolochko’s estimates, in the 12th–13th centuries, Kyiv covered an area of approximately 380 hectares and had a population of up to 50,000 (Толочко 1983, с. 185, 188). However, these estimates of both the city’s area (Тараненко 2016, с. 60; Вортман 2023) and population (Вортман 2023) have been considered exaggerated. Kyiv’s economic prosperity was based on extensive trade, developed crafts, and a productive agricultural hinterland (Толочко, Пачкова 2000, с. 329–330; Івакін 2009, с. 4). The largest districts were the Upper Town and Podil (Lower Town). The Upper Town was inhabited by large feudal lords, their retainers, the church elite,

artisans, and merchants serving the city’s nobility (Толочко 1983, с. 194–200). The Lower Town was the centre of trade and craft (Сарайдак 1991, с. 3), and was inhabited mainly by the non-privileged population (Толочко 1983, с. 200).

The city of Pereiaslav, the centre of the medieval Pereiaslav Principality, was founded in the late 10th century as part of a broader process of active regional colonisation and the consolidation of the southeastern frontiers of Rus. The rise and rapid development of Pereiaslav occurred in parallel with the formation of an agricultural hinterland surrounding the city, which it came to serve as the economic, political, and cultural centre (Колибенко 1999, с. 56). Archaeological evidence indicates that at the peak of its development in the 12th century, the total area of Pereiaslav, including its adjacent territories, amounted to approximately 123–125 hectares, while its population reached up to 10,000 inhabitants (Колибенко 2002, с. 172–173).

The historical background of Right-Bank Ukraine in the 17th century was marked by considerable political and social turbulence. In 1648, a Cossack uprising against the rule of the Polish-Lithuanian Commonwealth broke out under the leadership of Bohdan Khmelnytsky, resulting in the formation of a new political entity on Ukrainian territory, the Zaporozhian Host. The period following the death of Bohdan Khmelnytsky in 1657 and lasting until 1687 is commonly referred to in Ukrainian historiography as “the Ruin”. In addition to internal feuds among the Cossack elite, the population of Right-Bank Ukraine suffered from the consequences of devastating military operations conducted on its territory. In 1686, the Tsardom of Moscow and the Polish-Lithuanian Commonwealth divided the Cossack state along the Dnipro. Right-Bank Ukraine, except for Kyiv, was ceded to the Polish-Lithuanian Commonwealth, while, according to the agreement, the lands of the southern Kyiv region (including Cherkasy) became a depopulated neutral territory (Куштан, Ластовський 2016, с. 208–209).

As in the medieval period, early modern Kyiv remained an important centre of socio-political life in the Ukrainian territories. Before the Cossack uprising in 1648, Kyiv was part of the Polish-Lithuanian Commonwealth, and since the 15th century, it had the right to municipal self-government. In 1689, Kyiv became part of the Tsardom of Moscow; by 1708, it became the centre of Kyiv province and the largest trade and craft centre in the Ukrainian lands within the Tsardom.

By the first half of the 17th century, approximately 12,000–13,000 people lived in Kyiv (Білоус 2008, с. 89). By the first half of the 18th century, this number had grown to 20,000 (Перковський 1982, с. 177). The largest districts of Kyiv were the Lower Town and Pechersk Town (Перковський 1982, с. 176; Климовський 2002, с. 184; Білоус 2008, с. 70). Following the construction of the Pechersk Fortress in 1706, the Russian military contingent was accommodated either within the fortress itself or in its surroundings (Назаренко 2015, с. 150). In 1718, members of the military garrison accounted for 30.6% of the overall population in Kyiv (Перковський 1992, с. 152).

Cherkasy was part of the Polish-Lithuanian Commonwealth until 1793. From 1797, it became one of the centres of Kyiv province of the Russian Empire (Куштан, Ластовський 2016, с. 213). By the middle of the 17th century, more than 3,000 people lived in the town. Almost continuous military operations in the second half of the 17th century, together with several deportations, led to a significant population decline (Куштан, Ластовський 2016, с. 209, 211). The town's economic potential also began to decline. The history of Right-Bank Ukraine under the Polish-Lithuanian Commonwealth in the 18th century has been described as a “blank spot” in historiography (Яковенко 2025, с. 572). However, the economic and political crisis in the Commonwealth during the first half of the 18th century, together with the Cossack-peasant uprisings of 1768–1769 (The Koliivshchyna), points to an unstable socio-economic situation in the Ukrainian territories.

Materials and Methods

Materials

Medieval Sites. Human skeletal remains from burial sites at 2 and 4 Velyka Zhytomyrska St. (8 burials), 14 Patorzhynskoho St. (15 burials) and 8 Volodymyrska St. (6 burials) constitute a subsample representing the Upper Town of medieval Kyiv. The Lower Town of medieval Kyiv is represented by remains from burial sites at 21 Khoryva St. (11 burials), 1a and 9 Naberezhno-Khreshchatytska St. (15 burials), and the Shchekavytsia cemetery (10 burials). The burial sites in the Upper and Lower Towns date from the 10th–13th centuries (Івакін 2008; Тараненко 2009; Козак, Івакін 2022).

The population of medieval Kyiv has been the subject of extensive anthropological research.

Researchers have identified differences in morphological characteristics and health indicators between the medieval populations of the Upper and Lower Towns of Kyiv (Козак 2010, с. 275; Рудич, Козак 2021, с. 77). Based on these differences, the medieval Kyiv population can be divided into two separate subsamples for analysis.

A burial site in Pereiaslav, dated to the 11th–13th centuries, was excavated in 2004–2005 (Товкайло та ін. 2007; 2008). Archaeologists associate the cemetery with the suburb adjoining Pereiaslav (Товкайло та ін. 2008, с. 87). Т. О. Rudych (Рудич 2007; 2008) noted that both males and females buried at the cemetery exhibit similar patterns of anthropological affinities and are more closely related to the populations inhabiting the areas associated with the Severians, Radimichs, Dregovichs, and Chernihiv Polians, as mentioned in the Rus chronicles.

Early Modern Sites. The Voznesenskyi necropolis in Kyiv, dating to the 17th–18th centuries, was excavated in 2005–2007 under the direction of Н. Yu. Ivakin (Івакін, Балакін 2008). Representatives of different social groups were buried there. During the first stage of the necropolis's use (early 17th century — 1711), nuns of the Voznesenskyi monastery were buried there. According to written records, these females were of aristocratic origin. The cemetery was also used for the burial of sick people and orphans who had found refuge in the monastery (Івакін, Балакін 2008, с. 20; Мельник 2017, с. 89). During the second stage (1712–1764), the Voznesenskyi cemetery primarily served as the parish church of the Chernihiv Garrison Regiment (Назаренко 2015, с. 187), where soldiers and their families residing within the Pechersk Fortress were buried (Козак, Балакін 2020, с. 254). At the same time, the church was not exclusively a garrison church. V. M. Nazarenko states that its congregation included representatives of the Russian civil administration, members of the Kyiv burgher community, and monastery dependants (Назаренко 2015, с. 198). The pathological and morphological indicators are characteristic of a mixed urban population of diverse social status and origins (Козак 2008; Козак та ін. 2009; Козак, Балакін 2020).

Part of the cemetery of the Holy Trinity Church in Cherkasy was excavated in 2022–2023 (Куштан 2023). The wooden Holy Trinity Church was built in 1671 and remained in use until 1863 (Куштан 2023, с. 323). The absence of the cemetery from early 19th century city plans led D. P. Kush-

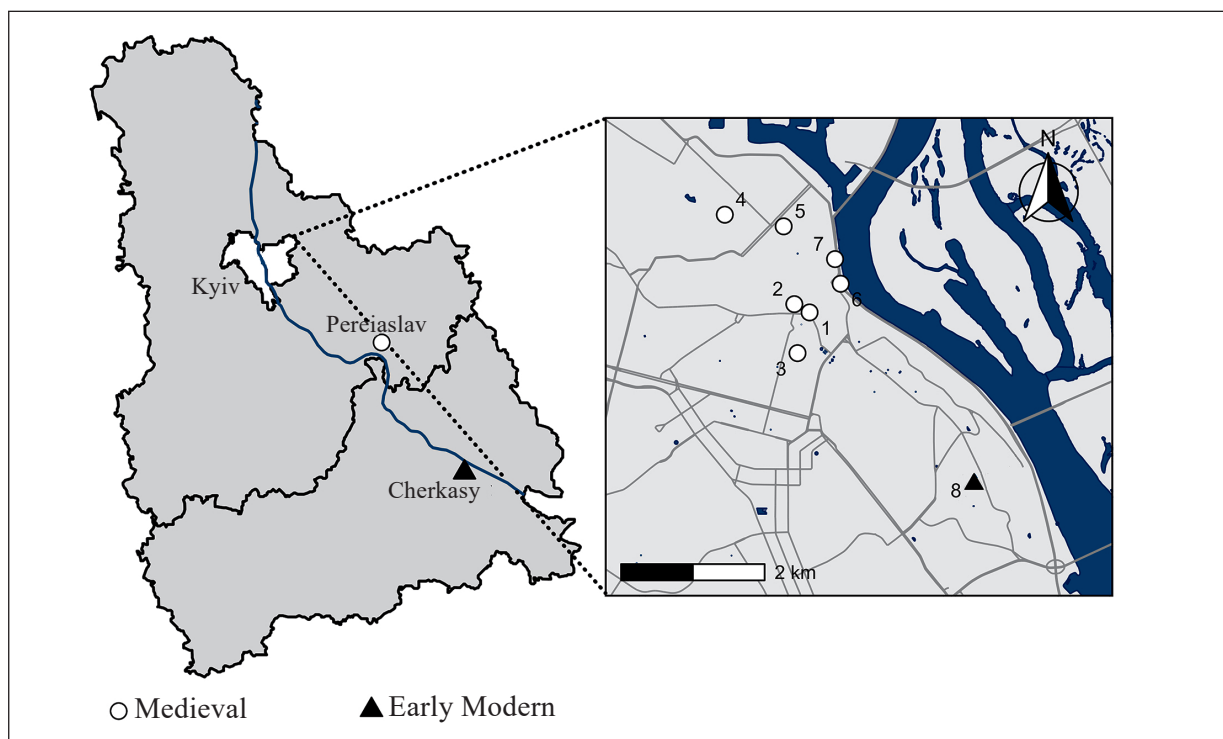


Fig. 1. Map of the medieval and early modern archaeological sites represented in the anthropological sample: 1 — 2 and 4 Velyka Zhytomyrska St.; 2 — 8 Volodymyrska St.; 3 — 14 Patorzhynskoho St.; 4 — Shchekavytsia cemetery; 5 — 21 Khoryva St.; 6 — 1a Naberezhno-Khreshchatytska St.; 7 — 9 Naberezhno-Khreshchatytska St.; 8 — Voznesenskyi necropolis

Рис. 1. Карта розташування середньовічних та ранньомодерних пам'яток, з яких походить антропологічний матеріал: 1 — вул. Велика Житомирська, 2, 4; 2 — вул. Володимирська, 8; 3 — вул. Паторжинського, 14; 4 — Щекавицький мотильник; 5 — вул. Хорива, 21; 6 — вул. Набережно-Хрещатицька, 1а; 7 — вул. Набережно-Хрещатицька, 9; 8 — Вознесенський некрополь

tan to suggest that it may have been used until the late 18th century. Preliminary anthropological and craniological studies have been conducted (Унгурян 2022; Dolzhenko, Kushtan 2025; Рудич, Куштан, Унгурян б. р.). The paleopathological and demographic characteristics of the adult individuals are typical of the period. Unlike the Voznesenskyi necropolis, the almost complete absence of male cranial injuries at this site may indicate differences in patterns of violence and socio-cultural background.

Table 1. Anthropological materials used in the study

Таблиця 1. Антропологічні матеріали, використані для дослідження

Site	Date	N	Males	Females
Kyiv, Upper Town	10 th –13 th	29	21	8
Kyiv, Lower Town	10 th –13 th	36	24	12
Pereiaslav	11 th –13 th	12	9	3
Kyiv	17 th –18 th	78	29	49
Cherkasy	17 th –18 th	47	31	16
Total N of individuals		202	114	88

Anthropological materials of the medieval and early modern periods are far from limited to those used in this study. The focus on urban sites was intentional because early modern rural burial sites are poorly represented in the anthropological record. At present, the medieval urban sample consists only of sites from Kyiv and Pereiaslav. The early modern Kyiv and Cherkasy series are among the most representative and best archaeologically documented necropolises in the Middle Dnipro region. Readers may question the limited use of available material, especially given the published data from other researchers that could potentially be used for comparison. Our sampling criteria require individual-level baseline data on the lengths of the long bones, which are necessary for subsequent stature estimation using the new procedure applied (Unhurian w. y.). This requirement limits the use of comparative data from publications that provide mean bone measurements for a series (e. g., Козак 2010).

Methods

The stature of males and females was estimated according to the research procedure proposed by

V. S. Unhurian. The procedure consists of three stages: selection of the appropriate equations, calculation of individual stature indicators, and calculation of the mean stature for each subsample (Unhurian w. y.).

The male and female equations developed by M. Trotter and G. Gleser (1952, 1958) were selected for stature estimation. Despite the population-specific nature of stature estimation equations — that is, their optimal applicability to the populations from which they were originally derived — we rely on the Trotter and Gleser equations. First, selecting appropriate stature estimation equations for specific ancient populations is methodologically challenging. Second, the Trotter and Gleser equations are among the most widely used worldwide and, in particular, in Ukrainian anthropological research (Potekhina 2011, p. 475-476; Márquez-Grant et al. 2016, p. 1083), which facilitates comparative analysis with other skeletal series.

At the stage of individual stature estimation, stature is calculated from the lengths of multiple long bones, typically ranging from two to six, depending on the number of applicable equations and the preservation and representativeness of the skeletal remains. Finally, the mean stature of each subsample is calculated from the individual stature estimates, together with the corresponding prediction intervals.

To determine the statistical significance of differences in mean stature between the medieval and early modern populations, Welch's t-test was used, with a significance threshold of $p < 0.05$.

Results

The results of the mean stature estimates for the male and female subsamples calculated using the Trotter and Gleser (1952, 1958) equations are presented in table 2.

The mean stature of medieval males was 172.3 (± 5.3) cm, while that of females was 162.7 (± 3.8) cm. In the early modern period, the mean stature was 170.4 (± 4.8) cm for males, and 160.1 (± 4.2) cm for females (fig. 2). Comparison of males and females across the two periods revealed statistically significant differences in stature for both sexes ($p = 0.048230$ for males and $p = 0.009053$ for females).

Tables 3 and 4 present the results of Welch's t-test comparing males and females from the medieval and early modern subsamples. Among males, statistically significant differences were observed between the medieval Pereiaslav and Kyiv Upper Town subsamples and the early modern Cherkasy subsample. Among females, a statistically significant difference was observed only between the medieval Kyiv Upper Town and the early modern Kyiv subsamples.

Discussion

The results support the research hypothesis. Combining the local subsamples into broader “medieval” and “early modern” groups revealed a statistically significant difference in stature. In contrast, this difference was not apparent when local medieval and early modern subsamples were compared.

The early modern population exhibited lower mean stature (170.4 (± 4.8) cm for males and 160.1 (± 4.2) cm for females) than the medieval population (172.3 (± 5.3) cm for males and 162.7 (± 3.8) cm for females). A similar pattern of declining stature has been documented in other European regions, including Scandinavia (Steckel 2004; Niskansen et al. 2018b), Latvia (Gerhards 2005), England (Ruff, Garofalo, Niinimäki 2018), the Netherlands, Belgium (Maat 2005), Portugal (Cardoso, Gomez 2009), Germany, the Czech

Table 2. Mean stature of males and females in the medieval and early modern subsamples (S μ — mean stature, sp — prediction interval)

Таблиця 2. Середній зріст чоловіків та жінок в середньовічних та ранньомодерних підвибірках (S μ — середній зріст, sp — довірчий інтервал)

Site	Date	Males			Females		
		N	S μ	sp	N	S μ	sp
Kyiv, Upper Town	10 th –13 th	21	172.8	5.33	8	164.1	4.07
Kyiv, Lower Town	10 th –13 th	24	171.3	5.33	12	161.7	3.80
Pereiaslav	11 th –13 th	9	174.2	4.96	3	162.6	3.70
Kyiv	17 th –18 th	29	171.1	4.94	49	159.9	3.93
Cherkasy	17 th –18 th	31	169.7	4.62	16	160.7	4.84

Republic (Sládek et al. 2018), Romania (Marcu Istrate, Constantinescu, Soficaru 2015, p. 177), Poland (Kopczyński 2016), and the European part of Russia (Negasheva et al. 2025). The broad geographic scope of this decline has led researchers to attribute it primarily to disruptions in the economic and social life of European populations during the Little Ice Age. Although systematic weather data for Ukraine were not collected until the 19th century (e.g., Воейков 1884), historians have recorded an increasing number of references to extreme weather events. Earlier eyewitness accounts report exceptionally cold winters in the 1670s, the drought of 1680 (according to Борисенков, Пасецкий 1983, с. 111), the dry year of 1708 (ред. Павленко 2007, с. 246), “desert-like” weather in July 1711 (according to Вирський 2022), and the exceptionally cold winter of 1748 (according to Петровъ 1905, с. 115).

Previous studies have also estimated the stature of urban populations, particularly those of medieval Kyiv and Pereiaslav. Some discrepancies between previously published estimates and new data require explanation.

The stature estimates for the Kyiv population obtained in this study differ slightly from those reported earlier (Козак 2010, с. 352), which can be explained by broader prediction intervals obtained for males and the apparently higher mean female stature in the present study; however, the difference between the values is not statistically significant ($p = 0.09743$). In particular, for the Upper Town, according to preliminary data, these indicators are 172.8 (± 6.07) cm for males and 161 (± 4.18) cm for females. For the Kyiv Lower Town subsample, we observe an apparent but statistically insignificant difference ($p = 0.1502$) between the male stature reported by O. D. Ko-

zak (168.9 (± 6.01) cm) and that obtained in the present study (171.3 (± 5.33) cm). Welch’s t-test likewise revealed no statistically significant difference ($p = 0.1971$) between the female stature estimates: 158.7 (± 6.1) cm and 161.7 (± 3.8) cm. The discrepancy in the data for the Lower Town of Kyiv may be explained by the selection of an earlier sample, which includes individuals buried in the Shchekavytskyi cemetery. This group appears to have been significantly shorter than the average Kyiv population (Козак 2010, с. 41).

The mean stature estimates for medieval Pereiaslav — 173.5 cm for males and 163.2 cm for females (Рудич 2007; 2008) — were not accompanied by prediction intervals for the mean values. This presents an additional challenge, as apparently distinct values cannot necessarily be interpreted as statistically significant differences. For this reason, we recommend that further publications report both prediction intervals and the sample size used for stature estimation, thereby ensuring the validity and comparability of the results.

The observed differences in mean stature between local subsamples may, at first sight, suggest genuine variation in stature between medieval and early modern local populations (table 2). However, the results of the statistical tests do not provide sufficient evidence to confirm statistically significant differences between the local subsamples (tables 3–4).

Because stature is substantially genetically determined, differences in the genetic composition of populations may have contributed to the observed variation in stature between medieval and early modern populations. For instance, T. O. Rudych suggests that the relatively tall stature of individuals in medieval cities may be partially attributed to substantial immigration

Table 3. Comparison of stature indicators in male subsamples using Welch’s t-test. Statistically significant results are shown in bold

Таблиця 3. Порівняння показників зросту в чоловічих підвбірках за допомогою t-критерію Велча. Статистично значущі результати виділено жирним шрифтом

Site	Kyiv (17 th –18 th)	Cherkasy (17 th –18 th)
Kyiv, Upper Town (10 th –13 th)	0.25780	0.03624
Kyiv, Lower Town (10 th –13 th)	0.88880	0.24840
Pereiaslav (11 th –13 th)	0.12460	0.03114

Table 4. Comparison of stature estimates in female subsamples using Welch’s t-test. Statistically significant results are shown in bold

Таблиця 4. Порівняння показників зросту в жіночих підвбірках за допомогою t-критерію Велча. Статистично значущі результати виділено жирним шрифтом

Site	Kyiv (17 th –18 th)	Cherkasy (17 th –18 th)
Kyiv, Upper Town (10 th –13 th)	0.02302	<i>0.08865</i>
Kyiv, Lower Town (10 th –13 th)	0.16240	0.54570
Pereiaslav (11 th –13 th)	0.33250	0.48860

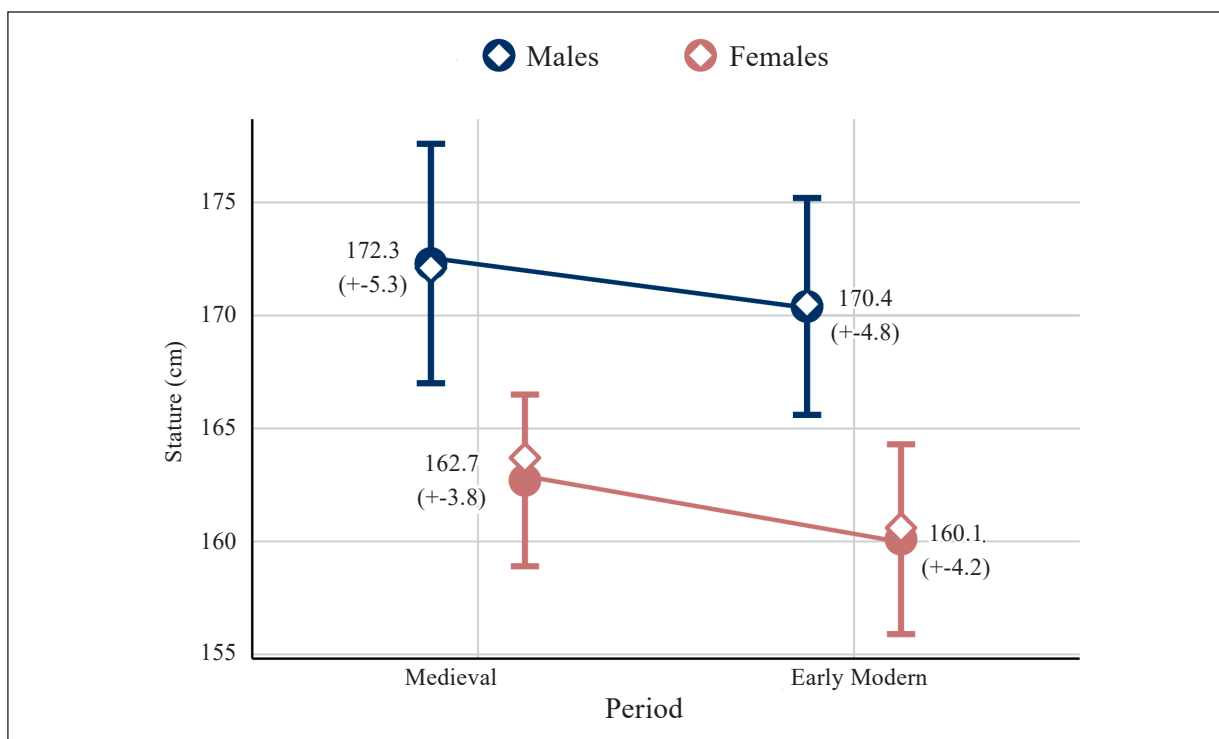


Fig. 2. Comparison of mean male and female stature in the medieval and early modern periods

Рис. 2. Порівняння середнього зросту чоловіків і жінок у середньовічній і ранньомодерній періоди

from neighboring territories characterised by populations of relatively tall stature (Рудич 2022, с. 441). In particular, a Baltic genetic substrate has been identified in the male population of the medieval Kyiv Upper Town (Рудич 2014, с. 135). Males from rural settlements, whose inhabitants are traditionally regarded as representing the “autochthonous” population, exhibit significantly lower mean stature compared to males from medieval cities (Danilova 1979, p. 96; Сегеда, Покас 1985, с. 92; Козак 2010, с. 42; Рудич 2022, с. 441). Researchers have noted that females’ stature in urban and rural sites does not show significant variation (Рудич 2022, с. 441). In Northern Europe, whose populations contributed to the anthropological composition of medieval Kyiv, a similar trend of declining stature during the early modern period has been documented (Meinzer et al. 2018, p. 238). This trend is also evident in other European regions without historical connections to Ukrainian territories. Consequently, genetic factors should be considered when interpreting differences between local sub-samples. However, as the spatial scale of analysis increases, the relative influence of local genetic factors on the overall pattern is reduced.

The relationship between climate and stature as an indicator of health may initially appear

indirect. The extent to which a community is affected by climate change depends on its social structure, levels of inequality, and ideological factors, rather than on weather conditions alone (Schug, Parnell, Harrod 2018). Nevertheless, weather conditions affect numerous factors essential for the stable functioning of societies, including crop yields, livestock viability, and the activity and spread of pathogens that may cause epidemics (Post 1984, p. 1). Crop yields and the resulting prices of agricultural products most closely correlate with the changes in male stature in the 17th and 18th centuries (Specht 2017, p. 78). Although historical data on crop yields in the Right-Bank Middle Dnipro region are currently unavailable, the population of the neighboring Left-Bank Pereiaslav Regiment, particularly during the second half of the 18th century, frequently experienced crop failures (Замура 2014, с. 60).

Conclusions

The results support the hypothesis that average stature within a population is associated with climate conditions and are consistent with a broader European trend of declining stature from the medieval to the early modern periods. The inclusion of samples from different locations

is essential for identifying such temporal trends, as analyses limited to a single city or settlement may obscure the factors underlying variation in stature. At the micro-level, differences in stature may reflect variation in population composition and living conditions, whose effects may overlap. This study provides a basis for future research on

temporal trends in the stature of prehistoric and historical populations inhabiting the territory of present-day Ukraine.

Received: 10.03.2026

Accepted for publication: 19.05.2026

Published: 23.09.2026

Білоус, Н. О. 2008. *Київ наприкінці XV — у першій половині XVII століття. Міська влада і самоврядування*. Київ: Києво-Могилянська академія.

Борисенков, А. П., Пасецкий, В. М. 1983. *Экстремальные природные явления в русских летописях XI–XVII вв.* Ленинград: Гидрометеиздат.

Вирський, Д. 2022. *Природна Реконкіста ранньомодерної України. Клімат і демографія. Інші межі-краї — земля, вода та стихійні лиха* [online]. Historians. Режим доступу: <https://www.historians.in.ua/index.php/en/dyskusiya/2896-dmitro-virskij-prirodna-rekonkist-rannomodernoji-ukrajini-klimat-i-demografiya-inshimezhi-kraji-zemlya-voda-ta-stikhijni-likha#ftnref64> [Дата звернення 16 листопада 2025].

Войков, А. И. 1884. *Климаты земного шара, в особенности России*. Санкт-Петербург: Картографическое заведение А. Ильина.

Волошин, Ю. 2012. *Місто Полтава в Румянцевському описі Малоросії 1765–1769 рр.* Київ: Наш Час.

Вортман, Д. 2023. *Рахуємо давніх киян. Історична Правда*. Режим доступу: <https://www.istpravda.com.ua/columns/2023/09/22/163163/> [Дата звернення 26 жовтня 2025].

Замура, О. 2014. *«Великий шаленець». Смерть і смертність у Гетьманщині XVIII століття*. Київ: Видавництво «КІС».

Івакін, В. Г. 2008. *Християнські поховальні пам'ятки давньоруського Києва*. Київ: КИТ.

Івакін, В. Г. 2009. *Поховальні пам'ятки давньоруського Києва*. Дисертація к.і.н. Інститут археології НАН України.

Івакін, Г. Ю., Балакін, С. А. 2008. Розкопки на території Старого київського Арсеналу 2005–2007 років. *Лаврський альманах*, 8, с. 9–23.

Казіміров, Д. 2013. *Село Дягова в матеріалах Генерального опису Лівобережної України 1765–1769 рр.* Чернівці: Видавець Лозовий В. М.

Климовський, С. І. 2002. *Соціальна топографія Києва XVI — середини XVII сторіччя*. Київ: Стило.

Козак, О. Д. 2008. Деякі остеобіографічні риси до портрета київського губернатора. *Лаврський альманах*, 21 (8), с. 50–63.

Козак, О. Д. 2010. Кияни княжої доби. *Біоархеологічні студії*. Київ: Академперіодика.

Козак, О. Д., Балакін, С. А. 2020. Жіноче поховання №2 навпроти західного фасаду Вознесенського собору. В: Крайній, К. К. (ред.). *Церква-наука-суспільство: питання взаємодії. Матеріали вісімнадцятої міжнародної наукової конференції. Київ, Україна, травень–червень 2020*. Київ: Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник, с. 254–260.

Козак, О. Д., Івакін, В. Г. 2022. *Некрополь на Поштовій площі у контексті біоархеологічного вивчення середньовічних могильників київського Подолу. Київські збірники історії, археології, мистецтва та побуту*, 1 (3), с. 22–36. <https://doi.org/10.55389/2786-5797.2022.01.03>.

Козак, О. Д., Хасанова, К. О., Дзєладзе, О. С., Вікторова, П. Є. 2009. Антропологічні дослідження поховань з території Арсеналу в м. Києві у 2007 р.

В: Болтрик, Ю. В. (ред.). *Археологічні дослідження в Україні 2006–2007*. Київ: Інститут археології НАН України, с. 169–171.

Колибенко, О. В. 1999. Про походження Переяславця Руського. *Археологія*, 1, с. 47–59.

Колибенко, О. 2002. Про чисельність населення Переяславця Руського (спроба реконструкції). *Ruthenica*, 1, с. 164–174.

Куштан, Д. П. 2023. Розкопки на території черкаського Подолу. В: Болтрик, Ю. В. (ред.). *Археологічні дослідження в Україні 2022*. Київ: Інститут археології НАН України, с. 323–331.

Куштан, Д. П., Ластовський, В. В. 2016. *Археологія та рання історія Черкас*. Київ; Черкаси: Інститут археології НАН України.

Мельник, О. О. 2017. *Поховальні пам'ятки Києва XVI–XVIII ст.* Дисертація к.і.н. Інститут археології НАН України.

Назаренко, В. М. 2015. *Російський гарнізон м. Києва (друга половина XVII–XVIII ст.): військово-політичний та соціально-економічний аспекти діяльності*. Дисертація к.і.н. Київський національний університет ім. Т. Шевченка.

Павленко, С. О. (ред.). 2007. *Доба гетьмана Івана Мазепи в документах*. Київ: Києво-Могилянська академія.

Пежемский, Д. В. 2011. *Изменчивость продольных размеров трубчатых костей человека и возможность реконструкции телосложения*. Дисертація к.б.н. Московский государственный университет им. М. Ломоносова.

Перковский, А. Л. 1982. Новые данные о населении Киева в сер. XVIII в. *Вопросы истории*, 6, с. 176–179.

Перковский, А. Л. 1992. Про чисельність населення м. Києва на початку XVIII ст. Джерела до історичної демографії України. *Український археографічний щорічник*, 1, с. 144–156.

Петровъ, Н. 1905. *«Стужа» въ Малороссіи въ мартѣ 1748 г.* Киевская старина, 9, с. 115.

Рудич, Т. О. 2007. Антропологічні матеріали з розкопок могильника на околиці м. Переяслава-Хмельницького. В: Гаврилюк, Н. О. (ред.). *Археологічні дослідження в Україні 2005–2007 рр.* Київ; Запоріжжя: Інститут археології НАН України; Дике Поле, с. 52–56.

Рудич, Т. 2008. До питання про антропологічний склад населення Лівобережної України давньоруської доби (за матеріалами з могильника на околиці Переяслава-Хмельницького). *Наукові записки з української історії*, 20, с. 96–103.

Рудич, Т. О. 2014. *Населення Середнього Подніпров'я I–II тисячоліття за матеріалами антропології*. Київ: Інститут археології НАН України.

Рудич, Т. О. 2022. Зріст населення Давньоруського Галича. *Археологія і давня історія України*, 3 (44), с. 437–443. <https://doi.org/10.37445/adiu.2022.03.29>.

Рудич, Т. О., Козак, О. Д. 2021. Населення київського Подолу давньоруської доби. *Археологія*, 2, с. 63–79. <https://doi.org/10.15407/arheologia2021.02.063>.

Рудич, Т., Куштан, Д., Унгурян, В. б.р. Антропологічні матеріали з розкопок цвинтаря 17–18 ст. в місті Черкаси. *Київські історичні студії*, 1 (22), с. 82–94. <https://doi.org/10.28925/2524-0757.2026.1>.

- Сагайдак, М. А. 1991. *Давньокіївський Поділ. Проблеми топографії, стратиграфії, хронології*. Київ: Наукова думка.
- Сегеда, С. П., Покас, П. М. 1985. Антропологический состав средневекового городского населения левобережного Поднепровья. *Тезисы докладов советской делегации на V Международном конгрессе славянской археологии. Киев, УССР, сентябрь 1985*. Москва: Наука, с. 91-95.
- Тараненко, С. П. 2009. Могилиники давньоруського Подолу Києва в його планувальній структурі. В: Бевз, М. (ред.). *Фортеця: Збірник заповідника Тусань: на пошану Михайла Рожка*. Львів: Камула, с. 348-357.
- Тараненко, С. П. 2016. *Планувальна структура давньоруського Подолу Києва: формування та розвиток*. Варшава: б. в.
- Товкайло, М. Т., Бузян, Г. М., Тетеря, Д. А., Юрченко О. В. 2007. Дослідження Переяславського ґрунтового могилиника в 2005 р. В: Гаврилюк, Н. О. (ред.). *Археологічні дослідження в Україні 2005–2007 рр.* Київ; Запоріжжя: Інститут археології НАН України; Дике Поле, с. 63-66.
- Товкайло, М., Бузян, Г., Тетеря, Д., Юрченко, О. 2008. Матеріали дослідження давньоруського ґрунтового могилиника у Переяславі. *Наукові записки з української історії*, 20, с. 86-95.
- Толочко, П. П. 1983. *Древний Киев*. Киев: Наукова думка.
- Толочко, П. П., Пачкова, С. П. 2000. Київська земля. В: Толочко, П. П. (ред.). *Давня історія України*, 3. Слов'яно-Руська доба. Київ: Поліграфкнига, с. 325-345.
- Унгурян, В. С. 2022. Результати антропологічного дослідження. В: Куштан, Д. П. (ред.). *Звіт про археологічні розкопки в місті Черкаси у 2022 році*. Науковий архів Інститут археології НАН України, ф. 64, 22/2022.
- Яковенко, Н. М. 2025. *Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України*. Харків: Фоліо.
- Biehler-Gomez, L., del Bo, B., Petrosino, D., Morandini, P., Mattia, M., Palazzolo, L., Guerrini, U., Cattaneo, C. 2023. The Diachronic Trend of female and Male Stature in Milan Over 2000 Years. *Scientific Reports*, 13, 1343. <https://doi.org/10.1038/s41598-023-28406-5>.
- Bogin, B. 1999. *Patterns of Human Growth*. 2nd ed. Cambridge: Cambridge University Press.
- Cardoso, H. F. V., Gomes, J. E. A. 2009. Trends in Adult Stature of Peoples Who Inhabited the Modern Portuguese Territory from the Mesolithic to the Late 20th century. *International Journal of Osteoarchaeology*, 19 (6), p. 711-725. <https://doi.org/10.1002/oa.991>.
- Cox, S. L., Kaymak-Loveless, K., Shin, C., Alihodžić, T., Alt, K. V., Atanassova, N., Binder, D., Čaušević-Bully, M., Chohadzhiev, A., Chokhadzhiev, S., Duday, H., Gaydarska, B., Khudaverdyan, A., Micó, R. P., Nicklisch, N., Novak, M., Caravatti, C. O., Réveillas, H., Rivollat, M., Rot-tier, S., Tončinić, D., Zäuner, S., Mathieson, I. 2025. Effects of Ancestry, Agriculture, and Lactase Persistence on the Stature of Prehistoric Europeans. *Current Biology*, 35, p. 1-12. <https://doi.org/10.1016/j.cub.2025.10.054>.
- Daniilova, E. I. 1979. The Body Length of the Male Rural and Urban Population in the Middle Podnieprovsje Territory During the Middle Ages. *АНΘΡΩΠΟΣ*, 6, p. 91-97.
- Dolzhenko, Yu., Kushtan, D. 2025. Morphological Characteristics of Cherkasy Male Inhabitants (the 17th–18th Centuries). *The Journal Epohi*, 33 (1), p. 157-177. <https://doi.org/10.54664/ZXFX6563>.
- Eddy, J. A. 1976. The Maunder Minimum. *Science*, 192 (4245), p. 1189-1202. <https://doi.org/10.1126/science.192.4245.1189>.
- Freeman, J., Baggio, A. J., Robinson, E., Byers, D. A., Gayo, E., Finley, J. B., Meyer, J. A., Kelly, R. L., Anderies, J. M. 2018. Synchronization of Energy Consumption by Human Societies Throughout the Holocene. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 115, p. 9962-9967. <https://doi.org/10.1073/pnas.1802859115>.
- Gerhards, H. 2005. Secular Variations in the Body Stature of the Inhabitants of Latvia (7th Millennium BC — 20th c. AD). *Acta Medica Lituanica*, 12 (1), p. 33-39.
- Hermanussen, M. 2013. *Auxology: Studying Human Growth and Development*. Stuttgart: Schweizerbart Science Publisher.
- Komlos, G., Hau, M., Bourguinat, N. 2003. An Anthropometric History of Early-Modern France. *European Review of Economic History*, 7, p. 159-189. <https://doi.org/10.1017/S1361491603000066>.
- Kopczyński, M. 2016. Body Height as a Measure of the Standard of Living: Europe, America and Asia. *Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych*, 76, p. 39-60. <http://dx.doi.org/10.12775/RDSG.2016.02>.
- Köpke, N., Baten, J. 2005. The Biological Standard of Living in Europe During the Last Two Millennia. *European Review of Economic History*, 9 (1), p. 61-95. <https://doi.org/10.1017/S1361491604001388>.
- Kozak, O., Diachenko, A. 2023. Deficiency Diseases in the Kyiv Rus' Subadult Population: The Issue of Small Sample Effects. *Anthropologischer Anzeiger*, 80 (4), p. 363-383. <https://doi.org/10.1127/anthranz/2023/1719>.
- Larsen, C. S. 2002. *Bioarchaeology: Interpreting Behavior from the Human Skeleton*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Maat, G. J. R. 2005. Two Millennia of Male Stature Development and Population Health and Wealth in the Low Countries. *International Journal of Osteoarchaeology*, 15, p. 276-290. <https://doi.org/10.1002/oa.785>.
- Marcu Istrate, D., Constantinescu, M., Soficaru, A. 2015. *The Medieval Cemetery from Sibiu (Hermannstadt) Huet Square. Archaeology, Anthropology, History*. Tübingen: Forschungen zur historischen Archäologie, 6. Tübingen: Verlag Dr. Faust.
- Márquez-Grant, N., Webster, H., Truesdell, J., Fibiger, L. 2016. Physical Anthropology and Osteoarchaeology in Europe: History, Current Trends and Challenges. *International Journal of Osteoarchaeology*, 26 (6), p. 1078-1088. <https://doi.org/10.1002/oa.2520>.
- Meinzer, N. J., Steckel, R. H., Baten, J. 2018. Agricultural Specialization, Urbanization, Workload, and Stature. In: Steckel, R. H., Larsen, C. S., Roberts, C. A., Baten, J. (eds.). *The Backbone of Europe. Health, Diet, Work and Violence over Two Millennia*. Cambridge: Cambridge University Press, p. 231-252. <https://doi.org/10.1017/9781108379830.010>.
- Negasheva, M. A., Fedorchuk, O. A., Khafizova, A. A., Movsesian, A. A. 2025. Diachronic Height Changes in Europe from the Mesolithic to the Present: Exploring Possible Causes and Regional Specificities. *American Journal of Human Biology*, 37 (1), e24176. <https://doi.org/10.1002/ajhb.24176>.
- Niskansen, M., Maijanen, H., Juho-Antti, J., Niinimäki, S., Salmi, A.-K., Vilkkama, R., Väre, T., Salo, K., Kjellström, A., Molnar, P. 2018a. Scandinavia and Finland. In: Ruff, C. B. (ed.). *Skeletal Variation and Adaptation in Europeans: Upper Paleolithic to the Twentieth Century*. Maryland: Center for Functional Anatomy and Evolution Johns Hopkins University School of Medicine Baltimore, p. 355-396. <https://doi.org/10.1002/9781118628430.ch12>.
- Niskansen, M., Ruff, C. B., Holt, B., Sládek, V., Berner, M. 2018b. Temporal and Geographical Variation in Body Size and Shape of Europeans from the Late Pleistocene to Recent Times. In: Ruff, C. B. (ed.). *Skeletal Variation and Adaptation in Europeans: Upper Paleolithic to the Twentieth Century*. Maryland: Center for Functional Anatomy and Evolution Johns Hopkins University School of Medicine Baltimore, p. 49-89. <https://doi.org/10.1002/9781118628430.ch4>.

Parker, G. 2013. *Global Crisis: War, Climate Change and Catastrophe in the Seventeenth Century*. New Haven; London: Yale University Press.

Pfister, C., Luterbacher, J., Schwarz-Zanetti, G., Wegmann, M. 1998. Winter Air Temperature Variations in Western Europe During the Early and High Middle Ages (AD 750–1300). *The Holocene*, 8, p. 535–552. <https://doi.org/10.1191/095968398675289943>

Post, J. D. 1984. Climatic Variability and the European Mortality Wave of the Early 1740s. *Journal of Interdisciplinary History*, 15 (1), p. 1–30. <https://doi.org/10.2307/203592>.

Potekhina, I. 2011. Ukraine. In: Márquez-Grant, N., Fibiger, L. (eds.). *The Routledge Handbook of Archaeological Human Remains and Legislation*. London; New York: Routledge, p. 469–477.

Ruff, C. B., Garofalo, E., Niinimäki, S. 2018. Britain. In: Ruff, C. B. (ed.). *Skeletal Variation and Adaptation in Europeans: Upper Paleolithic to the Twentieth Century*. Maryland: Center for Functional Anatomy and Evolution Johns Hopkins University School of Medicine Baltimore, p. 209–240. <https://doi.org/10.1002/9781118628430.ch8>.

Schug, G. R., Parnell, E. K., Harrod, R. P. 2018. Changing the Climate: Bioarchaeology Responds to Deterministic Thinking About Human–Environmental Interactions in the Past. In: Buikstra, J. E. (ed.). *Bioarchaeologists Speak Out: Deep Time Perspectives on Contemporary Issues*. Cham: Springer, p. 133–159. https://doi.org/10.1007/978-3-319-93012-1_6

Silventoinen, K., Sammalisto, S., Perola, M., Boomsma, D. I., Cornes, B. K., Davis, C., Dunkel, L., De Lange, M., Harris, J. R., Hjelmborg, J. V., Luciano, M., Martin, N. G., Mortensen, J., Nisticò, L., Pedersen, N. L., Skytthe, A., Spector, T. D., Stazi, M. A., Willemsen, G., Kaprio, J. 2003. Heritability of Adult Body Height: A Comparative Study of Twin Cohorts in Eight Countries. *Twin Research*, 6 (5), p. 399–408. <https://doi.org/10.1375/twin.6.5.399>

Sládek, V., Berner, M., Makajevová, E., Velemínský, P., Hora, M., Ruff, C. B. 2018. Central Europe. In: Ruff, C. B. (ed.). *Skeletal Variation and Adaptation in Europeans: Upper Paleolithic to the Twentieth Century*. Maryland: Center for Functional Anatomy and Evolution Johns Hopkins University School of Medicine Baltimore, p. 315–354. <https://doi.org/10.1002/9781118628430.ch11>.

Specht, M. 2017. *An Anthropometric History of Early Modern Europe with Special Consideration of the Holy Roman Empire, 1670–1760*. Ph.D. thesis. Ludwig-Maximilians-Universität München.

Steckel, R. H. 2004. New Light on the “Dark Ages”. *Social Science History*, 28 (2), p. 211–229. <https://doi.org/10.1017/S0145553200013134>.

Tanner, J. M. 1987. Growth as a Mirror of the Condition of Society: Secular Trends and Class Distinctions. *Pediatrics International*, 29 (1), p. 96–103. <https://doi.org/10.1111/j.1442-200X.1987.tb00015.x>

Trotter, M., Gleser, G. C. 1952. Estimation of Stature from Long Bones of American Whites and Negroes. *American Journal of Physical Anthropology*, 10 (4), p. 463–514. <https://doi.org/10.1002/ajpa.133010040>.

Trotter, M., Gleser, G. C. 1958. A Re-Evaluation of Estimation of Stature Based on Measurements of Stature Taken During Life and of Long Bones After Death. *American Journal of Physical Anthropology*, 16 (1), p. 79–123. <https://doi.org/10.1002/ajpa.1330160106>.

Unhurian, V. w. y. A New Approach to Stature Estimation from Long Bone Lengths. *Sprawozdania Archeologiczne* (submitted).

White, S. 2014. The Real Little Ice Age. *Journal of Interdisciplinary History*, 44 (3), p. 327–352. https://doi.org/10.1162/JINH_a_00574.

Wirtz, K. W., Antunes, N., Diachenko, A., Laabs, J., Lemmen, C., Lohmann, G., McLaughlin, R., Zorita, E., Gronenborn, D. 2024. Multicentennial Cycles in Continental Demography Synchronous with Solar Activity and Climate Stability. *Nature Communications*, 15 (10248). <https://doi.org/10.1038/s41467-024-54474-w>.

Wurm, H. 1986. Die Abnahme körperlicher Belastungen während des Wachstum, eine Teilursache der säkularen Körperhöhenprogressionen und der rezenten Verringerungen von Körperseiten asymmetrien. *HOMO — Journal of Comparative Human Biology*, 35, p. 68–84.

Wyatt, B., Anderson, A., Ward, S., Wilson, L. A. B. 2024. What's Luck Got to Do with It? A Generative Model for Examining the Role of Stochasticity in Age-at-Death, with Implications for Bioarchaeology. *American Journal of Human Biology*, 36 (9), e24115. <https://doi.org/10.1002/ajhb.24115>.

Вероніка С. Унгурян¹, Олександра Д. Козак²

¹Аспірантка, Інститут археології НАН України, ORCID: 0009-0001-0809-1299, verunh@iananu.org.ua

²Кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, Інститут археології НАН України, відділ біоархеології, ORCID: 0000-0003-2094-4490, akozak26@ukr.net

ЗМІНИ В ЗРОСТІ МІСЬКИХ МЕШКАНЦІВ СЕРЕДНЬОГО ПОДНІПРОВ'Я ВІД СЕРЕДНЬОВІЧНОГО ДО РАННЬОМОДЕРНОГО ЧАСУ В КОНТЕКСТІ КЛІМАТИЧНИХ ЗМІН

У статті порівнюється зріст населення міст середньовічного (X–XIII ст.) та ранньомодерного часу (XVII–XVIII ст.) в Середньому Подніпров'ї. Середньовічні підвибірки представлені похованнями з Верхнього та Нижнього Кисва, ранньомодерні — похованими на некрополях Києва та Черкас. Головною метою статті було з'ясувати, чи фіксується на українських теренах тренд до зменшення зросту в Малий льодовиковий період (XIV–XIX ст.), і якщо так, то на яких просторових масштабах.

Для порівняння були сформовані як окремі локальні різночасові підвибірки, так і вибірки, поділені лише за хронологічним принципом. Зріст чоловіків та жінок обраховувався в три етапи: визначення оптимальних наборів формул для обрахунку зросту, обрахунку індивідуального зросту за розмірами декількох довгих кісток та середнього значення для кожної підвибірки. Для з'ясування статистичної значущості у різниці між середнім зростом населення доби середньовіччя та раннього модерну застосовувався t-тест Велча із пороговим значенням $p < 0.05$.

Об'єднання локальних підвбірок в загальні «середньовічну» та «ранньомодерну» вибірки дозволило виявити статистично значущу різницю в показниках зросту. Зріст середньовічних чоловіків становив 172.3 (± 5.3) см, жінок — 162.7 (± 3.8) см. У ранньомодерний період — 170.4 (± 4.8) см для чоловіків та 160.1 (± 4.2) см для жінок. Нижчий зріст ранньомодерного населення у порівнянні з середньовічним є загальноєвропейською тенденцією, яку пояснюють кумулятивним ефектом Малий льодовикового періоду, який негативно вплинув на соціальне та економічне життя тогочасної Європи.

Різниця у показниках зросту є менш очевидною за результатами зіставлення локальних середньовічних та ранньомодерних підвибірок. Причиною цього є невелика кількість залучених до них індивідів, широкі довірчі інтервали середніх показників зросту, внаслідок чого статистично значущу різницю виявити важче. Також на малих просторових рівнях середній зріст популяції пояснюється багатьма факторами, як-от різний етнічний склад населення, умови життя, але ці пояснення можуть бути рівноцінними.

К е у в о р д с: Русь, Ранній модерн, Малий льодовиковий період, остеометрія, зріст.

References

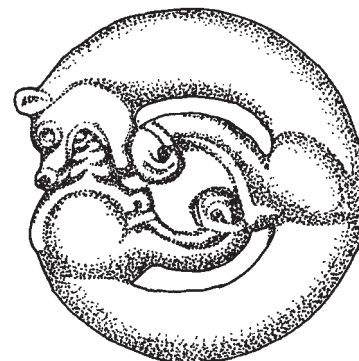
- Bilous, N. O. 2008. *Kyiv naprykintsi XV — u pershii polovyni XVII stolittia. Miska vlada i samovriaduvannia*. Kyiv: Kyievo-Mohylianska akademiia.
- Borisenkov, A. P., Pasetskii, V. M. 1983. *Ekstremalnye prirodnye yavleniia v russkikh letopisiakh XI–XVII vv.* Leningrad: Gidrometeoizdat.
- Vyrskyi, D. 2022. *Pryrodna rekonkista rannomodernoi Ukrainy. Klimat i demohrafiia. Inshi mezhi-krai — zemlia, voda ta stykhi-nyi lykha*. Historians. Available at: <https://www.historians.in.ua/index.php/en/dyskusiya/2896-dmitro-virskij-prirodna-rekonkista-rannomodernoi-ukrajini-klimat-i-demografiya-inshi-mezhi-kraji-zemlya-voda-ta-stikhijni-likha#ftnref64> [Accessed 16 November 2025].
- Voeikov, A. I. 1884. *Klimaty zemnogo shara, v osobennosti Rossii*. Saint-Petersburg: Kartograficheskoe zavedenie A. Ilina.
- Voloshyn, Yu. 2012. *Misto Poltava v Rumiantsevskomu opysi Malorosii 1765–1769 rr.* Kyiv: Nash Chas.
- Vortman, D. 2023. *Rakhuiemo davnikh kyian. Istorychna Pravda*. Available at: <https://www.istpravda.com.ua/columns/2023/09/22/163163/> [Accessed 26 October 2025].
- Zamura, O. 2014. *“Great Madman”. Death and Mortality in Hetmanshchyna of the Eighteen Century*. Kyiv: KIS Press.
- Ivakin, V. H. 2008. *Khrystyianski pokhovalni pamiatky davnoruskoho Kyieva*. Kyiv: KYT.
- Ivakin, V. H. 2009. *Pokhovalni pamiatky davnoruskoho Kyieva*. Ph.D. thesis. Institute of Archaeology, the NAS of Ukraine.
- Ivakin, H. Yu., Balakin, S. A. 2008. Rozkopky na terytorii Staroho kyivskoho Arsenalu 2005–2007 rokiv. *Lavrskyi almanakh*, 8, p. 9-23.
- Kazimirov, D. 2013. *Selo Diahova v materialakh Heneralnoho opysu Livoberezhnoi Ukrainy 1765–1769 rr.* Chernihiv: Vydavets Lozovyi V. M.
- Klymovskiy, S. I. 2002. *Sotsialna topohrafiia Kyieva XVI - seredyny XVII storichchia*. Kyiv: Stylos.
- Kozak, O. D. 2008. Deiaki osteobiohrafichni rysy do portreta kyivskoho hubernatora. *Lavrskyi almanakh*, 21 (8), p. 50-63.
- Kozak, O. D. 2010. *Kyiany kniazhoi doby. Bioarheolohichni studii*. Kyiv: Akadempriodyka.
- Kozak, O. D., Balakin, S. A. 2020. Zhinoche pokhovannia №2 navproty zakhidnoho fasadu Voznesenskoho soboru. In: Krainii, K. K. (ed.). *Tserkva-nauka-suspilstvo: pytannia vzaiedodii*. Materialy visimnadsiatoi mizhnarodnoi naukovoï konferentsii. Kyiv, Ukraine, May–June 2020. Kyiv: Natsionalnyi Kyievo-Pecherskyi istoryko-kulturnyi zapovidnyk, p. 254-260.
- Kozak, O. D., Ivakin, V. H. 2022. Necropolis at Poshtova Square in a Context of Bioarchaeological Study of Kyiv Podil Medieval Graveyards. *Kyivski zbirnyku istorii, arheolohii, mystetstva ta pobutu*, 1 (3), p. 22-36. <https://doi.org/10.55389/2786-5797.2022.01.03>.
- Kozak, O. D., Khasanova, K. O., Dzeladze, O. S., Viktorova, P. Ye. 2009. Antropolohichni doslidzhennia pokhovan z terytorii Arsenalu v m. Kyievi u 2007 r. In: Boltryk, Yu. V. (ed.). *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2006–2007*. Kyiv: IA NANU, p. 169-171.
- Kolybenko, O. V. 1999. Pro pokhodzhennia Pereiaslavsia Ruskoho. *Arheologia*, 1, p. 47-59.
- Kolybenko, O. 2002. Pro chyselnist naselennia Pereiaslavlia Ruskoho (sproba rekonstruktsii). *Ruthenica*, 1, p. 164-174.
- Kushtan, D. P. 2023. Rozkopky na terytorii cherkaskoho Podolu. In: Boltryk, Yu. V. (ed.). *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2022*. Kyiv: IA NANU, p. 323-331.
- Kushtan, D. P., Lastovskiy, V. V. 2016. *Arkheolohiia ta rannia istoriia Cherkas*. Kyiv; Cherkasy: IA NANU.
- Melnyk, O. O. 2017. *Pokhovalni pamiatky Kyieva XVI–XVIII st.* Ph.D. thesis. Institute of Archaeology, the NAS of Ukraine.
- Nazarenko, V. M. 2015. *Rosiiskyi harnizon m. Kyieva (druha polovyna XVII–XVIII st.): viiskovo-politychnyi ta sotsialno-ekonomichni aspekty diialnosti*. Ph.D. thesis. Taras Shevchenko National University of Kyiv.
- Pavlenko, S. O. (ed.). 2007. *Doba hetmana Ivana Mazepy v dokumentakh*. Kyiv: Kyievo-Mohylianska akademiia.
- Pezhetskii, D. V. 2011. *Izmenchivost prodolnykh razmerov trubchatykh kostei cheloveka i vozmozhnosti rekonstruktsii telo-slozhenia*. Ph.D. thesis. M. V. Lomonosov Moscow State University.
- Perkovskii, A. L. 1982. Novye dannye o naselenii Kiev v ser. XVIII v. *Voprosy istorii*, 6, p. 176-179.
- Perkovskiy, A. L. 1992. Pro chyselnist naselennia m. Kyieva na pochatku XVIII st. Dzhherela do istorychnoi demohrafii Ukrainy. *Ukrainskyi arheohrafichnyi shchorichnyk*, 1, p. 144-156.
- Petrov, N. 1905. “Stuzha” v Malorossii v marte 1748 g. *Kievskaiia starina*, 9, p. 115.
- Rudych, T. O. 2007. Antropolohichni materialy z rozkopok mohylnya na okolytsi m. Pereiaslava-Khmelnyskoho. In: Havryliuk, N. O. (ed.). *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2005–2007 rr.* Kyiv: IA NANU; Zaporizhzhia: Dyke Pole, p. 52-56.
- Rudych, T. 2008. Do pytannia pro antropolohichni sklad naselennia Livoberezhnoi Ukrainy davnoruskoi doby (za materialamy z mohylnya na okolytsi Pereiaslava-Khmelnyskoho). *Naukovi zapysky z ukrainskoi istorii*, 20, p. 96-103.
- Rudych, T. O. 2014. *Naselennia Serednoho Podniprov'ia I–II tysacholittia za materialamy antropolohii*. Kyiv: IA NANU.

- Rudych, T. O. 2022. The Height of the Population of Old Rus Halych. *Archaeology and Early History of Ukraine*, 3 (44), p. 437-443. <https://doi.org/10.37445/adu.2022.03.29>.
- Rudych, T. O., Kozak, O. D. 2021. Population of Kyiv Podil in Ancient Rus Period. *Arheologia*, 2, p. 63-79. <https://doi.org/10.15407/arheologia2021.02.063>.
- Rudych, T., Kushtan, D., Unhurian, V. 2026. Antropolohichni materialy z rozkopok tsyvyntaria 17–18 st. v misti Cherkasy. *Kyivski istorychni studii*, 1 (22), p. 82-94. <https://doi.org/10.28925/2524-0757.2026.1>
- Sahaydak, M. A. 1991. *Davnykyivskiy Podil*. Kyiv: Naukova dumka.
- Segeda, S. P., Pokas, P. M. 1985. Antropologicheskii sostav srednevekovogo gorodskogo naselenia levoberezhnogo Podneprov'ia. *Tezisy dokladov sovetskoi delegatsii na V Mezhdunarodnom kongresse slavianskoi arheologii*. Kiev, USSR, September 1985. Moscow: Nauka, p. 91-95.
- Taranenko, S. P. 2009. Mohylnyky davnoruskoho Podolu Kyieva v yoho planuvannii strukturi. In: Bevz, M. (ed.). *Fortetsia: Zbirnyk zapovidnyka Tustan: na poshany Mykhaila Rozhka*. Lviv: Kamula, p. 348-357.
- Taranenko, S. P. 2016. *Planuvanna struktura davnoruskoho Podolu Kyieva: formuvannya ta rozvytok*. Warsaw: w. p.
- Tovkailo, M. T., Buzian, H. M., Teteria, D. A., Yurchenko, O. V. 2007. Doslidzhennia Pereiaslavskoho hruntovoho mohylnyka v 2005 r. In: Havryliuk, N. O. (ed.). *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2005–2007 rr.* Kyiv; Zaporizhzhia: IA NANU; Dyke Pole, p. 63-66.
- Tovkailo, M., Buzian, H., Teteria, D., Yurchenko, O. 2008. Materialy doslidzhennia davnoruskoho gruntovoho mohylnyka u Pereiaslavi. *Naukovi zapysky z ukrainskoi istorii*, 20, p. 86-95.
- Tolochko, P. P. 1983. *Drevnii Kiev*. Kyiv: Naukova dumka.
- Tolochko, P. P., Pachkova, S. P. 2000. Kyivska zemlia. In: Tolochko, P. P. (ed.). *Davnia istoria Ukrainy*, 3. Sloviano-Ruska doba. Kyiv: Polihrafknyha, p. 325-345.
- Unhurian, V. S. 2022. Rezultaty antropolohichnoho doslidzhennia. In: Kushtan, D. P. (ed.). *Zvit pro arheolohichni rozkopky v misti Cherkasy v 2022 rotsi*. Scientific Archives of the Institute of Archaeology, the NAS of Ukraine, f. 64, 22/2022.
- Yakovenko, N. M. 2025. *Narys istorii serednovichnoi ta rannomodernoi Ukrainy*. Kharkiv: Folio.
- Biehler-Gomez, L., del Bo, B., Petrosino, D., Morandini, P., Mattia, M., Palazzolo, L., Guerrini, U., Cattaneo, C. 2023. The Diachronic Trend of female and Male Stature in Milan Over 2000 Years. *Scientific Reports*, 13, 1343. <https://doi.org/10.1038/s41598-023-28406-5>.
- Bogin, B. 1999. *Patterns of Human Growth*. 2nd ed. Cambridge: Cambridge University Press.
- Cardoso, H. F. V., Gomes, J. E. A. 2009. Trends in Adult Stature of Peoples Who Inhabited the Modern Portuguese Territory from the Mesolithic to the Late 20th century. *International Journal of Osteoarchaeology*, 19 (6), p. 711-725. <https://doi.org/10.1002/oa.991>.
- Cox, S. L., Kaymak-Loveless, K., Shin, C., Alihodžić, T., Alt, K. V., Atanassova, N., Binder, D., Čaušević-Bully, M., Chohadzhiev, A., Chokhadzhiev, S., Duday, H., Gaydarska, B., Khudaverdyan, A., Micó, R. P., Nicklisch, N., Novak, M., Caravatti, C. O., Réveillas, H., Rivollat, M., Rottier, S., Tončinić, D., Zauner, S., Mathieson, I. 2025. Effects of Ancestry, Agriculture, and Lactase Persistence on the Stature of Prehistoric Europeans. *Current Biology*, 35, p. 1-12. <https://doi.org/10.1016/j.cub.2025.10.054>.
- Danilova, E. I. 1979. The Body Length of the Male Rural and Urban Population in the Middle Podnieprovje Territory During the Middle Ages. *АНΘΡΩΠΟΣ*, 6, p. 91-97.
- Dolzhenko, Yu., Kushtan, D. 2025. Morphological Characteristics of Cherkasy Male Inhabitants (the 17th–18th Centuries). *The Journal Epohi*, 33 (1), p. 157-177. <https://doi.org/10.54664/ZXFX6563>.
- Eddy, J. A. 1976. The Maunder Minimum. *Science*, 192 (4245), p. 1189-1202. <https://doi.org/10.1126/science.192.4245.1189>.
- Freeman, J., Baggio, A. J., Robinson, E., Byers, D. A., Gayo, E., Finley, J. B., Meyer, J. A., Kelly, R. L., Anderies, J. M. 2018. Synchronization of Energy Consumption by Human Societies Throughout the Holocene. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 115, p. 9962-9967. <https://doi.org/10.1073/pnas.1802859115>.
- Gerhards, H. 2005. Secular Variations in the Body Stature of the Inhabitants of Latvia (7th Millennium BC — 20th c. AD). *Acta Medica Lituanica*, 12 (1), p. 33-39.
- Hermanussen, M. 2013. *Auxology: Studying Human Growth and Development*. Stuttgart: Schweizerbart Science Publisher.
- Komlos, G., Hau, M., Bourguinat, N. 2003. An Anthropometric History of Early-Modern France. *European Review of Economic History*, 7, p. 159-189. <https://doi.org/10.1017/S1361491603000066>.
- Kopczyński, M. 2016. Body Height as a Measure of the Standard of Living: Europe, America and Asia. *Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych*, 76, p. 39-60. <http://dx.doi.org/10.12775/RDSG.2016.02>.
- Köpke, N., Baten, J. 2005. The Biological Standard of Living in Europe During the Last Two Millennia. *European Review of Economic History*, 9 (1), p. 61-95. <https://doi.org/10.1017/S1361491604001388>.
- Kozak, O., Diachenko, A. 2023. Deficiency Diseases in the Kyiv Rus' Subadult Population: The Issue of Small Sample Effects. *Anthropologischer Anzeiger*, 80 (4), p. 363-383. <https://doi.org/10.1127/anthranz/2023/1719>.
- Larsen, C. S. 1999. *Bioarchaeology: Interpreting Behavior from the Human Skeleton*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Larsen, C. S. 2002. *Bioarchaeology: Interpreting Behavior from the Human Skeleton*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Maat, G. J. R. 2005. Two Millennia of Male Stature Development and Population Health and Wealth in the Low Countries. *International Journal of Osteoarchaeology*, 15, p. 276-290. <https://doi.org/10.1002/oa.785>.
- Marcu Istrate, D., Constantinescu, M., Soficaru, A. 2015. *The Medieval Cemetery from Sibiu (Hermannstadt) Huet Square. Archaeology, Anthropology, History*. Tübinger Forschungen zur historischen Archäologie, 6. Tübingen: Verlag Dr. Faustus.
- Márquez-Grant, N., Webster, H., Truesdell, J., Fibiger, L. 2016. Physical Anthropology and Osteoarchaeology in Europe: History, Current Trends and Challenges. *International Journal of Osteoarchaeology*, 26 (6), p. 1078-1088. <https://doi.org/10.1002/oa.2520>.
- Meinzer, N. J., Steckel, R. H., Baten, J. 2018. Agricultural Specialization, Urbanization, Workload, and Stature. In: Steckel, R. H., Larsen, C. S., Roberts, C. A., Baten, J. (eds.). *The Backbone of Europe. Health, Diet, Work and Violence over Two Millennia*. Cambridge: Cambridge University Press, p. 231-252. <https://doi.org/10.1017/9781108379830.010>.

- Negasheva, M. A., Fedorchuk, O. A., Khafizova, A. A., Movsesian, A. A. 2025. Diachronic Height Changes in Europe from the Mesolithic to the Present: Exploring Possible Causes and Regional Specificities. *American Journal of Human Biology*, 37 (1), e24176. <https://doi.org/10.1002/ajhb.24176>.
- Niskansen, M., Maijanen, H., Juho-Antti, J., Niinimäki, S., Salmi, A.-K., Vilkkama, R., Väre, T., Salo, K., Kjellström, A., Molnar, P. 2018a. Scandinavia and Finland. In: Ruff, C. B. (ed.). *Skeletal Variation and Adaptation in Europeans: Upper Paleolithic to the Twentieth Century*. Maryland: Center for Functional Anatomy and Evolution Johns Hopkins University School of Medicine Baltimore, p. 355-396. <https://doi.org/10.1002/9781118628430.ch12>.
- Niskansen, M., Ruff, C. B., Holt, B., Sládek, V., Berner, M. 2018b. Temporal and Geographical Variation in Body Size and Shape of Europeans from the Late Pleistocene to Recent Times. In: Ruff, C. B. (ed.). *Skeletal Variation and Adaptation in Europeans: Upper Paleolithic to the Twentieth Century*. Maryland: Center for Functional Anatomy and Evolution Johns Hopkins University School of Medicine Baltimore, p. 49-89. <https://doi.org/10.1002/9781118628430.ch4>.
- Parker, G. 2013. *Global Crisis: War, Climate Change and Catastrophe in the Seventeenth Century*. New Haven; London: Yale University Press.
- Pfister, C., Luterbacher, J., Schwarz-Zanetti, G., Wegmann, M. 1998. Winter Air Temperature Variations in Western Europe During the Early and High Middle Ages (AD 750–1300). *The Holocene*, 8, p. 535-552. <https://doi.org/10.1191/095968398675289943>
- Post, J. D. 1984. Climatic Variability and the European Mortality Wave of the Early 1740s. *Journal of Interdisciplinary History*, 15 (1), p. 1-30. <https://doi.org/10.2307/203592>.
- Potekhina, I. 2011. Ukraine. In: Márquez-Grant, N., Fibiger, L. (eds.). *The Routledge Handbook of Archaeological Human Remains and Legislation*. London; New York: Routledge, p. 469-477.
- Ruff, C. B., Garofalo, E., Niinimäki, S. 2018. Britain. In: Ruff, C. B. (ed.). *Skeletal Variation and Adaptation in Europeans: Upper Paleolithic to the Twentieth Century*. Maryland: Center for Functional Anatomy and Evolution Johns Hopkins University School of Medicine Baltimore, p. 209-240. <https://doi.org/10.1002/9781118628430.ch8>.
- Schug, G. R., Parnell, E. K., Harrod, R. P. 2018. Changing the Climate: Bioarchaeology Responds to Deterministic Thinking About Human–Environmental Interactions in the Past. In: Buikstra, J. E. (ed.). *Bioarchaeologists Speak Out: Deep Time Perspectives on Contemporary Issues*. Cham: Springer, p. 133-159. https://doi.org/10.1007/978-3-319-93012-1_6
- Silventoinen, K., Sammalisto, S., Perola, M., Boomsma, D. I., Cornes, B. K., Davis, C., Dunkel, L., De Lange, M., Harris, J. R., Hjelmborg, J. V., Luciano, M., Martin, N. G., Mortensen, J., Nisticò, L., Pedersen, N. L., Skytthe, A., Spector, T. D., Stazi, M. A., Willemsen, G., Kaprio, J. 2003. Heritability of Adult Body Height: A Comparative Study of Twin Cohorts in Eight Countries. *Twin Research*, 6 (5), p. 399-408. <https://doi.org/10.1375/twin.6.5.399>
- Sládek, V., Berner, M., Makajevová, E., Velemínský, P., Hora, M., Ruff, C. B. 2018. Central Europe. In: Ruff, C. B. (ed.). *Skeletal Variation and Adaptation in Europeans: Upper Paleolithic to the Twentieth Century*. Maryland: Center for Functional Anatomy and Evolution Johns Hopkins University School of Medicine Baltimore, p. 315-354. <https://doi.org/10.1002/9781118628430.ch11>.
- Specht, M. 2017. *An Anthropometric History of Early Modern Europe with Special Consideration of the Holy Roman Empire, 1670–1760*. Ph.D. thesis. Ludwig-Maximilians-Universität München.
- Steckel, R. H. 2004. New Light on the “Dark Ages”. *Social Science History*, 28 (2), p. 211-229. <https://doi.org/10.1017/S0145553200013134>.
- Tanner, J. M. 1987. Growth as a Mirror of the Condition of Society: Secular Trends and Class Distinctions. *Pediatrics International*, 29 (1), p. 96-103. <https://doi.org/10.1111/j.1442-200X.1987.tb00015.x>
- Trotter, M., Gleser, G. C. 1952. Estimation of Stature from Long Bones of American Whites and Negroes. *American Journal of Physical Anthropology*, 10 (4), p. 463-514. <https://doi.org/10.1002/ajpa.133010040>.
- Trotter, M., Gleser, G. C. 1958. A Re-Evaluation of Estimation of Stature Based on Measurements of Stature Taken During Life and of Long Bones After Death. *American Journal of Physical Anthropology*, 16 (1), p. 79-123. <https://doi.org/10.1002/ajpa.1330160106>.
- Unhurian, V. w. y. A New Approach to Stature Estimation from Long Bone Lengths. *Sprawozdania Archeologiczne* (submitted).
- White, S. 2014. The Real Little Ice Age. *Journal of Interdisciplinary History*, 44 (3), p. 327-352. https://doi.org/10.1162/JINH_a_00574.
- Wirtz, K. W., Antunes, N., Diachenko, A., Laabs, J., Lemmen, C., Lohmann, G., McLaughlin, R., Zorita, E., Gronenborn, D. 2024. Multicentennial Cycles in Continental Demography Synchronous with Solar Activity and Climate Stability. *Nature Communications*, 15 (10248). <https://doi.org/10.1038/s41467-024-54474-w>.
- Wurm, H. 1986. Die Abnahme körperlicher Belastungen während des Wachstum, eine Teilursache der säkularen Körperhöhenprogressionen und der rezenten Verringerungen von Körperseiten asymmetrien. *HOMO — Journal of Comparative Human Biology*, 35, p. 68-84.
- Wyatt, B., Anderson, A., Ward, S., Wilson, L. A. B. 2024. What’s Luck Got to Do with It? A Generative Model for Examining the Role of Stochasticity in Age-at-Death, with Implications for Bioarchaeology. *American Journal of Human Biology*, 36 (9), e24115. <https://doi.org/10.1002/ajhb.24115>.

N. ABAY

ROMAN-PERIOD GLASS ARTEFACTS FROM THE SELÇUK UNIVERSITY MUSEUM COLLECTION



This study focuses on fourteen Roman-era glass artefacts kept at the Selçuk University Museum in Konya, Turkey. The primary subject of the research comprises the unguentaria, globular-bodied and funnel-mouthed bottles, beakers, and bowls included in this examined group.

K e y w o r d s: Iconium, Selçuk University Museum, Roman period, glass

Throughout history, glass has served as a pivotal material in the production of diverse objects intended to meet human needs (Canav 1985, p. 18). Whether utilised for personal adornment or as containers for perfumes, medicines, and similar substances, glass artefacts have evolved in technique, form, and function, maintaining a continuous presence in human life (Eker 2017, p. 16). Consequently, glass finds are among the most frequently encountered artefacts in both archaeological excavations and museum collections. Despite their prevalence, academic publications on Roman-era glass artefacts from Anatolia have remained relatively limited. Within this framework, this study aims to consolidate fragmented data concerning glass artefacts in the Roman world and interpret this material through the lens of archaeological findings.

Accordingly, the glass artefacts in the collection of the Selçuk University Museum in Konya, Turkey, have been classified into typological groups and examined in detail under various thematic headings. This study encompasses the analysis of the artefacts'

morphological characteristics and functions, as well as comprehensive cataloguing (Appendix 1). A total of fourteen Roman-period glass artefacts donated to the museum were analysed; this group includes unguentaria, spherical-bodied and funnel-mouthed bottles, beakers, and bowls. These specimens were manufactured using free-blowing or mould-blowing techniques and shaped with specialised tools. Decorative elements such as ribbing, fluting, or grooving, as well as the application of glass trails, enhance the visual aesthetics of several examples.

The collection predominantly features various shades of green, though specimens in blue, yellow, and brown tones are also present. These artefacts, with rim diameters ranging from 0.8–10.8 cm, heights from 4.7–19.5 cm, and wall thicknesses from 0.1–0.4 cm, are analysed under four primary functional categories, further divided into nine sub-types based on their rim and body features. As the donation-based nature of the collection enables the identification of specific production workshops, assessments of provenance and dating are based on comparative analysis of similar examples in the existing literature, focusing on formal and technical attributes.

Unguentaria (cat. nos. 1–6)

Bulbous-Bodied Unguentaria (cat. nos. 1–2)

The artefacts feature slightly everted, rounded rims, long cylindrical necks, and spherical or bulbous bodies that expand smoothly from the neck, terminating in rounded, concave bases. The glass fabric is dark blue and light blue in colour, respectively (figs. 1–2). These forms are consistent with the bottle/unguentarium types frequently encountered in Roman-period glass collections. According to Isings' typology, these long-necked, spherical-bodied specimens correspond specifically to Isings Form 26a (Isings 1957, p. 40). A similar

©Nizam ABAY, 2026 — PhD, Associate Professor, the Selçuk University, the Department of Archaeology, Turkey, ORCID: 0000-0002-8334-4436, nizamabay21@gmail.com

© Інститут археології НАН України, 2026

This is an Open Access article under the CC BY-NC-ND 4.0 license
<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/legalcode.en>



Fig. 1. Selçuk University Museum. Bulbous-Bodied Unguentarium, Mus. Inv. no: 375/A
Рис. 1. Музей Сельчучького університету. Цибулеподібний унгвентарій, інв. № 375/A

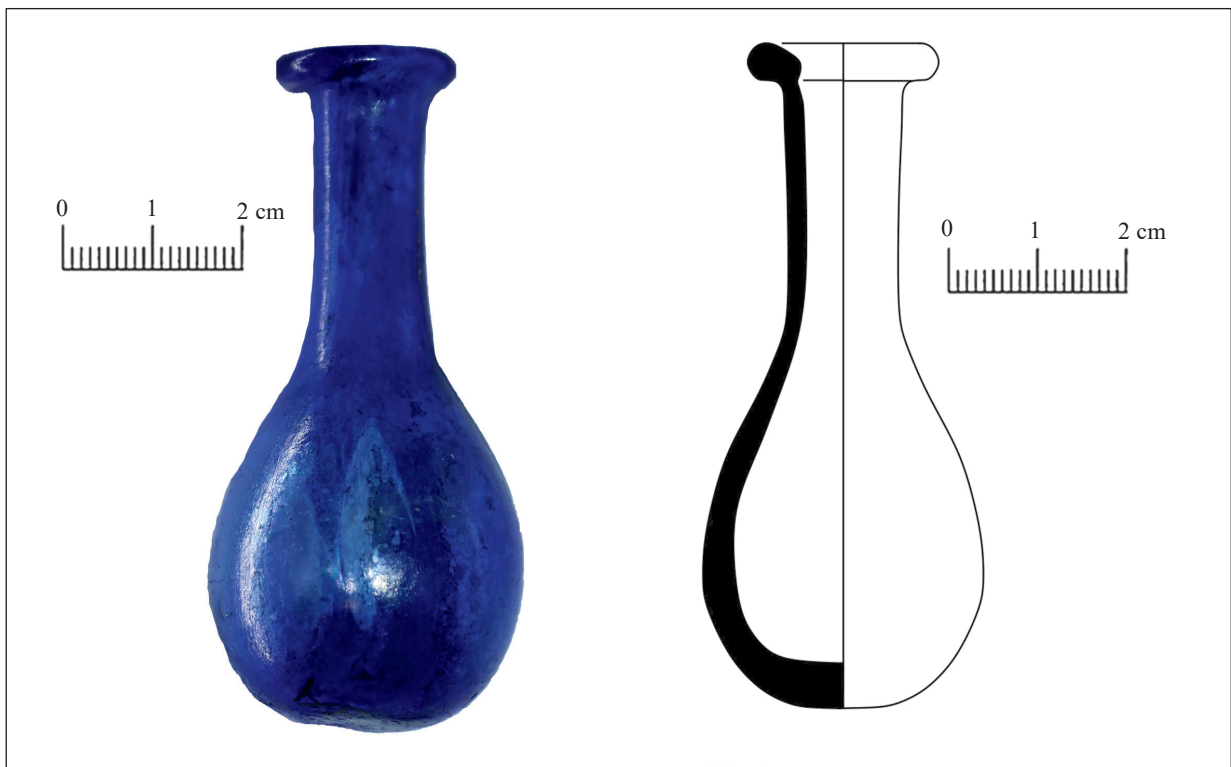


Fig. 2. Selçuk University Museum. Bulbous-Bodied Unguentarium, Mus. Inv. no: 373/A
Рис. 2. Музей Сельчучького університету. Цибулеподібний унгвентарій, інв. № 373/A

example among the glass artefacts from the Royal Ontario Museum, published by Hayes (Hayes 1975, p. 69, fig. 8), is dated to the mid-1st century AD.

Similar specimens have been extensively documented in museum collections and necropolis finds across Anatolia. The long-necked, spherical-bodied bottles within this museum's glass collection exhibit close parallels to the examined artefacts in terms of form and proportion (Atila, Gürler 2008, p. 33, cat. no. 33). Likewise, glass bottles in the Hüseyin Kocabaş Collection, dated to the 1st century AD, provide comparable examples in terms of glass fabric colour and surface characteristics (Akat, Fıratlı, Kocabaş 1984, p. 29, cat. nos. 176, 180, pics. 74–75).

Published finds from various Anatolian museums clearly demonstrate the regional distribution of this form. Specifically, Roman-period glass bottles in the museums of Kahramanmaraş (Eker 2014, p. 166–167, cat. no. 117), Mardin (Eker 2024, p. 256–257, cat. nos. 85–86), and Samsun (Özbilgin 2019, p. 273, fig. 45a) share common characteristics with our specimens in terms of size, form, and technical features. In light of these data, the examined glass artefacts shows strong similarities — in terms of form, technique, and material properties — to the free-blown glass unguentaria prevalent in Anatolia and the Eastern Mediterranean. Based on these comparisons, the artefacts can be regarded as typical glass unguentaria datable to the 1st century AD.

Piriform-Bodied Unguentaria (cat. nos. 3–4)

In terms of morphology, these artefacts feature an everted and inwardly folded rim, a cylindrical neck, a piriform (pear-shaped) body, and a flat base. The glass colour is intense cobalt blue, with light blue and greenish streaks appearing as flow marks across the body. The other specimen is characterised by dark green tones (figs. 3–4). It is widely recognised that such vessels were primarily utilised for the storage of perfumes, oils, and cosmetic substances, and they are frequently recovered from funerary contexts.

However, some studies have shown that terracotta unguentaria have a very high permeability (Hellström 1965, p. 24; Dündar 2008, p. 6); this suggests that expensive and valuable perfumes or oils could not have been stored in these vessels for long periods (Hellström 1965, p. 24). Beyond these uses, it has been noted that unguentaria were also employed to transport materials such as honey, vinegar, *garum* (fish sauce), various spices, *silphium*, and medicinal substances (Hellström 1965, p. 24).

The long-necked, pear-shaped specimens can be associated particularly with Isings Form 28 and its derivatives (Isings 1957, p. 42, Form 28a). Furthermore, they have been classified within the Morin-Jean Form 22 group (Morin-Jean 1922–1923, p. 73, fig. 66). In Isings' study on glass artefacts from the Limburg region, a specimen exhibiting similar formal characteristics was dated to the 1st–2nd centuries AD (Isings 1971, fig. 15, no. 6). The high concentration of specimens belonging to this form group in the Syro-Palestinian region indicates that these types of vessels may be linked to Eastern Mediterranean production traditions (Hayes 1975, p. 72, no. 242, pl. 16). Similar pear-shaped glass bottles examined by Barkóczi (Barkoczi 1996, p. 60, no. 151) offer striking parallels to the artefacts in the Selçuk Museum, particularly regarding body proportions and rim morphology.

Furthermore, comparisons with similar glass vessels in the Bergama Museum Collection (Atila, Gürler 2008, p. 36, cat. nos. 38–39) and the Hüseyin Kocabaş Collection (Akat, Fıratlı, Kocabaş 1984, p. 29, pic. 78) reveal strong parallels, particularly in terms of body morphology, neck length, and the greenish-blue tones of the glass.

As a result of the evaluation of these analogous specimens, the significant overlap in manufacturing techniques, the preference for similar chromatic tones, and the consistency in morphological characteristics allow the artefacts under study to be dated to the 1st and 2nd centuries AD within the Syro-Palestinian typology.

Fusiform Unguentarium (cat. no. 5)

The glass artefact under examination is an unguentarium characterised by a long, slender cylindrical neck, a fusiform (spindle-shaped) body, and a base that tapers towards a pointed tip (fig. 5). The rim is everted, folded inward, and rounded. The transition between the neck and the body is smooth, and the body terminates in an elongated, pointed base that narrows significantly towards the bottom. The glass is light yellowish-brown in colour.

Stern suggests that such artefacts were imported from the Aegean and dates them to the 2nd century AD, noting that specimens from Anazarbus were found in the same context as 2nd century AD coins (Stern, Yağcı 1989, p. 602, pic. 10: 5–8). In addition to examples originating from Greece and Cyprus (Weinberg, McClellan 1992, p. 115, no. 80), finds from the excavations at Miletus (Rohde 1980, p. 20, Gruppe B, Abb. 14) and Assos (Arslan 2008, p. 52, pic. 6, no. 6), as well as glass bottles in the Hatay Museum

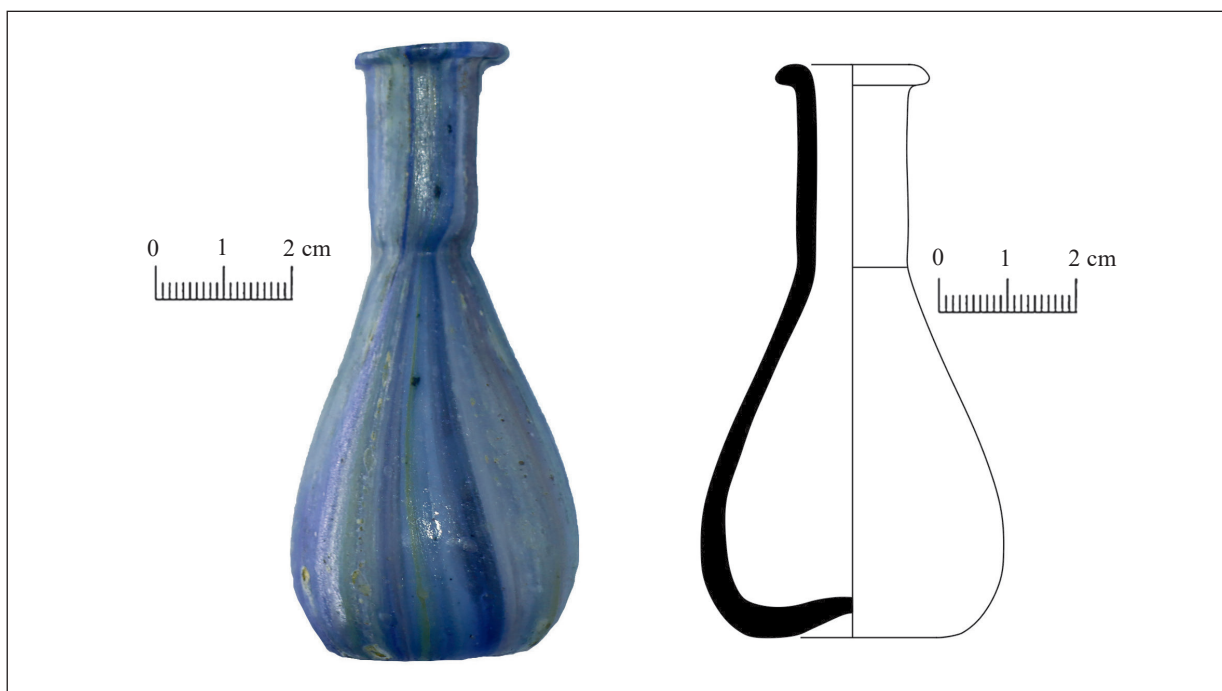


Fig. 3. Selçuk University Museum. Piriform-Bodied Unguentarium, Mus. Inv. no: 370/A

Рис. 3. Музей Сельчущького університету. Грушеподібний унгвентарій, інв. № 370/A

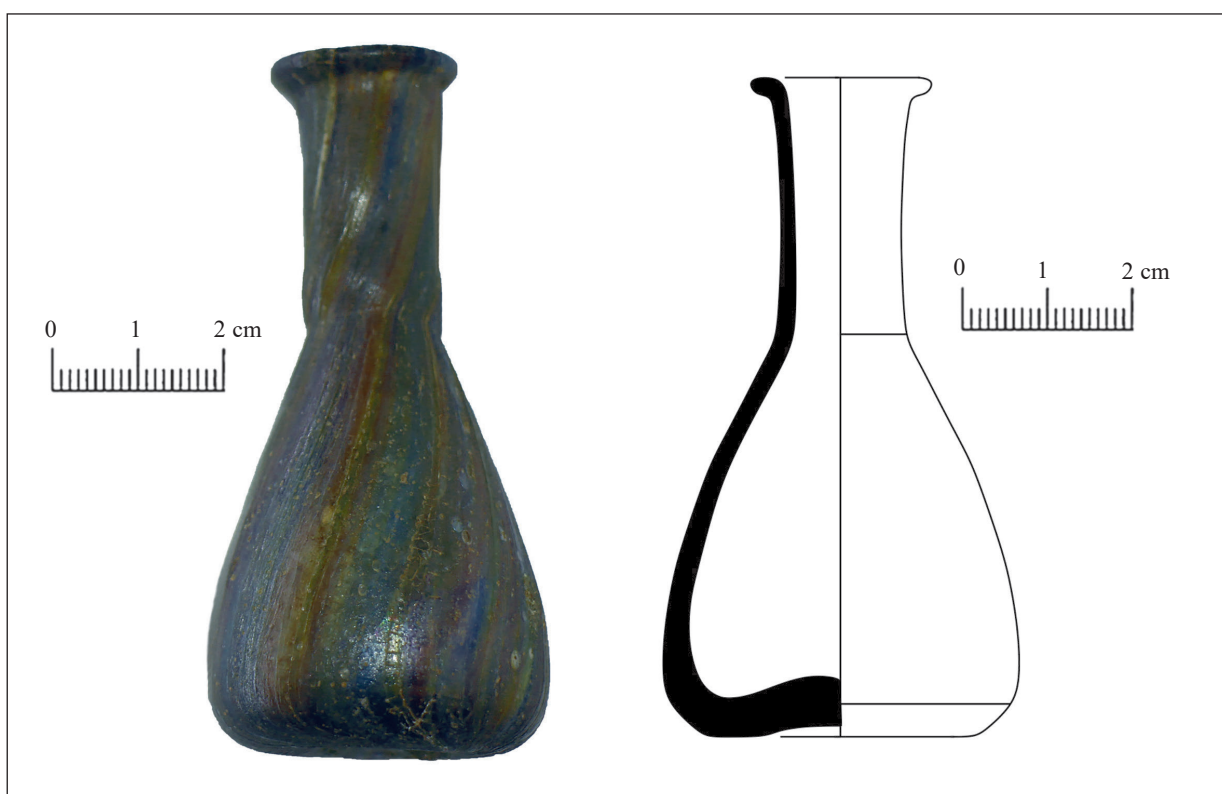


Fig. 4. Selçuk University Museum. Piriform-Bodied Unguentarium, Mus. Inv. no: 374/A

Рис. 4. Музей Сельчущького університету. Грушеподібний унгвентарій, інв. № 374/A

Collection (Yağcı 1990, pic. 33, no. 32), exhibit close morphological parallels to the artefact under study. Specifically, the long-necked, piriform-bodied, and

pointed-base examples are similar in terms of both general formal conception and production technique. Since these comparative examples are generally

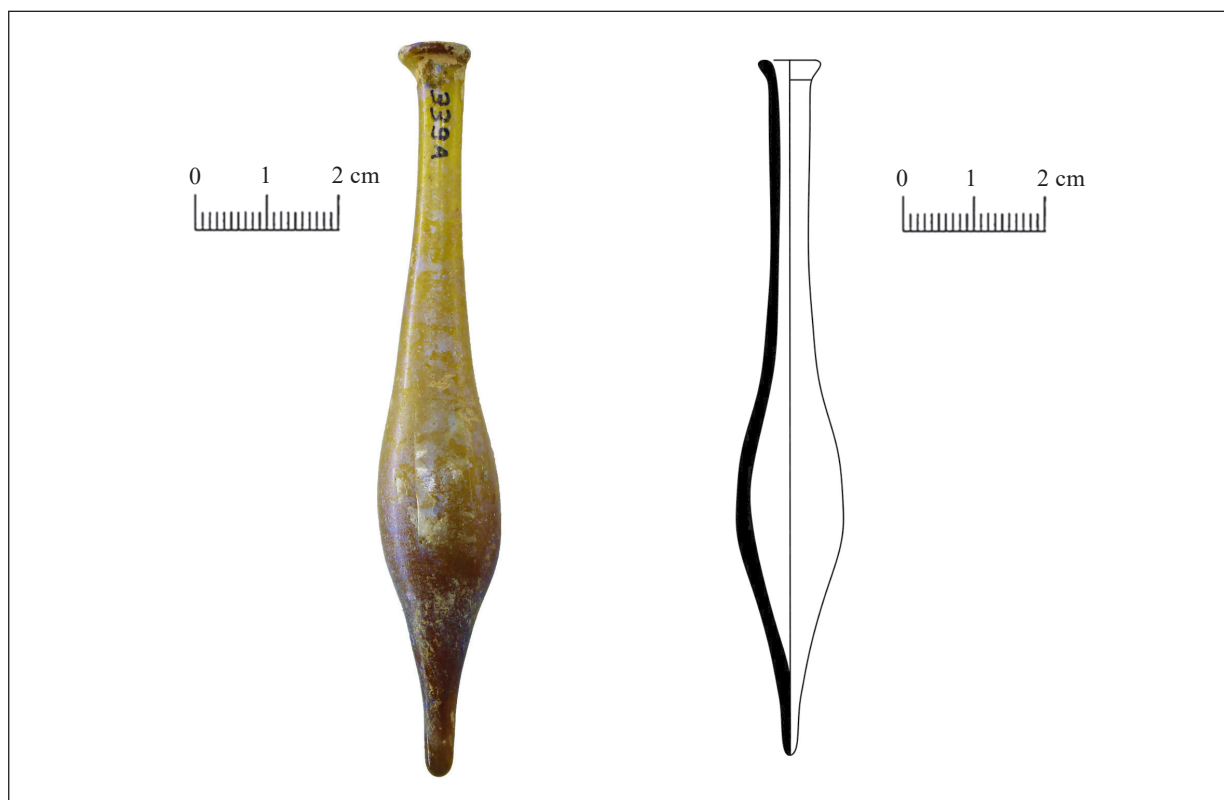


Fig. 5. Selçuk University Museum. Fusiform-Shaped Unguentarium, Mus. Inv. no: 339/A

Рис. 5. Музей Сельчучького університету. Веретеноподібний унгвентарій, інв. № 339/A

dated in the literature to the 1st–2nd centuries AD, it is possible to evaluate the examined glass artefact within the same chronological framework.

Furthermore, specimens in the Kahramanmaraş Museum collection (Eker 2014, p. 179–181, cat. nos. 212, 214), dated to the second half of the 1st century AD, exhibit close parallels with cat. no. 5 in terms of both morphological characteristics and glass colouration.

In this regard, two unguentaria uncovered during the excavations of Elaiussa Sebaste (Gençler 2009, p. 54, cat. nos. 113–114), as well as a drop-based unguentarium recovered from a sarcophagus dated to the 1st century AD in Assos (Arslan 2008, p. 52, pic. 6, no. 7), demonstrate similarities to the example catalogued as no. 5.

Fusiform Unguentarium (cat. no. 6)

The specimen under examination has a long, slender cylindrical neck and a needle-shaped body, and features a conical base that tapers to a teardrop-shaped tip (fig. 6). The glass of this artefact exhibits light blue-green tones.

This example matches the shape of a toilet bottle (unguentarium) found in Roman-period glass collections and is dated to the 4th century AD according to Morin-Jean (1922–1923, p. 82, Form 32). Furthermore, with their long necks and teardrop-

shaped bodies, such examples are typically classified within the Isings Form 105. (Isings 1957, p. 40).

Furthermore, two bottle specimens from the Porte Blanche cemetery — now housed at the Strasbourg Museum and dated to the late 3rd or 4th century AD — appear to share similarities with the examined artefact from the Selçuk Museum. (Straub 1879–1880, p. 14, 18).

Among the Roman glass artefacts studied by Hayes, there are unguentaria with long cylindrical necks and pointed bases; these examples show close similarities to the artefacts under study, both in terms of morphology and glass colouration (Hayes 1975, p. 118–119, pl. 28, nos. 461–462).

Bowl (cat. no. 7)

The vessel features an everted, shaped rim and a deep hemispherical body. The base displays a concave profile with a distinct pontil mark at the centre, surrounded by a low and wide base ring (fig. 7). The glass is characterised by light greenish tones; dense traces of corrosion are observed on the surface.

The specimen under study falls within the Isings Form 42 of the Mediterranean Group (1957, p. 58). Isings states that these bowls do not predate the Flavian period (Isings 1957, p. 58). She further notes that such bowls were commonly used among

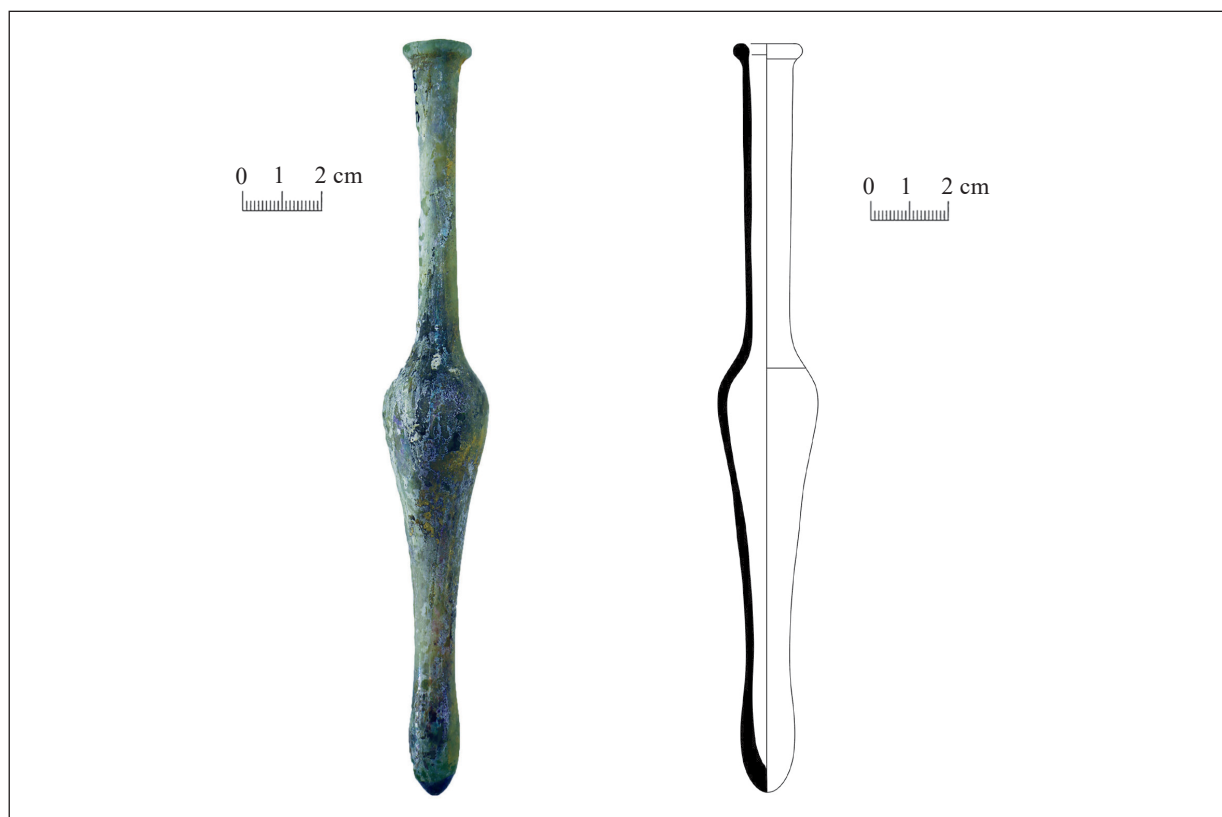


Fig. 6. Selçuk University Museum. Fusiform-Shaped Unguentarium, Mus. Inv. no: 378/A

Рис. 6. Музей Сельчучького університету. Веретеноподібний унгвентарій, інв. № 378/A

the glassware of Pompeii and Herculaneum. Similar examples, published by Hayes in the glass collection of the Royal Ontario Museum (Hayes 1975, p. 191, pl. 5, nos. 56–58), are dated to the early 1st century AD.

The bowl specimens in the Hüseyin Kocabaş Collection Glass Artefacts Catalogue (Akat, Fıratlı, Kocabaş 1984, p. 69, cat. no. 317, pic. 155) show morphological similarities to the examined vessel. Additionally, when compared with similar bowls in the Bergama glass collections (Atila, Gürler 2008, p. 123, cat. no. 193), particularly concerning their hemispherical body form and concave base with a pontil mark, it is evident that the examined specimen represents the widespread use of this type in Anatolia during the 1st century AD.

In light of these evaluations, this glass bowl, with an everted rim, hemispherical body, and base ring, can be dated to the first half of the 1st century AD, alongside similar examples of Anatolian and Eastern Mediterranean origin.

Beaker (cat. no. 8)

The thin rim, shaped by pulling outward, has been rounded and smoothed by fire-polishing. It is decorated with polished wheel-cut marks created by wrapping glass around a cylindrical body four times (fig. 8). A distinct pontil mark resulting from

the blowing technique is visible on the thick, flat base. The artefact, produced in a light greenish hue, exhibits dense corrosion, localised encrustation, and traces of iridisation on its surface.

In general typological studies of Roman glassware, such as that of Isings (Isings 1957, p. 47), the artefact under examination is classified within the Form 30 category. Hayes notes that wheel-cut, polished, and decorated cylindrical vessels were produced extensively in the region of Syria or Cyprus, particularly during the 2nd–3rd centuries AD, and occupied an important place among vessels for everyday use (Hayes 1975, p. 201, pl. 15, no. 190). The closest parallels to this form and decorative style are found in the Hüseyin Kocabaş Collection (Akat, Fıratlı, Kocabaş 1984, p. 68, cat. no. 297, pic. 141); these are comparable particularly in terms of the horizontal decorations formed by wrapping glass threads of the same colour around the body. However, the clarity of the glass and the precision of workmanship in the Selçuk Museum specimen suggest a date approximately one century earlier.

Two specimens in the Bergama Museum collection (Atila, Gürler 2008, p. 131–132, cat. nos. 203–204), dated to the 1st–2nd centuries AD, exhibit characteristics identical to those of the

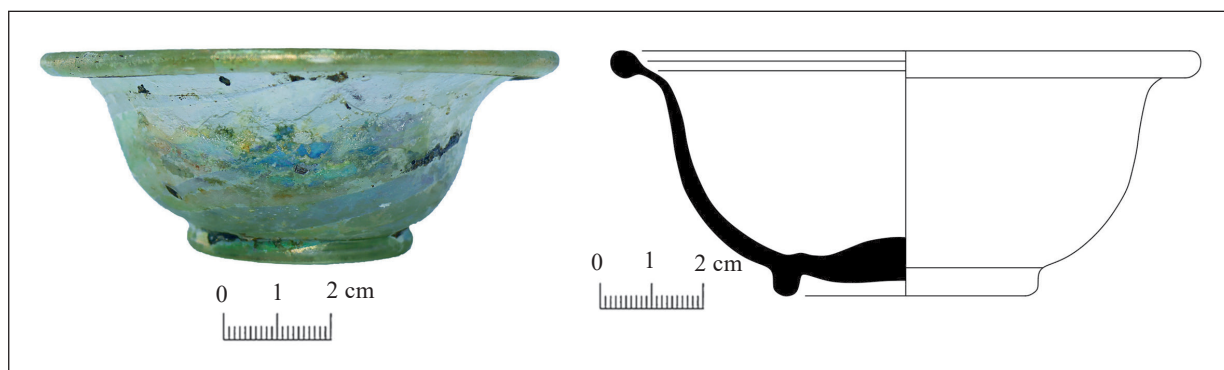


Fig. 7. Selçuk University Museum. Bowl, Mus. Inv. no: 1744/A

Рис. 7. Музей Сельчучького університету. Чаша, інв. № 1744//A



Fig. 8. Selçuk University Museum. Beaker, Mus. Inv. no: 1473/A

Рис. 8. Музей Сельчучького університету. Склянка, інв. № 1473/A

Selçuk Museum artefact. In particular, the simple decoration created with the same-coloured glass threads and the transparency of the glass show direct parallels with the examined specimen. Considering its form, decoration, production technique, and comparative examples, the artefact may be dated to the 1st–2nd centuries AD.

Spherical-Bodied and Funnel-Mouthed Bottles

Spherical-Bodied Miniature Bottle (cat. no. 9)

The object (fig. 9) was made using separate moulds for the neck and body. It has a short, cylindrical neck with a wide, slightly flared funnel-shaped mouth, a rounded sloping rim, a spherical body, and a slightly concave base. The glass has a dark greenish tint.

The vessel is devoid of decoration, emphasising a minimalist form. It is thought that such vessels were primarily used for the storage of perfumes, ointments, and similar liquids (Israeli 2003, p. 112–115).

The examined specimen corresponds to Roman-period glass vessels with a short neck, spherical body, and funnel-shaped mouth in Isings' typology (Isings 1971, p. 45, fig. 1, pl. 55: 104, no. 14). Due to its resemblance to a small-scale bottle/unguentarium type, it has also been associated with Isings Form 26, which is dated to the 3rd century AD (Ising 1957, p. 40). Furthermore, in Hayes' typological study of glass artefacts (Hayes 1975, p. 206, pl. 21: 323), it shows close parallels in terms of glass characteristics and morphology with miniature spherical-bodied vessels dated to the 3rd–4th centuries AD.



Fig. 9. Selçuk University Museum. Spherical-Bodied Miniature Bottle, Mus. Inv. no: 344/A

Рис. 9. Музей Сельчучького університету. Сферична мініатюрна пляшечка, інв. № 344/А

Spherical-bodied vessels with funnel mouths in the Hüseyin Kocabaş Collection (Akat, Fıratlı, Kocabaş 1984, p. 62, pic. 103), dated to the 3rd century AD, share common characteristics with the examined specimen. Glass artefacts found in the museums of Kahramanmaraş (Eker 2014, p. 298, cat. no. 116), Şanlıurfa (Marangoz 2018, p. 222-223, cat. nos. 116–117), and Samsun (Temür, Özbilgin 2019, p. 67, pic. 46) are also comparable to the examined artefact in terms of colour and form. Consequently, examples from Anatolian museum collections demonstrate that these types of glass bottles were widely used across a broad geographical area.

When typological comparisons, production techniques, the properties of the glass, and the chronological data of similar specimens are considered together, it may be suggested that the miniature spherical-bodied glass vessel under study dates to the 3rd–4th centuries AD.

Spherical-Bodied and Funnel-Mouthed Drop-per Flask (cat. no. 10)

The artefact (fig. 10) possesses a slightly conical neck and a broad spherical body. The neck tapers gradually towards the body, while flaring outward at the top to form an everted mouth. At the transition between the neck and the body, there is a distinct constriction made by a tool. The body is elongated in proportion to the neck, and the base is slightly concave. The glass is greenish in tone, with traces of

corrosion and localised encrustation on the surface. These surface characteristics indicate that the artefact remained underground for a long period, reflecting the degradation processes frequently encountered in Roman-period glass finds.

In terms of morphological characteristics, the work shows close parallels with the Isings Form 101–133 group, which comprises short-necked, spherical-bodied vessels with funnel mouths. Isings suggests that the origin of these spherical glass vessels may be related to the Karanis region in Egypt and that the form developed there after 300 AD (Isings 1957, p. 119, 161). Glass objects featured in Hayes' typological study (Hayes 1975, p. 78, pl. 7, cat. nos. 280-281) also resemble the object under examination in terms of both form and decoration.

The Selcuk Museum specimen is comparable in form and decoration to glass vessels in the Hüseyin Kocabaş Collection (Akat, Fıratlı, Kocabaş 1984, p. 64, cat. no. 258, pic. 113), dated to the 3rd century AD. However, in those comparative examples, the shoulder merges with the body through a soft transition, which distinguishes them from the artefact in this study. On the other hand, bottle specimens from the Şanlıurfa Museum (Marangoz 2018, cat. no. 88, p. 194) and the Bergama Museum (Atilla, Gürler 2008, p. 156, cat. nos. 232–233) dated to the 2nd–4th centuries AD, show close resemblance to the artefact under study, specifically in terms of colour and the formal technique used to create a

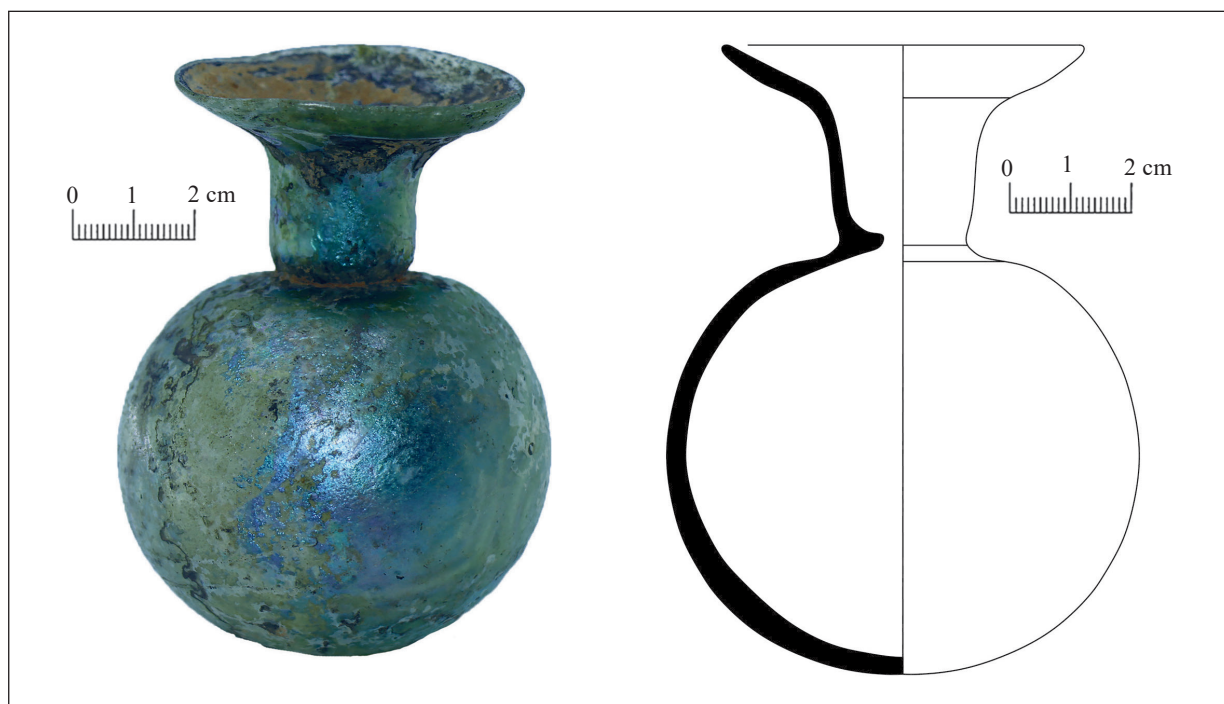


Fig. 10. Selçuk University Museum. Spherical-Bodied Dropper Flask with Funnel Mouth, Mus. Inv. no: 351/A

Рис. 10. Музей Сельчуцького університету. Сферична мініатюрна пляшечка з лійкоподібним горлом, інв. № 351/A

constricted, narrow transition from neck to body. Furthermore, a similar bottle form in the Canav glass collection (Canav 1985, p. 52, no. 67), dated to the 3rd–4th centuries AD, shows close stylistic and morphological affinity with the Selçuk Museum artefact. Taken together, these comparisons of form and decoration suggest that such spherical-bodied, cylindrical-necked bottles with funnel mouths were produced in the Eastern Mediterranean (Egypt-Syria-Palestine) during the 3rd–4th centuries AD.

Spherical-Bodied Bottle with Funnel Mouth (cat. no. 11)

The artefact exhibits a funnel-shaped mouth, everted and slightly folded inward, a cylindrical/conical neck that tapers from the rim towards the body, a piriform body that expands with smooth transitions from the neck, and a slightly concave base (fig. 11). The glass is greenish in tone, and a thin layer of corrosion is visible on the surface. Produced using the free-blowing technique, the vessel reveals faint rotational marks on the body.

In terms of morphological characteristics, particularly the combination of a funnel mouth, narrow neck, and bulbous body, the specimen may be classified within the Isings Form 104b (Isings 1957, p. 124). Isings categorised this form among the glass vessels of the 3rd century AD. According to the researcher, the type features a simple rim, while later specimens exhibit conical- or square-

sectioned necks, predominantly spherical bodies, and surfaces decorated with fluting or painted motifs. The preference for green tones in the glass is characteristic of this group. Isings states that this form emerged in the second half of the 3rd century AD and, through typological evolution, became a characteristic form of the 4th century AD (Isings 1957, p. 123-124).

Furthermore, in Hayes' typological study of glass artefacts, the Cypriot-made vessel with a spherical body and funnel-shaped mouth, dated to the 2nd–3rd centuries AD, shows close parallels in terms of both glass characteristics and form (Hayes 1975, p. 62, pl. 19, no. 164).

When compared with Anatolian finds, the artefact shows significant parallels in both morphology and glass colouration with a 3rd–4th century AD specimen in the Yüksel Erimtan Collection (Lightfoot, Arslan 1992, p. 154, no. 94), examples exhibited at the Carnegie Museum of Natural History (Oliver 1980, p. 119-120, cat. nos. 206–208) dated to the 3rd century AD, and similar forms in the Hüseyin Kocabaş Collection (Akat, Fıratlı, Kocabaş 1984, p. 63, cat. nos. 260-261, pics. 114-115). Furthermore, a funnel-mouthed, spherical-bodied green glass bottle in the Aydın Museum (Temür, Özbilgin 2022, p. 2542, pic. 15), dated to the 3rd–4th centuries AD, also shows strong similarities to the Selçuk Museum artefact. Within the context of these



Fig. 11. Selçuk University Museum. Spherical-Bodied Bottle with Funnel Mouth, Mus. Inv. no: 346/A

Рис. 11. Музей Сельчущого університету. Сферична мініатюрна пляшечка з лійкоподібним горлом, інв. № 346/A

comparisons, this type — widely represented in Anatolian museum collections — ranks among the standardised forms of Roman glass production during the 3rd–4th centuries AD.

Spherical-Bodied Bottle with Droplet Decoration (cat. no. 12)

The artefact (fig. 12) features an unthickened rim, a short cylindrical/conical neck that tapers slightly from top to bottom, and a spherical body that expands abruptly from the neck. The base is prominent externally and slightly concave underneath. The glass is light yellowish-green in tone, with traces of corrosion, encrustation, and localised opacification visible on the surface. The spherical body is decorated with teardrop motifs.

Green glass was commonly preferred for this type, and the form emerged in the second half of the 3rd century AD, becoming a characteristic form of the 4th century AD (Isings 1957, p. 124).

The artefact under study shows close parallels with a similar specimen dated to the 3rd–4th centuries AD and published in the glass collections of the Şanlıurfa Museum (Marangoz 2018, p. 216, cat. no. 110). That specimen, characterised by a short neck, a bulbous body, and light greenish glass, shows strong similarities to the Selçuk Museum artefact in morphology, glass-working technique, and droplet motifs.

In terms of morphological features and production technique, this glass bottle type is also similar to a specimen in the Türkiye Şişe Cam

Fabrikaları Collection (Canav 1985, p. 58, no. 81). Furthermore, it exhibits close affinities in both form and decoration with a similar specimen in the Bergama Museum Collection (Atila, Gürler 2008, p. 174, cat. no. 262) dated to the 4th–5th centuries AD. However, the higher transparency and lighter colour of the glass in the Selçuk Museum specimen suggest a slightly earlier date.

When the simplicity of the form, the distinct spherical body, the predominance of light green tones in the glass, and the transparency of the surface are considered together, the artefact appears consistent with the late phase defined by Isings and may therefore be dated to the 3rd–4th centuries AD.

Funnel-Mouthed Bottles (cat. nos. 13–14)

The glass artefacts under examination feature slightly everted, fire-polished rims, short cylindrical necks, and spherical bodies that expand smoothly from the neck, terminating in concave bases (figs. 13–14). The surface of each body is animated by vertically arranged ribbed decorations, spaced at regular intervals and extending from the neck to the base. Produced in light greenish tones, the artefacts exhibit localised traces of corrosion and surface matting.

In terms of morphology and decoration, these small ribbed-bodied bottles represent one of the common types of Early and Late Roman glass production and are frequently encountered in the Israel region (Stern, Gorin-Rosen 1997, p. 14–17, fig. 8: 16; Nagorsky 2007, p. 47, fig. 4.1; Winter 2010, p. 101, fig. 2: 9).

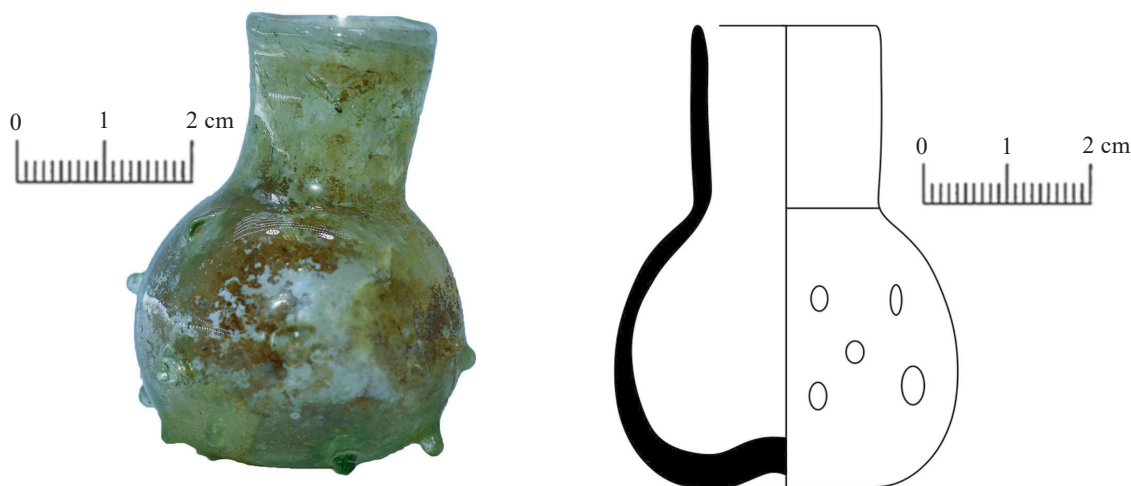


Fig. 12. Selçuk University Museum. Spherical-Bodied Bottle with Droplet Decoration, Mus. Inv. no: 340/A

Рис. 10. Музей Сельчуцького університету. Сферична пляшечка з краплинним оздобленням, інв. № 340/А

Specimens comparable to the Selçuk Museum artefacts are found among the examples dated to the 3rd–4th centuries AD in the Mardin Museum. They show close parallels, particularly in the arrangement of the ribs and the overall silhouette (Eker 2024, p. 488–489, cat. nos. 317–318). Furthermore, among other examples in Anatolian museums, finds from Afyon (Lightfoot 1989, pl. 7, no. 3), Burdur (Soslu 2022, cat. nos. 234–235), and Tire (Gürler 2000, cat. no. 135) show similarities, especially in the proportions of their funnel-shaped rims. However, the slightly more spherical body forms distinguish them from the Selçuk Museum specimens.

In light of these comparisons, and considering morphology, production technique, glass colour, and decorative features, the artefacts may be dated to the 3rd–4th centuries AD. These vessels constitute refined examples of the ribbed-body tradition widely utilised in Anatolian and Eastern Mediterranean glassmaking. In particular, the small ribbed vessels from the Israel region mentioned above demonstrate that the Selçuk Museum artefacts are technically and formally consistent with broader Mediterranean production traditions.

Conclusion

A comparative analysis of the glass artefacts held in the Selçuk University Museum collection was conducted based on their morphological and decorative features, using published articles, books, and catalogues of similar glass artefacts.

It is evident that the glass artefacts under study were manufactured using free-blowing and tool-forming techniques, which were widely employed during the Roman period. Green tones are predominantly represented among the vessels (cat. nos. 6–14), which generally exhibit thin-walled and transparent characteristics. Additionally, a limited number of examples produced in blue, yellowish, and brown tones were identified (cat. nos. 1–5). Decorative elements such as ribbing (cat. nos. 13–14), droplet decoration (cat. no. 12), rotational trails (cat. no. 11), and glass thread trailing (cat. no. 8) are observed in some examples. In accordance with their general typological and technological features, these artefacts may be dated to between the 1st and 4th centuries AD.

Literature reviews and comparisons with analogous specimens indicate that the glass artefacts in question likely originated in the Syro-Palestinian region, Cyprus, or the broader Eastern Mediterranean. The presence of similar examples in various Turkish museum collections — such as those in Şanlıurfa, Kahramanmaraş, Mardin, Burdur, Kayseri, Hatay, and Samsun — demonstrates that these types of glass vessels were in circulation across a broad geographical area. This suggests that the artefacts may have been transported into the interior of Anatolia via trade routes, particularly through coastal settlements and established commercial networks.

The fact that the vast majority of the artefacts were recovered in intact condition allows them to be interpreted as funerary finds. Classified according to their morphological features, the



Fig. 13. Selçuk University Museum. Funnel-Mouthed Bottle, Mus. Inv. no: 353/A

Рис. 13. Музей Сельчучького університету. Сферична пляшечка з лійкоподібним горлом, інв. № 353/A



Fig. 14. Selçuk University Museum. Funnel-Mouthed Bottle, Mus. Inv. no: 342/A

Рис. 14. Музей Сельчучького університету. Сферична пляшечка з лійкоподібним горлом, інв. № 342/A

vessels were examined within four main types and nine sub-types. Unguentaria with bulbous, piriform (pear-shaped), and fusiform (spindle-shaped) bodies; bottles with cylindrical or spherical

bodies; funnel-mouthed and short-necked bottles; and specimens in the form of bowls and beakers were evaluated in detail. It is well-established that such vessels were primarily used for the storage

of perfumes, oils, and cosmetic substances and are frequently encountered in funerary contexts. The characteristic narrow necks of these vessels should be viewed as a functional design feature intended to allow controlled use and prevent the accidental spillage of valuable liquids.

Acknowledgements

Financial Disclosure: This study was supported by the Selçuk University Scientific Research Projects (BAP) Coordination Unit (Project No: 26401062).

Appendix 1. Catalogue of ROMAN-PERIOD GLASS ARTEFACTS*

1 (fig. 1). Mus. Inv. no: 375/A. Bulbous-bodied unguentarium. Dimensions: r.d. = 2.4 cm, b.d. = 2.8 cm, H = 11.9 cm. Colour: blue. Technique: free-blown, tool-formed. Date: 1st century AD.

Description: the rim is everted and folded inward. The neck exhibits a slightly conical profile; the body is bulbous (onion-shaped), terminating in a slightly concave base.

Analogies: Isings 1957, p. 40, Form 26a; Hayes 1975, p. 51, pl. 16, no. 99; Stern, Yağcı 1989, p. 598, fig. 3/3; Lightfoot, Arslan 1992, no. 113; Öztürk 2003, p. 75, cat. no. 3, fig. 3; Atila, Gürler 2008, p. 33, cat. no. 33; Temür, Özbilgin 2023, fig. 48.

2 (fig. 2). Mus. Inv. no: 373/A. Bulbous-bodied unguentarium. Dimensions: r.d. = 1.8 cm, b.d. = 1 cm, H = 7.5 cm. Colour: dark blue. Technique: free-blown, tool-formed. Date: 1st century AD.

Description: the rim is everted and folded inward. The neck exhibits a slightly conical profile, while the body is bulbous (onion-shaped), terminating in a slightly concave base.

Analogies: Isings 1957, p. 40, Form 26a; Hayes 1975, p. 51, pl. 16, no. 99; Akat, Fıratlı, Kocabaş 1984, p. 60, cat. no. 165, lev. 24, pic. 77; Stern, Yağcı 1989, p. 598, fig. 3/3; Lightfoot, Arslan 1992, no. 113; Öztürk 2003, p. 75, cat. no. 3, pic. 3; Temür, Özbilgin 2023, pic. 48.

3 (fig. 3). Mus. Inv. no: 370/A. Piriform-bodied unguentarium. Dimensions: r.d. = 1.8 cm, b.d. = 2.2 cm, H = 8.4 cm. Colour: bluish. Technique: free-blown, tool-formed. Date: 1st–2nd centuries AD.

Description: The neck exhibits a cylindrical profile; the body is piriform (pear-shaped) with a tool-formed base, terminating in a slightly concave bottom.

Analogies: Isings 1957, p. 42, Form 28a; Saldern 1980, pl. 8; Akat, Fıratlı, Kocabaş 1984, p. 61, cat. no. 205, lev. 27, pic. 90; Özgümüş 2000, pic. 34, no. 163; Öztürk 2003, p. 75, cat. no. 3, pic. 3.

4 (fig. 4). Mus. Inv. no: 374/A. Piriform-bodied unguentarium. Dimensions: r.d. = 1.8 cm, b.d. = 2.6 cm, H = 7.8 cm. Colour: blue-green, yellow, brown. Technique: free-blown, tool-formed. Date: 1st–2nd century AD.

Description: The neck exhibits a cylindrical profile; the body is piriform (pear-shaped) with a tool-formed base terminating in a slightly concave bottom.

Analogies: Isings 1957, p. 42, Form 28a; Saldern 1980, pl. 8; Akat, Fıratlı, Kocabaş 1984, p. 61, cat. no. 205, lev. 27, pic. 90; Özgümüş 2000, pic. 34, no. 163; Öztürk 2003, p. 75, cat. no. 3, pic. 3.

5 (fig. 5). Mus. Inv. no: 339/A. Spindle-shaped unguentarium. Dimensions: r.d. = 0.8 cm, b.d. = 0.2 cm, H = 9.9 cm. Colour: light yellowish-brown. Technique: free-blown, tool-formed. Date: second half of the 1st century AD.

Description: The rim is everted with a small spout at the edge; the neck is slender, elongated, and cylindrical. The mid-body is bulbous, while the base is elongated and terminates in a pointed tip.

Analogies: Akat, Fıratlı, Kocabaş 1984, p. 59, cat. no. 165, pics. 66, 67b; Canav 1985, p. 44, nos. 38–39; Eker 2014, p. 179–181, cat. no. 212; Hayes 1975, p. 118, no. 461; Kurup 2015, cat. no. 71; Lightfoot 2007, p. 152, no. 380; McFadden 1946, pl. XLV, no. 114; Weinberg, McClellan 1992, p. 115, no. 80.

6 (fig. 6). Mus. Inv. no: 378/A. Spindle-shaped unguentarium. Dimensions: r.d. = 1.4 cm, b.d. = 0.4 cm, H = 19.5 cm. Colour: green. Technique: free-blown, tool-formed. Date: 4th century AD.

Description: The rim is everted and folded inward, featuring a small spout at the edge; the neck is slender, elongated, and cylindrical in profile. The body is bulbous, while the base is elongated and pointed, terminating in a drop-shaped (tear-drop) tip.

Analogies: Hayes 1975, p. 118, no. 461; Akat, Fıratlı, Kocabaş 1984, p. 59, cat. no. 165, pic. 67a; Canav 1985, p. 44, nos. 38–39; Lightfoot 2007, p. 152, no. 380; Eker 2014, p. 179–181, cat. no. 214; Kurup 2015, cat. no. 71.

*Abbreviations used in the catalogue: **Mus. Inv. no.** – museum inventory number; **r.d.** – rim diameter; **b.d.** – base diameter; **H** – height; **W** – width.

7 (fig. 7). Mus. Inv. no: 1744/A. Bowl. Dimensions: r. = 10.8 cm, b.d. = 4.6 cm, H = 4.7 cm. Colour: green. Technique: free-blown, tool-formed. Date: first half of the 1st century AD.

Description: The artefact features an everted rim, a hemispherical deep body, a concave base with a distinct pontil mark, and a low, wide ring base.

Analogies: Isings 1957, p. 58, Form 42; Hayes 1975, p. 191, pls. 55–58; Akat, Fıratlı, Kocabaş 1984, p. 69, cat. no. 317, pic. 155; Atila, Gürler 2008, cat. no. 193, p. 123.

8 (fig. 8). Mus. Inv. no: 1473/A. Beaker. Dimensions: r.d. = 7.2 cm, b.d. = 5.4 cm, H = 9 cm. Colour: light green. Technique: free-blown, tool-formed. Date: 1st–2nd century AD.

Description: The everted thin rim is rounded toward the exterior. The spherical body features a decorative design composed of four horizontal glass thread (trail) windings of the same colour. The vessel terminates in a thick, flat base with a distinct pontil mark (noble) on the underside.

Analogies: Isings 1957, p. 47, Form 30; Akat, Fıratlı, Kocabaş 1984, p. 68, cat. no. 297, pic. 141; Canav 1985, no. 131; Lightfoot 1989, p. 77, nos. 12–13; Olcay 2001, fig. 1a; Israeli 2003, no. 164; Atila, Gürler 2008, cat. nos. 203–204.

9 (fig. 9). Mus. Inv. no: 344/A. Spherical-bodied miniature bottle. Dimensions: r.d. = 3.0 cm, b.d. = 2.4 cm, H = 6.0 cm. Colour: dark green. Technique: free-blown, tool-formed. Date: 3rd–4th century AD.

Description: The mouth is everted; the rim is pulled outwards and folded inwards to achieve a flattened profile. It features a short neck that widens into a spherical body. The broad body subsequently tapers towards the base.

Analogies: Isings 1971, p. 45, fig. 1, no. 14; Hayes 1975, p. 206, pls. 21: 323; Akat, Fıratlı, Kocabaş 1984, p. 31, pic. 103; Lightfoot 2007, p. 151, no. 374; Eker 2014, p. 298, cat. no. 116; Marangoz 2018, p. 222–223, cat. nos. 116–117; Temür, Özbilgin 2019, p. 67, pic. 46.

10 (fig. 10). Mus. Inv. no: 351/A. Spherical-bodied dropper flask with funnel mouth. Dimensions: r.d. = 5.8 cm, b.d. = 0.8 cm, H = 10.3 cm. Colour: light green. Technique: free-blown, tool-formed. Date: 3rd–4th century AD.

Description: The artefact features a slightly conical neck and a broad, spherical body. The neck tapers towards the body and widens toward the top to form an everted mouth. At the transition from the neck to the body, a distinct constriction was created through tool-forming, with visible

tool marks preserved on the surface. The body is elongated in proportion to the neck. The base is slightly concave.

Analogies: Isings 1957, p. 161, Forms 101–133; Hayes 1975, p. 78, pl. 7, cat. nos. 280–281; Akat, Fıratlı, Kocabaş 1984, p. 64, cat. no. 258, pic. 113; Canav 1985, p. 52, no. 67; Atila and Gürler 2008, p. 156, cat. nos. 232–233; Marangoz 2018, p. 194, cat. no. 88.

11 (fig. 11). Mus. Inv. no: 346/A. Spherical-bodied bottle with funnel mouth. Dimensions: r.d. = 4.8 cm, b.d. = 3.6 cm, H = 8.6 cm. Colour: green. Technique: free-blown, tool-formed. Date: 3rd–4th century AD.

Description: The artefact features a wide funnel-shaped mouth with an everted, inwardly folded, and rounded rim. It has a spherical and convex-profiled neck, transitioning smoothly into a globular body that expands from the neck. The vessel terminates in a rounded, concave base.

Analogies: Isings 1957, p. 124, Form 104b; Oliver 1980, p. 119–120, cat. nos. 206–208; Akat, Fıratlı, Kocabaş 1984, p. 63, cat. nos. 260–261, pics. 114–115; Lightfoot, Arslan 1992, p. 154, no. 94; Temür, Özbilgin 2022, p. 2542, pic. 15.

12 (fig. 12). Mus. Inv. no: 340/A. Spherical-bodied bottle with droplet decoration. Dimensions: r.d. = 2.2 cm, b.d. = 2 cm, H = 5.6 cm. Colour: light yellowish-green. Technique: free-blown, tool-formed. Date: 3rd–4th century AD.

Description: The spherical neck widens slightly upward, merging with an everted rim. From the neck, the vessel transitions into a wider spherical body with a circular cross-section. The body takes a concave form toward the bottom. The spherical body is decorated with teardrop motifs, applied by pinching the glass with tongs while it is hot.

Analogies: Isings 1957, Form 104b; Canav 1985, p. 58, no. 81; Atila, Gürler 2008, p. 174, cat. no. 262; Marangoz 2018, p. 216, cat. no. 110.

13 (fig. 13). Mus. Inv. no: 353/A. Funnel-mouthed bottles. Dimensions: r.d. = 3 cm, b.d. = 2 cm, H = 7.3 cm. Colour: light green. Technique: free-blown, tool-formed. Date: 3rd–4th century AD.

Description: The artefact features a conical neck, a flattened shoulder, and an oval body. The body is decorated with ribs created by pinching the glass with a tool. The base is concave in form. Throughout the general structure, a vesicular surface is observed.

Analogies: Hayes 1975, p. 92–93, no. 310; Höpken, Çakmaklı 2015, nos. 389–390; Soslu 2022, cat. nos. 234–235; Eker 2024, p. 488–489, cat. nos. 317–318.

14 (fig. 14). Mus. Inv. no: 342/A. Funnel-mouthed bottles. Dimensions: r.d. = 2.6 cm, b.d. = 1.2 cm, H = 7.3 cm. Colour: light green. Technique: free-blown, tool-formed. Date: 3rd–4th century AD.

Description: The artefact features a conical neck and an oval body. The body is decorated with vertically oriented ribs. The base is concave in form. Throughout the general structure, a vesicular surface is observed.

Analogies: Hayes 1975, p. 92-93, no. 310; Höpken and Çakmaklı 2015, nos. 389–390; Soslu 2022, cat. nos. 234–235; Eker 2024, p. 488-489, cat. nos. 317–318.

Received: 26.01.26

Accepted for publication: 02.05.2026

Published: 23.09.2026

Nizam Abay

PhD., доцент, Сельчуцький університет, кафедра археології, Туреччина, ORCID: 0000-0002-8334-4436, nizamabay21@gmail.com

СКЛЯНІ АРТЕФАКТИ РИМСЬКОГО ПЕРІОДУ З КОЛЕКЦІЇ МУЗЕЮ СЕЛЬЧУЦЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ

Скло відігравало важливу роль і з давніх часів мало широкий спектр застосування. Спочатку з нього виготовляли предмети розкоші, якими переважно користувалася знать для демонстрації свого статусу. Однак із розвитком технологій виробництва скляні вироби поступово стали доступними різним верствам населення. Скляні миски, чаші, пляшки, стали невід'ємною складовою повсякденного життя.

Музей Сельчуцького університету (провінція Конья, Туреччина) зберігає значну кількість скляних артефактів, які раніше не були досліджені та введені до наукового обігу, що визначає актуальність цього дослідження. У цьому контексті аналіз зазначених артефактів сприятиме не лише визначенню особливостей періоду, до якого вони належать, а й допоможе встановити ареал їхнього поширення.

У дослідженні проаналізовано чотирнадцять артефактів, які музей Сельчуцького університету отримав у дар. До колекції скляних виробів римського періоду входять унгентарії, пляшки зі сферичним тулубом і лійкоподібним вінцем, келихи й чаші. Розглянуті артефакти були виготовлені у техніці вільного видування або видування у форму та сформовані за допомогою різних інструментів. Для більшої художньої виразності деякі вироби покриті ребристим, жолобчастим або рифленим декором або оздоблені скляними стежками. Більшість унгентарій зеленого кольору, але також є зразки синіх, жовтих і коричневих відтінків. Діаметр вінця виробів становить від 0,8 до 10,8 см, висота — від 4,7 до 19,5 см, товщина стінок — від 0,1 до 0,4 см. Зазначені артефакти були проаналізовані за чотирма основними групами відповідно до їхніх функціональних і морфологічних особливостей. Кожна із груп додатково поділяється на дев'ять підкатегорій залежно від специфічних характеристик форми вінця та тулуба.

К л ю ч о в і с л о в а: Іконіум, Музей Сельчуцького університету, римський період, скло, форма.

References

- Akat, Y., Fıratlı, N. Kocabaş, H. 1984. *Hüseyin Kocabaş Koleksiyonu Cam Eserler Kataloğu*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Arslan, N. 2008. 2006 Yılı Assos Kazı Çalışmaları. *Türk Arkeoloji ve Etnografya Dergisi*, 78, s. 8, 49-58.
- Atila, C., Gürler, B. 2008. *Bergama Müzesi Cam Eserleri*. İzmir: Berksav.
- Barkoczi, L. 1996. *Antike Glaeser: Monumenta Antiquitatis Extra Fines Hungariae Reperta Quae in Museo Artium Hungarico Aliisque Museis Et Collectionibus*. Bibliotheca Archaeologica, 5. Roma: L'Erma Di Bretschneider.
- Canav, Ü. 1985. *Cam Eserler Koleksiyonu*. İstanbul: Türkiye Şişe ve Cam Fabrikaları A.Ş.
- Dündar, E. 2008. *Patara IV.1. Patara Unguentariumları*. İstanbul: Ege Yayınları.
- Eker, F. 2014. *Kahramanmaraş Müzesi'ndeki Cam Eser*. Master's thesis. Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Eker, F. 2017. *Kumdan Sızan Kültürler Kahramanmaraş Müzesindeki Cam Kaplar*. Kahramanmaraş: Kahramanmaraş Büyükşehir Belediyesi.
- Eker, K. 2024. *Mardin Müzesi Cam Eserleri*. Master's thesis. Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Erten, Yağcı, E. 1990. Hatay Müzesindeki Bir Grup Cam Eser I. In: Sözen, M. (ed.). *Uluslararası Anadolu Cam Sanatı Sempozyumu*. İstanbul: TSCFAS Information and Documentation Center, p. 30-36.
- Gençler, G. Ç. 2009. Early Byzantine Glass Finds from Elaiussa Sebaste (Mersin-Ayaş). In: Ignatiadou, D., Antonaras, A. (eds.). *ANNALS du 18e Congrès De L'association Internationale Pour L'histoire Du Verre*. Thessaloniki: Association Internationale pour l'Histoire du Verre, p. 292-299.
- Gürler, B. 2000. *Tire Müzesi Cam Eserleri*. Ankara: T. C. Kültür ve Turizm Bakanlığı.
- Hayes, J. W. 1975. *Roman and Pre-Roman Glass in the Royal Ontario Museum*. Toronto: Royal Ontario Museum.
- Hellström, P. 1965. *Labraunda II. I. Pottery of Classical and Later Date: Terracotta Lamps and Glass*. Lund: CWK Gleerup.
- Höpken, C., Çakmaklı, Ö. D. 2015. *Fragile Splendour, Glass in the Medusa collection in Gaziantep*. Bonn: Verlag Dr. Rudolf Habelt GmbH.
- Kurup, S. 2015. *Kayseri Müzesi Cam Eserleri*. Master's thesis. Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

- Lightfoot, C. 1989. *Afyon Müzesi Cam Eserler Koleksiyonu — A Catalog of Glass Vessels in Afyon Museum*. Oxford: BAR International Series.
- Lightfoot, C. S., Arslan, M. 1992. *Anadolu Antik Camları: Yüksel Erimtan Koleksiyonu*. Ankara: Kendi Yayını.
- Lightfoot, C. S. 2007. *Ancient Glass in National Museum Scotland*. Edinburgh: NMSE Publishing.
- Marangoz, Ö. 2018. *Şanlıurfa Müzesi'nde Yer Alan Cam Eserler*. Master's thesis. Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- McFadden, G. H. 1946. A Tomb of the Necropolis of Ayios Ermoyenis at Kourion. *American Journal of Archaeology*, 50 (4), p. 449-514.
- Morin-Jean. 1922–1923. *La Verrerie en Gaule Sous L'empire Romain*. Paris: Société de Propagation des Livres D'Art.
- Nagorsky, A. 2007. A Tomb from the Second Temple Period at Shoham. *Atiqot*, 55, p. 43-49.
- Özgümüş, Ü. 2000. *Anadolu Camcılığı*. İstanbul: Pera Yayıncılık ve Kitapçılık.
- Olçay, B. Y. 2001. Lighting Methods in the Byzantine Period and Finding of Glass Lamps in Anatolia. *Journal of Glass Studies*, 43, p. 77-87.
- Oliver, Jr. A. 1980. *Ancient Glass in the Carnegie Museum of Natural History*. Pittsburgh: Carnegie Institute.
- Özbilgin, Ö. 2019. *Samsun Müzesi'nde Bulunan Cam Eserler*. Master's thesis. Samsun: On Dokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Öztürk, N. 2003. Çankırı Müzesi'nde Bulunan Erken Roma Dönemi'ne Ait Bir Grup Cam Eser. *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Sanat Dergisi*, 4, p. 69-84.
- Rohde, E. 1980. Antikes Glas: Eine Vorlage aus den Beständen der Berliner Antiken-Sammlung. In: Ebert, H. (ed.). *Jahre Staatliche Museen zu Berlin. Forschungen und Berichte*, 20, 150. Berlin: Berlin State Museums; Prussian Cultural Heritage, p. 147-187.
- Saldern, A. V. 1980. *Ancient and Byzantine Glass from Sardis*. London: Harvard University Press.
- Stern, E., Gorin-Rosen, Y. 1997. Burial Caves Near Kabri. *Atiqot*, 33, p. 1-22.
- Stern, E. M., Yağcı, E. E. 1989. Adana Bölge Müzesi'nde Sergilenmekte Olan Cam Eserler. *Belleten*, 53, p. 207-208, 595-606.
- Straub, A. 1879–1880. Le cimetière gallo-romain de Strasbourg, rapport sur les fouilles entreprises près de la Porte-Blanche. In: Straub, A. (ed.). *Bull. de la Société pour la Conservation des Monuments Historiques d'Alsace*, 2, 11. Strasbourg: Société pour la Conservation des Monuments Historiques d'Alsace, p. 3-130.
- Soslu, A. 2022. *Burdur Müzesi Cam Eserleri*. Ph.D. thesis. Adnan Menderes Üniversitesi; Sosyal Bilimler Enstitüsü; Arkeoloji Ana Bilim Dalı.
- Temür, A., Özbilgin, Ö. 2019. Samsun Müzesi Koleksiyonundan Bir Grup Cam Şişe. *Tuba-Ked*, 20, p. 41-72.
- Temür, A., Özbilgin, Ö. 2022. Aydın Müzesi'nden Bir Grup Cam Eser. Ordu Üniversitesi. *Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Araştırmalar Dergisi*, 12 (3), p. 2514-2550.
- Temür, A., Özbilgin, Ö. 2023. Aydın Müzesi Cam Unguentariumları. In: Aykurt, A., Tekin, H., Aydingün, Ş., Zimmermann, T., Aydingün, H., Gedik Zimmermann, S. (eds.). *Halime Hüryılmaz'a Armağan Ege'nin Ruhunu Yaşamak içinde*. Ankara: Bilgin Kültür Sanat Yayınları, s. 359-382.
- Isings, C. 1957. *Roman Glass from Dated Finds, Archaeologia Traiectina II*. Groningen: J. B. Wolters.
- Isings, C. 1971. *Roman Glass in Limburg*. Groningen: Wolters-Nordhoff.
- Israeli, Y. 2003. *Ancient Glass in the Israel Museum*. The Eliahu Dobkin Collection and Other Gifts. Jerusalem: Israel Museum.
- Weinberg, G. D., McClellan, M. C. 1992. *Glass Vessels in Ancient Greece*. Athens: Archaeological Receipts Fund.
- Winter, T. 2010. Glass Vessels from the Byzantine Period at Horbat Nazur. *Atiqot*, 64, p. 99-104.

А. А. БУДНИКОВА, А. В. ВОЛКОВ, Д. М. ЯНОВ

МОНЕТИ З ТЕРИТОРІЇ КАМ'ЯНСЬКОЇ СІЧІ (ЗА РЕЗУЛЬТАТАМИ АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ)*

Статтю присвячено монетам, знайденим на території Кам'янської Січі під час археологічних досліджень упродовж 1974–2021 рр. Усього було знайдено 66 монет: 48 монет Кримського ханства, одна монета Речі Посполитої та 17 монет Московського царства. Монети Кримського ханства представлені бешиками Селіма Гірея I, Девлета Гірея II, Каплана Гірея I, Саадата Гірея III/IV, Менглі Гірея II, Арслана Гірея. Монетою Речі Посполитої є фрагмент коронного трояка Сигізмунда III. Монети Московського царства представлені копійками Петра I.

К л ю ч о в і с л о в а: Кам'янська Січ, Військо Запорозьке Низове, Кримське ханство, Московське царство, Річ Посполита, історія грошового обігу, бешик, копійка, трояк.

У статті розглянуто монети, виявлені на території колишньої Кам'янської Січі під час археологічних досліджень або передані місцевими мешканцями як підйомний матеріал із цієї території.

На сьогодні майже не існує відомостей про грошовий обіг серед козацтва на території жодної із Запорозьких Січей. Це зумовлено тим, що до недавнього часу з восьми відомих Січей доступними для дослідження було лише три. Часи існування Кам'янської Січі знаменують

складні та буремні відносини українських козаків із Кримським ханством та Російською імперією, що значною мірою відобразилось в економічному житті Правобережної України першої половини XVIII ст.

Питанню поширення монет Кримського ханства на території Війська Запорозького приділяли увагу дослідники М. Ф. Котляр, А. С. Бойко-Гагарін та В. В. Нечитайло (Котляр 1981, с. 220–221; Нечитайло 2019, с. 84–88; Бойко-Гагарін, Тараненко 2021, с. 154–159). Потрапляння цих монет у козацьке середовище засвідчують писемні джерела (Котляр 1981, с. 220–221) та їх знахідки у складі змішаних скарбів із монетами інших держав (Шостопап 2007, с. 70). Крім того, кримські акче виявлено на місці Берестейської битви. Вони належали воїнам Іслама Гірея III, який на той час був союзником Богдана Хмельницького (Yanov, Romankevich 2021, р. 111–113). Однак через невідповідність грошових систем кримські монети не були поширені в грошовому обігу Гетьманщини та Запорозької Січі. Тому більшість монет Гіреїв, знайдених поза межами Кримського ханства, варто пов'язувати скоріше не з місцевим населенням, а з рейдами ханських військ та ногайців на ці території.

Наукові дослідження, присвячені історії Кам'янської Січі, містять небагато свідчень про грошовий обіг, обмежуючись стислим переліком номіналів, які перебували в ньому на той час (Сокульський 1974; Ильинский 1989). Монети, знайдені під час археологічних досліджень впродовж останніх п'ятдесяти років, які проаналізовано в цій статті, дозволять суттєво розширити та доповнити уявлення про грошовий обіг козаків періоду існування Кам'янської Січі.

Метою статті, отже, є введення до наукового обігу нумізматичного матеріалу, виявленого під час дослідження Кам'янської Січі, та його розгляду як джерела з історії грошового обігу.

Кам'янська Січ була заснована на річці Кам'янка, у місці її впадіння у р. Дніпро, вище міста Кизикермен. Існування Кам'янської

© БУДНИКОВА Аліна Анатоліївна, 2026 — головний зберігач фондів, Національний заповідник «Хортиця», ORCID: 0009-0005-9246-0606, alina.budnikova2016@gmail.com

© ВОЛКОВ Анатолій Володимирович, 2026 — науковий співробітник, Національний заповідник «Хортиця», відділ Охорони пам'яток історії, археології та природи, ORCID: 0000-0002-9381-8447, feofant@gmail.com

© ЯНОВ Дмитро Миронович, 2026 — PhD, провідний фахівець, Культурно-природний заповідник «Orheiul Vechi», управління археології та міждисциплінарних досліджень, Республіка Молдова; Одеський археологічний музей НАН України, ORCID: 0000-0002-4100-4601, nv63115@gmail.com.

© Інститут археології НАН України, 2026

* Робота виконана в межах конкурсної теми Міністерства освіти і науки України «Північне Причорномор'я — контактна зона Запорозької Січі та Кримського ханства: протистояння і консолідація (XV–XVII ст.)» № 26БФ79 01. 2026–2028

Ця стаття відкрита доступу за ліцензією CC BY-NC-ND 4.0 <https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/legalcode.uk>

Січі підтверджується писемними джерелами та матеріалами археологічних досліджень. Щодо періоду її існування є певні розбіжності. У численних популярних публікаціях та академічних енциклопедичних виданнях вказано на два періоди існування Кам'янської Січі: 1709–1711 та 1730–1734 рр. Така думка спирається на дані, які наводять дослідники запорозького козацтва XVIII–XIX ст.: так, князь С. І. Мишецький, автор «Истории о козаках запорожских...», написаної у 40-х рр. XVIII ст., стверджував, що після знищення за наказом Петра I Старої Січі на Чортомлику у 1709 р. козаки заснували Січ на Кам'янці. Невдовзі цю Січ знищили московити, після чого запорожці переселилися в урочище Олешки «на кримському боці Дніпра». Згодом Січ на Кам'янці розграбували козаки з річки Самарь, невдоволені своїм підлеглим щодо січовиків становищем. Після цього Січ знову була перенесена на Кам'янку, де проіснувала до повернення запорожців під московську протекцію у 1734 р. (Мышецкий 1852, с. 21-23). О. І. Ригельман у праці «Летописное повествование о Малой России и ее народе» (1787) в цілому повторює свідчення С. І. Мишецького, повідомляючи, що Січ була перенесена з Олешок на Кам'янку в 1733 р. (Ригельман 1847, с. 96)

А. О. Скальковський у праці «История Новой Сечи или последнего Коша Запорожского» (1841) відносить існування Кам'янської Січі до 1709–1711 рр., але, повідомляючи про розгром Січі на Кам'янці у 1711 р. та перенесення її в Олешки, взагалі не згадує «другого періоду» існування «Кам'янської» Січі. За його словами, з Олешок Січ була перенесена відразу на р. Підпільну (Скальковский 1841, с. 180).

Також висловлено думку про існування Кам'янської Січі у 1730–1734 рр., тобто вже після Олешківської. Так, у т. зв. «Записці в память потомную», що була складена 29 травня 1734 р. безпосередніми свідками подій за наказом кошового отамана Івана Малашевича, вказано, що після розгрому Чортомлицької Січі у 1709 р. козаки заснували нову Січ на Олешках, прожили там дев'ятнадцять років, у 1728 р. повернулися на Чортомлик, де пробули два роки, а в 1730 р. перейшли на р. Кам'янку. Думку автора «Записки...» поділяє Д. І. Яворницький (Яворницький 1990, с. 113-114).

У своїх працях В. І. Мільчев, спираючись на писемні джерела з історії запорозького козацтва XVIII ст., виявлені в архівах Російської

Федерації, Сербії, Хорватії, доводить існування Кам'янської Січі у 1730–1734 рр. На його думку, у 1709 р., після знищення Чортомлицької Січі та подальшої поразки під Полтавою козаки врятувалися на території Кримського ханства й заснували Січ в Олешках. На Кам'янці ж у той час існувало невелике поселення запорозьких козаків, які контролювали Каїрську переправу. У поселенні постійно перебувала козацька залога, функціонували митниця та ринок. У травні 1711 р. це поселення було спалене об'єднаним загоном московського війська та гетьманських полків під командуванням А. Ушакова, який виступив у похід з метою знищити Олешківську Січ. Однак постійні напади татар і запорожців перешкодили здійсненню цього задуму, тому руйнування козацького поселення у гирлі р. Кам'янки було подано, як зруйнування «Найновішої» Січі (Мільчев 2009, с. 171-172).

Цю подію підтверджують археологічні дані. Так, дослідження 1974 р. засвідчили, що при пожежі був зруйнований та відбудований через кілька років виробничий об'єкт (Сокульський 1974, с. 12); погрібець при майстерні також згорів і вдруге не використовувався, а був засипаний будівельними відходами (Сокульський 1974, с. 14); постраждав від пожежі крайній курінь у першому ряді куренів. Сліди пожежі фіксуються при дослідженні корчми у 1989 р. та куреня другого ряду у 1990 р. За результатами археологічних досліджень 2009 р. також простежується шар пожежі, сліди руйнування артилерійським обстрілом, знайдено картеч та розбиті людські черепи.

Отже, археологічні дані фіксують два етапи існування козацького поселення у гирлі р. Кам'янки, причому наявність у поселенні передмістя та двох рядів куренів свідчить, на нашу думку, про повноцінну Січ у класичному розумінні цього слова.

На сьогодні залишки Кам'янської Січі розташовані в нижній південній частині мису Стрілка, при впадінні річки Кам'янка у Дніпро. Безпосередньо на території Січі зараз розташовані чотири садиби мешканців с. Республіканець. Збереженість території досить погана через природні та антропогенні фактори. По-перше, береги Каховського водосховища поступово зазнають ерозії та обвалюються, по-друге, цю територію місцеві мешканці використовують під сільськогосподарські потреби: щороку частково розорюють, частково використовують для випасу великої рогатої

худоби, не кажучи вже про інші людські впливи. Територія кожного року руйнується (Волков 2021, с. 132).

Перші археологічні дослідження на ремісничому передмісті були проведені у 1913 році В. І. Гошкевичем. Саме на запрошення місцевого поміщика О. С. Агаркова була досліджена західна частина околиць с. Республіканець, де виявлено ряд поховань, датованих пізнім середньовіччям, а також зафіксовано декілька курганных насипів (Гошкевич 1915, с. 5-6).

У 30-х рр. ХХ ст. тут активно працювали М. Л. Макаревич, Я. В. Краєвський, М. Л. Мейерсон. Але їх напрацювання та звіти зникли під час Другої світової війни.

Подальші дослідження проводили Ф. Б. Копилов та О. М. Апанович у 1939, 1941, 1951, 1953 рр. Ці експедиції здебільшого мали рятувальний характер; досліджувались низка Запорозьких Січей, які постраждали під час будівництва Каховського водосховища.

Більш-менш планомірні розвідки на Кам'янській Січі розпочалися у 1974 р. під керівництвом В. Є. Борисова та А. Л. Сокульського, які також дослідили могилу кошового отамана В. Єрофеева (Борисов 1972, с. 18).

З 1988 по 1991 рр. на території Кам'янської Січі продовжуються археологічні дослідження на чолі з В. Є. Ільїнським та А. В. Козловським. Завданням експедиції було вивчення території Січі, визначення її кордонів і збереженості окремих частин, а також територій, прилеглих до неї. Але головним завданням експедиції було проведення рятувальних археологічних робіт на об'єктах, яким загрожувало знищення. Під час дослідження уточнено кордони Січі та її розміри, зафіксовано й частково досліджено кладовище ХVII ст., а також виявлено окремі поховання ХVIII ст. за півтора кілометра від Січі. За цей час розкопано ще кілька об'єктів ХII–ХIV ст., а також чотири будівлі, датовані часом існування Кам'янської Січі.

Подальші дослідження на території пам'ятки припиняються майже на 20 років. У 2009 та 2011 рр. співробітники Національного заповідника «Хортиця» поновили археологічні розвідки в околицях с. Республіканець та на території колишньої Кам'янської Січі. З 2017 р. археологічні експедиції Національного заповідника «Хортиця» на території Січі проводяться щорічно.

Монети на території Кам'янської Січі були виявлені під час роботи експедицій 1974,

1989, 1990, 2018 та 2021 рр. Загальна кількість монет — 66 екземплярів.

За результатами археологічної експедиції 1974 р. до фондів заповідника надійшло 19 монет, серед яких дев'ять російських (табл. 1: 1, 17; 3: 8–16; рис. 6–7). Срібні монети були помилково визначені як пуло. На аверсі трьох монет простежується зображення вершника, на реверсі семи монет наявна легенда: «Царь и великий князь Петр Алексеевичь всея росіи» (табл. 3: 8, 10, 13; рис. 6–7), «Царь Петр Алексеевичь» (табл. 3: 9, 12, 15, 16; рис. 6–7), напис на реверсі ще двох монет не зберігся (табл. 3: 11, 14; рис. 7). Монети карбовані у Москві, на Старому та Кадашевському монетних дворах. Зважаючи на високу пробу срібла — 925 ‰ та вже зменшену вагу, можна віднести їх до початку правління Петра I та перших років проведення грошової реформи.

Одну з копійок виявлено в ямі під завалом печі у виробничій майстерні (у перший період існування об'єкта). Усі інші монети знайдено в заповненні господарської ями поблизу старшинського куреня середнього ряду (Сокульський 1974, с. 17) на різних рівнях при дні ями.

Ще вісім монет в обліковій документації позначені як турецькі (табл. 1: 1, 4, 17, 33–35, 44, 47; рис. 1–2, 4–5). Під час дослідження встановлено, що ці монети є бешликами Кримського ханства. Чотири бешлики виявлено в заповненні господарської ями поблизу старшинського куреня середнього ряду, з них по одній монеті карбовані в друге правління Девлета Гірея II (1709–1713) (табл. 1: 4) (рис. 1), у третє правління Каплана Гірея (1730–1736) (табл. 1: 44; рис. 5) та дві монети — у перше правління Менглі Гірея II (1724–1730) (табл. 1: 34–35; рис. 4). Ще три бешлики були придбані у мешканця с. Республіканець Д. Т. Богдана, знайдені ним у власному городі, який займав ділянку, де розташовувались крайній та середній ряди куренів (за планом Д. І. Яворницького). З них одна монета карбована у третє правління Селіма Гірея I (1692–1699) (табл. 1: 1; (рис. 1), одна — у перше правління Менглі Гірея II (1724–1730) (табл. 1: 17; рис. 2) і одна монета — у третє правління Каплана Гірея (1730–1736) (табл. 1: 47; рис. 5).

Під час досліджень 1989 р. у заповненні «смітника», що виник на місці обваленого підвалу приміщення ХVII–ХVIII ст. (Ільїнський 1989, с. 15), було виявлено вісім срібних монет Кримського ханства (табл. 1: 7, 8, 19, 25, 26, 36, 42, 43; рис. 1–5). На думку автора досліджень,



Рис. 1. Монети з Кам'янської Січі*

Fig. 1. Coins from Kamianska Sich*

виявлений об'єкт є корчмою або аналогічним за призначенням приміщенням. Об'єкт мав безпосередній стосунок до прийому їжі у

великій кількості тривалий час. Зважаючи на великі розміри при простому плануванні, мав громадське призначення (Ильинский 1989, с. 17).

* Тут і далі: перша частина номера — номер таблиці, друга — порядковий номер монет у таблиці

*Hereinafter: the first part of the number is the table number, while the second one is the number of a coin in the table



Рис. 2. Монети з Кам'янської Січі
Fig. 2. Coins from Kamianska Sich

У фондово-обліковій документації монети позначені як «Куруш», XVII–XVIII ст., Кримське ханство». Під час дослідження встановлено, що ці монети є бешликами Кримського ханства, з них дві карбовані в правління Саадата Гірея III/

IV¹ (1717–1724) (табл. 1: 7, 8; рис. 1), чотири

¹ Порядковий номер хана Саадат бін Селім Гірея відрізняється у різних працях, залежно від того, чи враховувати короткочасне правління Саадат бін Мехмед Гірея у 1584 р., який не карбував монет.

Таблиця 1. Монети Кримського ханства з Кам'янської Січі
Table 1. Coins of the Crimean Khanate from Kamianska Sich

№	Опис предмета	Метал	Маса, г	Розмір, мм	Облікові позначення
1	Селім Гірей I, третє правління (1692–1699). Бахчисарай. Бешлик. Retowski № 51*	Срібло, 600	1,13	d-16	2051/Дм/с-118
2	Девлет Гірей II, перше правління (1699–1702). Бахчисарай. Бешлик. Retowski № 1	Срібло, 600	0,94	17 × 17,1	КН-31644Дм/с-1083 СК-926
3	Девлет Гірей II, перше правління (1699–1702). Бахчисарай. Бешлик. Retowski № 1	Срібло, 500	0,78	d-16	26258/ Дм/с-310
4	Девлет Гірей II, друге правління (1709–1713). Бахчисарай. Бешлик. Подвійний удар. Retowski № 1	Срібло, 750	0,65	16 × 14	2695/ Дм/с-135
5	Каплан Гірей I, друге правління (1713–1715). Бахчисарай. Бешлик. Retowski № 9	Срібло, 750	0,80	17,3 × 14,9	КН-31638Дм/с-1077 СК-920
6	Каплан Гірей I, друге правління (1713–1715). Бахчисарай. Бешлик. Retowski № 9	Срібло, 500	0,77	d-15	26262/ Дм/с-314
7	Саадат Гірей III (IV) (1717–1724). Бахчисарай. Бешлик. Retowski № 1	Срібло, 750	0,87	18 × 15	26243/ Дм/с-306
8	Саадат Гірей III (IV) (1717–1724). Бахчисарай. Бешлик. Retowski № 1	Срібло, 750	0,87	17 × 15	26240/ Дм/с-303
9	Саадат Гірей III (IV) (1717–1724). Бахчисарай. Бешлик. Інгузна монета. Retowski № 1 (?)	Срібло, 500	1,06	d-15	26263/ Дм/с-315
10	Саадат Гірей III (IV) (1717–1724). Бахчисарай. Бешлик. Retowski №№ 1–7	Срібло, 750	0,92	15,9 × 15,3	КН-31627Дм/с-1066 СК-909
11	Саадат Гірей III (IV) (1717–1724). Бахчисарай. Бешлик. Retowski №№ 1–7	Срібло, 600	0,90	17 × 17,3	КН-31635 Дм/с-1074 СК-917
12	Саадат Гірей III (IV) (1717–1724). Бахчисарай. Бешлик. Retowski №№ 1–7	Срібло, 500	0,93	16-18	26264/ Дм/с-316
13	Менглі Гірей II, перше правління (1724–1730). Бахчисарай. Бешлик. Retowski № 1	Срібло, 600	0,77	15 × 14	КН-31619 Дм/с-1058 СК-901
14	Менглі Гірей II, перше правління (1724–1730). Бахчисарай. Бешлик. Retowski № 1	Срібло, 600	0,71	15,5 × 15	КН-31643 Дм/с-1082 СК-925
15	Менглі Гірей II, перше правління (1724–1730). Бахчисарай. Бешлик. Retowski № 1	Срібло, 600	0,74	15 × 14	КН-31645 Дм/с-1084 СК-927
16	Менглі Гірей II, перше правління (1724–1730). Бахчисарай. Бешлик. Retowski № 1 (?)	Срібло, 600	0,77	17 × 15,1	КН-31642 Дм/с-1081 СК-924
17	Менглі Гірей II, перше правління (1724–1730). Бахчисарай. Бешлик. Retowski № 5	Срібло, 400	0,74	d-16	1964/Дм/с-116
18	Менглі Гірей II, перше правління (1724–1730). Бахчисарай. Бешлик. Retowski № 6	Срібло, 600	0,82	17,7 × 14,2	КН-31640 Дм/с-1079 СК-922
19	Менглі Гірей II, перше правління (1724–1730). Бахчисарай. Бешлик. Retowski № 6	Срібло, 750	0,79	16 × 15	26241/ Дм/с-304
20	Менглі Гірей II, перше правління (1724–1730). Бахчисарай. Бешлик. Retowski № 6 (?)	Срібло, 800	0,77	16 × 15	КН-31631 Дм/с-1070 СК-913
21	Менглі Гірей II, перше правління (1724–1730). Бахчисарай. Бешлик. Retowski № 6 (?)	Срібло, 500	0,77	15-16	26261/ Дм/с-313
22	Менглі Гірей II, перше правління (1724–1730). Бахчисарай. Бешлик. Retowski № 11	Срібло, 600	0,82	17 × 14,5	КН-31634 Дм/с-1073 СК-916
23	Менглі Гірей II, перше правління (1724–1730). Бахчисарай. Бешлик. Retowski № 11	Срібло, 600	0,84	16 × 16,2	КН-31639 Дм/с-1078 СК-921
24	Менглі Гірей II, перше правління (1724–1730). Бахчисарай. Бешлик. Retowski № 11 (?)	Срібло, 700	0,93	17-19	26260/ Дм/с-312
25	Менглі Гірей II, перше правління (1724–1730). Бахчисарай. Бешлик. Retowski № 11 (?)	Срібло, 750	0,49	d-14	26719/ Дм/с-325

*Указані номери типів за каталогом: Retowski 1905.

№	Опис предмета	Метал	Маса, г	Розмір, мм	Облікові позначення
26	Менглі Гірей II, перше правління (1724–1730). Бахчисарай. Бешлик. Retowski № 11 (?)	Срібло, 500	0,69	14 × 15	26245/ Дм/с-308
27	Менглі Гірей II, перше правління (1724–1730). Бахчисарай. Бешлик. Retowski № 18	Срібло, 500	0,85	d-17	26257/ Дм/с-309
28	Менглі Гірей II, перше правління (1724–1730). Бахчисарай. Бешлик. Retowski № 19	Срібло, 750	0,73	16 × 15	КН-31628 Дм/с-1067 СК-910
29	Менглі Гірей II, перше правління (1724–1730). Бахчисарай. Бешлик. Retowski № 19	Срібло, 800	0,83	14,8 × 14,8	КН-31632 Дм/с- 1071 СК-914
30	Менглі Гірей II, перше правління (1724–1730). Бахчисарай. Бешлик. Retowski № 19	Срібло, 750	0,88	16,3 × 14	КН-31633 Дм/с-1072 СК-915
31	Менглі Гірей II, перше правління (1724–1730). Бахчисарай. Бешлик. Retowski № 19	Срібло, 600	0,86	17 × 15	КН-31641 Дм/с-1080 СК-923
32	Менглі Гірей II, перше правління (1724–1730). Бахчисарай. Бешлик. Retowski № 19	Срібло, 500	0,96	16–18	26259/ Дм/с-311
33	Менглі Гірей II, перше правління (1724–1730) (?). Бахчисарай. Бешлик. Retowski № 19	Срібло, 800	0,56	1,5 × 0,7	2686/ Дм/с-131
34	Менглі Гірей II, перше правління (1724–1730). Бахчисарай. Бешлик. Retowski № 19	Срібло, 830	0,39	16 × 14	2689/ Дм/с-134
35	Менглі Гірей II, перше правління (1724–1730). Бахчисарай. Бешлик. Подвійний удар Retowski № 19	Срібло, 750	0,76	17 × 17	2698/ Дм/с-138
36	Менглі Гірей II, перше правління (1724–1730). Бахчисарай. Бешлик. Подвійний удар. Retowski № ?	Срібло, 500	0,74	16 × 15	26244/ Дм/с-307
37	Каплан Гірей I, третє правління (1730–1736). Бахчисарай. Бешлик. Retowski № 13 (в каталозі О. Ретовського помилково віднесений до другого правління)	Срібло, 600	0,86	17 × 16,1	КН-31637 Дм/с-1076 СК-919
38	Каплан Гірей I, третє правління (1730–1736). Бахчисарай. Бешлик. Retowski № 1	Срібло, 750	0,77	11,3 × 9,1	КН-31625 Дм/с-1064 СК-907
39	Каплан Гірей I, третє правління (1730–1736). Бахчисарай. Бешлик. Retowski № 1	Срібло, 600	0,71	18,1 × 16,1	КН-31630 Дм/с-1069 СК-912
40	Каплан Гірей I, третє правління (1730–1736). Бахчисарай. Бешлик. Retowski № 3	Срібло, 600	0,74	16 × 15	КН-31629 Дм/с-1068 СК-911
41	Каплан Гірей I, третє правління (1730–1736). Бахчисарай. Бешлик. Retowski № 3	Срібло, 500	0,81	15	26265/ Дм/с-317
42	Каплан Гірей I, третє правління (1730–1736). Бахчисарай. Бешлик. Retowski № 3	Срібло, 500	0,75	d-18	26718/ Дм/с-324
43	Каплан Гірей I, третє правління (1730–1736). Бахчисарай. Бешлик. Retowski № 3	Срібло, 500	0,77	14 × 15	26242/ Дм/с-305
44	Каплан Гірей I, третє правління (1730–1736). Бахчисарай. Бешлик. Retowski № 7	Срібло, 600	0,8	16 × 17	2699/ Дм/с-139
45	Каплан Гірей I, третє правління (1730–1736). Бахчисарай. Бешлик. Retowski № 12	Срібло, 600	0,78	20 × 17,5	КН-31646 Дм/с-1085 СК-928
46	Каплан Гірей I, третє правління (1730–1736). Бахчисарай. Бешлик. Retowski № 12	Срібло, 600	0,79	16–15	26267/ Дм/с-318
47	Каплан Гірей I, третє правління (1730–1736) (?). Бахчисарай. Бешлик. Retowski № 12 (?)	Срібло, 600	0,78	d-15	1965/Дм/с-117
48	Арслан Гірей, перше правління (1748–1756). Бахчисарай. Бешлик. Retowski № 9	Срібло, 200	0,56	15 × 13,1	КН-31626 Дм/с-1065 СК-908



Рис. 3. Монети з Кам'янської Січі

Fig. 3. Coins from Kamianska Sich

Таблиця 2. Монети Речі Посполитої з Кам'янської Січі

Table 2. Coins of the Polish-Lithuanian Commonwealth from Kamianska Sich

№№ п-п	Опис предмета	Метал	Маса, г	Розмір, мм	Облікові позначення
1	Річ Посполита. Сигізмунд III Ваза (1587–1632). Трояк коронний, фрагмент, 1618–1624 рр.	Срібло, 300	0,63	19,1 × 11	КН-31636Дм/с-1075 СК-918



Рис. 4. Монети з Кам'янської Січі

Fig. 4. Coins from Kamianska Sich

монети — в перше правління Менглі Гірея II (1724–1730) (табл. 1: 19, 25, 26, 36; рис. 2–4), дві монети — у третє правління Каплана Гірея (1730–1736) (табл. 1: 42, 43; рис. 5).

У 1990 р. у заповненні куреня другого ряду (за планом Д. І. Яворницького) знайдено 12 монет,

серед них невеличкий скарб із восьми срібних монет Кримського ханства, виявлений в кутовій стовповій ямі, який, імовірно, був захований за стовп, та дві кримські й дві російські монети, знайдені на долівці (Козловський, Ільїнський 1991, с. 55).

У фондово-обліковій документації кримські монети позначені як «*“Куруш”, пер. п. XVIII ст., Кримське ханство*». Під час дослідження встановлено, що ці монети є бешликами, з них по одній монеті карбовані у перше правління Девлета Гірея II (1699–1702) (табл. 1: 3; рис. 1) та в друге правління Каплана Гірея (1713–1716) (табл. 1: 6; рис. 1), по дві монети карбовані в третє правління Каплан Гірея (1730–1736) (табл. 1: 41, 46; рис. 5) та Саадата Гірея III (1717–1724) (табл. 1: 9, 12; рис. 1–2), чотири монети — у перше правління Менглі Гірея II (1724–1730) (табл. 1: 21, 24, 27, 32; рис. 3–4).

Російські монети автори досліджень визначили як «полушка» й і так позначили їх в обліковій документації. На аверсі однієї з монет простежується фрагмент зображення вершника (задня частина), під ним літери АΨ__, що позначають рік карбування за григоріанським календарем — 170(?) р., реверс затертий (табл. 3: 6; рис. 6); на іншій монеті також простежуються залишки зображення вершника на аверсі (задні ноги й хвіст коня) та окремі нерозбірливі літери на реверсі (табл. 3: 7; рис. 6). За типом, вагою і пробою срібла зазначені монети є дореформеними

Таблиця 3. Монети Московського царства з Кам'янської Січі
Table 3. Coins of the Tsardom of Russia from Kamanska Sich

№	Опис предмета	Метал	Маса, г	Розмір, мм	Облікові позначення
1	Московське царство. Петро I. Копійка, 1696–1717 рр.	Срібло, 875	0,26	9 × 6	КН-31620 Дм/с-1059 СК-902
2	Московське царство. Петро I. Копійка, 1696–1717 рр.	Срібло, 800	0,24	8 × 7,5	КН-31621 Дм/с-1060 СК-903
3	Московське царство. Петро I. Копійка, 1696–1717 рр.	Срібло, 875	0,26	9 × 7	КН-31622 Дм/с-1061 СК-904
4	Московське царство. Петро I та Іван V. Копійка, 1682–1696 рр.	Срібло, 875	0,30	11 × 9	КН-31623 Дм/с-1062 СК-905
5	Московське царство. Емітент неідентифікований. Копійка, імовірно, кінець XVII — початок XVIII ст.	Срібло, 875	0,24	12,5 × 7	КН-31624 Дм/с-1063 СК-906
6	Московське царство. Петро I. Копійка, 170? р.	Срібло, 750	0,27	11 × 6	26266/ Дм/с-319
7	Московське царство. Петро I. Копійка, 1696–1717 рр.	Срібло, 700	0,22	11 × 6	26268/ Дм/с-320
8	Московське царство. Петро I. Копійка, 1682–1717 рр.	Срібло, 925	0,32	11,5 × 6	2684/ Дм/с-129
9	Московське царство. Петро I. Копійка, 1682–1717 рр.	Срібло, 925	0,29	1,2 × 0,8	2701/ Дм/с-141
10	Московське царство. Петро I. Копійка, 1682–1717 рр.	Срібло, 875	0,10	8 × 8	2700/ Дм/с-140
11	Московське царство. Емітент неідентифікований. Копійка, імовірно, кінець XVII — початок XVIII ст.	Срібло, 925	0,30	13 × 6	2697/ Дм/с-137
12	Московське царство. Петро I. Копійка, 1682–1717 рр.	Срібло, 925	0,18	9 × 7	2696/ Дм/с-136
13	Московське царство. Петро I. Копійка, 1682–1717 рр.	Срібло, 925	0,25	12 × 8	2688/ Дм/с-133
14	Московське царство. Емітент неідентифікований. Копійка, імовірно, кінець XVII — початок XVIII ст.	Срібло, 925	0,23	9 × 7	2687/ Дм/с-132
15	Московське царство. Петро I. Копійка, 1682–1717 рр.	Срібло, 925	0,21	1 × 0,8	2685/ Дм/с-130
16	Московське царство. Петро I. Копійка, 1682–1717 рр.	Срібло, 925	0,18	8 × 7	2682/ Дм/с-128
17	Московське царство. Петро I. Копійка, 1696–1717 рр.	Срібло, 900	0,30	10 × 7	32550/Дм/с-1098

копійками часів одноосібного правління Петра I, карбовані між 1696 та 1717 рр.

Під час експедиції у 2018 р. місцеві жителі передали 28 монет, що були виявлені на останньому з чотирьох подвір'їв в південній частині мису Стрілка, розташованому на місці колишнього господарського передмістя. Серед них — один фрагмент коронного трояка Сигізмунда III Вази 1618–1624 рр. (табл. 2: 1; рис. 5). П'ять монет були визначені як «луски» (табл. 3: 1–5; рис. 6). Поверхня однієї з них повністю затерта (табл. 3: 5; рис. 6). На аверсі двох монет простежуються залишки зображення вершника (табл. 3: 2, 4; рис. 6). На реверсі чотирьох екземплярів розміщено легенду «*Царь и великий князь Петр Алексеевичь всея росии*». За типологічними ознаками, три з них карбовані за часів одноосібного правління Петра I у 1696–1717 рр., ще одна — у період спільного правління Івана V та Петра I з ім'ям Петро (1682–1696) (табл. 3: 4; рис. 6).

Ще 22 монети — бешлики Кримського ханства, карбовані у період від 1699 по 1756 рр., з них: у перше правління Девлета Гірея II (1699–1702) — одна монета (табл. 1: 2) (рис. 1); в друге правління Каплана Гірея I (1713–1715) — одна монета (табл. 1: 5; рис. 1); Саадата Гірея III/IV (1717–1724) — дві монети (табл. 1: 10–11; рис. 1–2); перше правління Менглі Гірея II (1724–1730) — 12 монет (табл. 1: 13–16, 18, 20, 22, 23, 28–31; рис. 2–4); у третє правління Каплана Гірея I (1730–1736) — п'ять монет (табл. 1: 37–40, 45; рис. 4–5); у перше правління Арслана Гірея (1748–1756) — одна монета (табл. 1: 48; рис. 5).

Таблиця 4. Розподіл монет Кримського ханства за емітентом та кількістю

Table 4. Distribution of the Crimean Khanate coins by issuer and quantity

Емітент	Датування, рр.	К-сть, од.
Селім Гірей I, третє правління	1692–1699	1
Девлет Гірей II, перше правління	1699–1702	2
Девлет Гірей II, друге правління	1709–1713	1
Каплан Гірей I, друге правління	1713–1715	2
Саадат Гірей III/IV	1717–1724	6
Менглі Гірей II, перше правління	1724–1730	24
Каплан Гірей I, третє правління	1730–1736	11
Арслан Гірей, перше правління	1748–1756	1
Всього	1692–1756	48

У 2021 р. під час досліджень колишнього передмістя у західній частині мису Стрілка було виявлено одну срібну копійку, карбовану за часів одноосібного правління Петра I у 1696–1717 рр. (табл. 3: 17; рис. 7).

Отже, розподіл усіх монет за атрибуцією такий: Кримське ханство — 48 од., Російське царство — 17 од., Річ Посполита — 1 од.

Переважання за кількістю монет Гіреїв зумовлене перебуванням запорожців у підданстві Кримського ханства: у 1709 р. після зруйнування Запорозької Січі на Чортомлиці частина січовиків втекла на кримську територію, а після поразки у Полтавській битві Карла XII та його українських союзників на терени Кримського ханства відійшли й ті із запорожців, які разом із кошовим отаманом К. Гордієнком були під Полтавою. Після підписання Прутського договору 11 липня 1711 р. російський цар Петро I визнав факт виходу Війська Запорозького Низового з підданства його держави та погодився з тим, що від цього часу Військо вступало під протекцію Гіреїв. Додатковою угодою гетьмана П. Орлика з турецьким урядом від 22 квітня 1714 р. було остаточно визначено, що Військо Запорозьке Низове відтепер перебувало у подвійній залежності від Османів та Гіреїв.

Усі монети Кримського ханства належать до номіналу «бешлик»². Цей номінал, що дорівнював п'яти акче, був вперше запроваджений під час другого правління Мехмеда Гірая IV (1654–1666) (Album 2011, р. 226; Якушечкин 2021, с. 517). Через значне скорочення вагового стандарту акче (наприкінці XVII ст. він становив близько 0,20 г), цей номінал поступово витісняється з обігу бешликами. Уже наприкінці XVII — на початку XVIII ст. кримські акче були суттєво рідкіснішими за бешлики (Album 2011, р. 225–227). Аналогічний процес спостерігається в цей же період і з монетами Османської імперії, під протекторатом якої перебувало Кримське ханство: тут на рівні дрібних номіналів акче поступово витісняють пара, що дорівнювало вартості трьох акче (Ramuk 2000, р. 161).

Проба досліджуваних монет визначалася за допомогою пробірних голок. Такий метод є менш точним, ніж рентгенофлуоресцентний

² У деяких писемних джерелах та літературі також трапляється назва «башлик», однак у цій статті використано назву «бешлик», яка нині є загальноприйнятою в нумізматичних каталогах. Ця назва походить від тюркського слова *bes* — «п'ять».



Рис. 5. Монети з Кам'янської Січі
Fig. 5. Coins from Kamianska Sich

аналіз (РФА), але дозволяє робити попередні висновки щодо вмісту дорогоцінного металу. Дані про пробу монет Кримського ханства засвідчують, що впродовж перших трьох десятиліть XVIII ст. вміст срібла для бешликів

коливалася в межах 500–800 ‰³. Ці показни-

³ Встановлення точного стандарту вмісту чистого срібла для кожного типу потребує проведення аналізу великої кількості монет за допомогою більш точних методів, таких як РФА.



Рис. 6. Монети з Кам'янської Січі
Fig. 6. Coins from Kamianska Sich



Рис. 7. Монети з Кам'янської Січі
Fig. 7. Coins from Kamianska Sich

ки близькі до стандарту великих і середніх срібних номіналів Османської імперії початку XVIII ст. (куруши, золти та їх фракції), який складав 60 % (Ратук 2000, р. 160).

За часів правління Селіма II Гірея (1743–1748) вміст чистого срібла суттєво зменшився. Низькоякісні бешлики продовжували карбуватися в Кримському ханстві до монетної реформи, здійсненої за першого правління Кирима Гірея (1758–1764). До таких випусків низької якості належить остання за хронологією кримська монета, що походить із Кам'янської Січі (табл. 1: 48), карбована за першого правління Арслана Гірея (1748–1756). Проба цієї монети становить 200 ‰. Згідно з даними РФА бешликів Арслана Гірея зі складу Білогорського скарбу, вміст срібла в них був в межах 12,3–15,5 % (Морозов, Горяч 2021, с. 105).

Один бешлик Арслана Гірея (1748–1756) належить до часу, коли козаки залишили Січ. Як відомо, після переселення козаків у 1734 р. на р. Підпільну, Кам'янська Січ не була зруйнована, на цьому місці залишилась частина козаків, які несли службу до ліквідації запорозького козацтва, що підтверджують писемні джерела. Наприкінці XVIII ст. на території Січі виникає поміщицьке селище.

У колекції заповідника зберігаються 35 монет, що надійшли до фондів у 1974 р. від мешканців с. Республіканець та Новокаїри. Монети російські, представлені різними номіналами, датуються часом від 1738 по 1924 рр. Ці монети не мають чіткої прив'язки до об'єктів Січі, але підтверджують перебування населення на цій території.

Російські монети, знайдені на території Кам'янської Січі, переважно представле-

ні «дротовими» срібними копійками, карбованими за правління Петра I до 1717 р. (табл. 3; рис. 6–7).

Монети Речі Посполитої з Кам'янської Січі представлені одним фрагментом коронного тро-
яка Сигізмунда III Вази 1618–1624 рр (рис. 5).

Таким чином, нумізматичний матеріал, виявлений на території Кам'янської Січі, загалом підтверджує дані письмових джерел про існування козацького поселення на цій території упродовж двох етапів — близько 1709–1711 та близько 1730–1734 рр. Хоча при цьому варто брати до уваги обмеженість кримських монет як хронологічного індикатора, оскільки вони датуються всім періодом правління хана (табл. 4). До того ж даних про монетні знахідки недостатньо для остаточного вирішення питання, коли саме це поселення було адміністративним центром Війська Запорозького Низового під протекторатом Кримського ханства.

На першому етапі існування поселення в обігу домінували російські монети, карбовані до запровадження Петром I машинного карбуван-

ня. Імовірно, срібні копійки потрапили сюди разом із козаками, які втекли із Чортомлицької Січі після її знищення у 1709 р.

Крім російських монет, імовірно, до цього етапу належить монета Речі Посполитої, а також монети Кримського ханства, карбовані за правління Селім Гірея I та Девлет Гірея II між 1692 та 1713 рр. Утім, останні могли потрапити на територію поселення вже під час другого періоду його існування, разом із більш пізніми монетами.

Основну масу досліджуваних монет варто відносити саме до другого етапу. Усі вони представлені лише монетами Кримського ханства, що зумовлено перебуванням козаків під протекторатом Гіреїв у цей час. Про торговельні контакти з османськими та кримськими центрами свідчать інші речі культурного побуту козацтва, зокрема велика кількість глиняних люльок турецького типу з вишневим ангобом.

Дата надходження: 12.02.2025

Дата прийняття до друку: 27.02.2025

Дата публікації: 23.09.2026

Бойко-Гагарін, А. С., Тараненко, С. П. 2021. Кримський слід в нумізматиці Лаври. В: Тараненко, С. П. (ред.). 30 сюжетів археології Києво-Печерської Лаври часів незалежності. Київ: Мистецтво, с. 154–159.

Борисов, В. Є. 1972. *Звіт про археологічну розвідку на великому Потьомкінському острові у дельті Дніпра та на місці колишньої Кам'янської Січі (20–29 квітня 1972 року)*. Науковий архів Інституту археології НАН України. ф. 64, 1972/42.

Волков, А. В. 2021. Косторізна справа Кам'янської Січі. *Археологія*, 3, с. 130–145. <https://doi.org/10.15407/arheologia2021.03.130>

Гошкевич, В. І. 1915. *Летопись музея за 1913 год: с иллюстрациями. Херсонский городской музей древностей Херсонского края*, 5. Херсон: Паровая типо-литография С. Н. Ольховикова и С. А. Ходушина.

Ильинский, В. Е. 1989. *Отчет об исследованиях на Каменской Сечи в 1989 г.* Науковий архів Національного заповідника «Хортиця». 1989/702.

Козловський, А. О., Ільїнський, В. Є. 1991. Козацькі старожитності Пониззя Дніпра. *Археологія*, 4, с. 42–58.

Котляр, М. Ф. 1981. *Нариси історії обігу й лічби монет на Україні XIV–XVIII ст.* Київ: Наукова Думка.

Мільчев, В. І. 2009. Запорізьке козацтво у підданстві Гіреїв. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*, 26, с. 170–178.

Морозов, А. А., Горяч, Д. В. 2021. К описанию клада монет Крымского ханства середины XVIII в. из окрестностей Белогорска. В: Захаров, Е. В. (ред.). *Нумизматические чтения Государственного исторического музея 2021 года. Памяти Г. К. Мельник*. Москва, 23–24 ноября 2021 г. Материалы докладов и сообщений. Москва: Государственный исторический музей, с. 100–106.

Мышецкий, С. 1852. *История о козаках запорожских, как оные издревле зачалися, и откуда свое происхождение*

имеют, и в каком состоянии ныне находятся. Одесса: Городская Типография.

Нечитайло, В. В. 2019. *Грошовий обіг на території Гетьманщини (1648–1764)*. Дисертація к.і.н. Центрально-український національний технічний університет, Переяслав-Хмельницький ДПУ ім. Г. Сковороди.

Ригельман, А. И. 1847. *Летописное повествование о Малой России и ее народе и козаках вообще*. Москва: Университетская типография.

Скальковский, А. А. 1841. *История Новой Сечи или последнего Коша Запорожского*. Одесса: Городская типография.

Сокульський, А. Л. 1974. *Отчет о работе ДАЭ — 1974*. Науковий архів Інституту археології НАН України, ф. 64, 1974/119.

Шостопал, А. 2007. *Скарби Черкащини*. Черкаси: Андрощук П. С.

Яворницький, Д. І. 1990. *Історія запорізьких козаків*. І. Львів: Світ.

Якушечкин, А. В. 2021. Монетное обращение, торговля и денежно-весовая система. В: Зайцев, И. В. (ред.). *История крымских татар в пяти томах. 3. Крымское ханство (15–18 вв.)*. Казань: Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, с. 498–526.

Album, S. 2011. *Checklist of Islamic Coins* (3rd ed.). Santa Rosa: Stephen Album Rare Coins.

Pamuk, Ş. 2000. *A Monetary History of the Ottoman Empire*. Cambridge; New York: Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511497490>

Retowski, O. 1905. Die Münzen der Girei (Schluss). *Труды Московского Нумизматического общества*, 3 (1), с. 187–330.

Yanov, D., Romankevich, V. 2021. Coin Findings from the Surroundings of the Town of Berestechko: Evidence of 1651 Battle. *Arheologia Moldovei*, 44, p. 103–122. <https://doi.org/10.11588/amold.2021.1.93985>

COINS FROM THE TERRITORY OF KAMIANKA SICH (BASED ON THE RESULTS OF ARCHAEOLOGICAL RESEARCH)

The article examines the coins found on the territory of the Kamianka Sich during archaeological excavations conducted between 1974 and 2021. The remains of Kamianka Sich are located in the lower southern part of Strilka Cape, at the confluence of the Kamianka River and the Dniro River, within the village of Respublikanets (Beryslav Raion, Kherson Oblast, Ukraine).

A total of 66 coins were found: 48 coins of the Crimean Khanate, one coin of the Polish-Lithuanian Commonwealth, and 17 coins of the Tsardom of Russia. The Crimean Khanate coins include the beşliks of Selim Giray I (3rd reign, 1692–1699, 1 item), Devlet Giray II (1st reign, 1699–1702, 2 items, and 2nd reign, 1709–1713, 1 item), Kaplan Giray I (2nd reign, 1713–1715, 2 items, and 3rd reign, 1730–1736, 11 items), Saadat Giray III/IV (1717–1724, 6 items), Mengli Giray II (1st reign, 1724–1730, 24 items), and Arslan Giray (1st reign, 1748–1756, 1 item). The coin of the Polish-Lithuanian Commonwealth is a fragment of a crown troyak (three-groat piece) of Sigismund III, minted between 1618 and 1624. The coins of the Tsardom of Russia include kopecks of Peter I, minted between 1682 and 1717, as well as kopecks with an unidentified issuer due to their poor preservation.

Kamianka Sich was an administrative centre of the Zaporozhzhia Lowland Cossacks when they were under the protectorate of the Crimean Khanate. This Sich is believed to have existed in two stages, in 1709–1711 and 1730–1734.

During the first stage of the settlement, Rus coins minted before the introduction of machine minting predominated in the local circulation. Silver kopecks were likely brought by Cossacks who had fled from Chortomlyk Sich after its destruction in 1709.

In addition to Russian coins, it is likely that the coins of the Polish-Lithuanian Commonwealth and the Crimean Khanate, minted during the reigns of Selim Giray I and Devlet Giray II between 1692 and 1713, belong to this stage. However, the latter might have appeared at the settlement during the second stage of its existence, together with later Crimean coins.

The majority of the discovered coins belong to the second stage. All of them are coins of the Crimean Khanate, which can be explained by the fact that the Cossacks were under the Girays' protectorate at that time. Other finds, such as a large number of Turkish-type clay pipes with cherry-coloured glaze, testify to trade contacts between the Cossacks, Ottoman and Crimean workshops.

One beşlik of Arslan Giray (1748–1756) dates to the period when the Cossacks relocated from Kamianka Sich and founded the New Sich on the Pidpilna River. However, some of them remained at the Kamianka Sich and continued to serve there until the liquidation of the Zaporozhzhia Sich.

Key words: Kamianka Sich, Zaporizhzhia Lowland Cossacks, Crimean Khanate, Tsardom of Russia, Polish-Lithuanian Commonwealth, history of currency circulation, beşlik, kopeck, troyak.

References

- Boiko-Haharin, A. S., Taranenko, S. P. 2021. Crimean Trace in the Numismatics of Lavra. In: Taranenko, S. P. (ed.). *30 siuzhetiv arkeolohii Kyievo-Pecherskoi Lavry chasiv nezalezhnosti*. Kyiv: Mystetstvo, p. 154-159.
- Borisov, V. Ye. 1972. *Zvit pro arkeolohichnu rozvidku na velykomu Potomkinskomu ostrovi u delti Dnipro ta na misti kolyshnoi Kamianskoi Sichi (20–29 kvitnia 1972 roku)*. Scientific Archives of the Institute of Archaeology, the NAS of Ukraine, f. 64, 1972/42.
- Volkov, A. V. 2021. Bone Carving of the Kamianka Sich. *Arheologia*, 3, p. 130-145. <https://doi.org/10.15407/arheologia2021.03.130>
- Goshkevich, V. I. 1915. *Letopis muzeia za 1913 god: s illiustratsiiami*. Khersonskii gorodskoi muzei drevnostei Khersonskogo kraia, 5. Kherson: Parovaia tipo-litografiia S. N. Olkhovikova i S. A. Khodushina.
- Ilinskii, V. E. 1989. *Otchet ob issledovaniakh na Kamenskoi Sechi v 1989 g.* Scientific Archives of the National Reserve "Khortytsia". 1989/702.
- Kozlovskiy, A. O., Ilinskiy, V. Ye. 1991. Cossack Antiquities in the Lower Dnieper Area. *Arheologia*, 4, p. 42-58.
- Kotliar, M. F. 1981. *Narysy istorii obihu y lichby monet na Ukraini XIV–XVIII st.* Kyiv: Naukova Dumka.
- Milchev, V. I. 2009. Zaporizke kozatstvo u pidanstvi Hireiv. *Naukovi pratsi istorichnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnoho universytetu*, 26, p. 170-178.
- Morozov, A. A., Goriach, D. V. 2021. K opysaniiu klada monet Krymskogo khanstva serediny XVIII v. iz okrestnostei Belohorska. In: Zakharov, E. V. (ed.). *Numizmaticheskie chteniia Gosudarstvennogo istoricheskogo muzeia 2021 goda. Pamiati H. K. Melnik*. Moscow, Russia, 23–24 November 2021. Materialy dokladov i soobshchenii. Moscow: Gosudarstvennyi istoricheskii muzei, p. 100-106.
- Myshetskii, S. 1852. *Istoriia o kozakakh zaporozhskikh, kak onye izdrevle zachalisia, i otkuda svoe proickhozhdienie imeiut, i v kakom sostoianii nyne nakhodiatsia*. Odesa: Gorodskaiia tipografiia.

- Nechytailo, V. V. 2019. *Hroshovyi obih na terytorii Hetmanshchyny (1648-1764)*. PhD Thesis. Tsentrlnoukrainskyi natsionalnyi tekhnichnyi universytet, Pereiaslav-Khmelnytskyi DPU im. H. Skovorody.
- Rigelman, A. I. 1847. *Letopisnoe povestvovanie o Maloi Rossii i eia narode i kozakakh voobshche*. Moscow: Universitetskaia tipografiia.
- Skalkovskii, A. A. 1841. *Istoriia Novoi Sechi ili poslednego Kosha Zaporozhskogo*. Odesa: Gorodskaia tipografiia.
- Sokulskii, A. L. 1974. *Otchet o rabote DAE — 1974*. Scientific Archives of the Institute of Archaeology, the NAS of Ukraine, f. 64, 1974/119.
- Shostopal, A. 2007. *Skarby Cherkashchyny*. Cherkasy: Androshchuk P. S.
- Yavornytskyi, D. I. 1990. *Istoriia zaporizkykh kozakiv*. 1. Lviv: Svit.
- Iaakushechkin, A. V. 2021. Monetnoe obrashchenie, trgovlia i denezhno-vesovaia sistema. In: Zaitsev, I. V. (ed.). *Istoriia krymskikh tatar v piati tomakh*. 3. Krymskoe Khanstvo (15–18 vv.). Kazan: Institut istorii im. Sh. Mardzhani AN RT, p. 498-526.
- Album, S. 2011. *Checklist of Islamic Coins* (3rd ed.). Santa Rosa: Stephen Album Rare Coins.
- Pamuk, Ş. 2000. *A Monetary History of the Ottoman Empire*. Cambridge; New York: Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511497490>
- Retowski, O. 1905. Die Münzen der Girei (Schluss). *Trudy Moskovskogo Numizmaticheskogo obshchestva*, 3 (1), c. 187-330.
- Yanov, D., Romankevich, V. 2021. Coin Findings from the Surroundings of the Town of Berestechko: Evidence of 1651 Battle. *Arheologia Moldovei*, 44, p. 103-122. <https://doi.org/10.11588/amold.2021.1.93985>

До історії стародавнього виробництва

УДК: 904.23(477.54)“652”

<https://doi.org/10.15407/arheologyua2026.03.115>

В. В. РУСНАК

МОГИЛЬНИК ЧЕРНЯХІВСЬКОЇ КУЛЬТУРИ ВІЙТЕНКИ: ПЕРСОНІФІКАЦІЯ КЕРАМІЧНИХ ВИРОБІВ



У статті проаналізовано дев'ять горщиків із могильника черняхівської культури Війтенки за морфологічними, метричними й технологічними ознаками. Результати аналізу засвідчують високу однорідність форм і пропорцій посудин. Коефіцієнти варіації вказують на стандартизацію, а дефекти та підвищена варіабельність окремих параметрів відображають обмежену майстерність; повторюваність технологічних прийомів і орнаментативності дає підстави припускати, що посудини, ймовірно, виготовлені одним майстром або обмеженим колом виробників.

К л ю ч о в і с л о в а: Черняхівська культура, пізньоримський час, маркери операцій формування, стандартизація форм, морфологічна однорідність, гончарне виробництво, керамічний посуд.

Гончарне виробництво населення культури Черняхів/Синтана-де-Муреш (далі — черняхівська культура) характеризується значною поширеністю кружалного посуду в ареалі цієї спільноти та є однією з ознак її культурної своєрідності (Магомедов 2001, с. 17). Дослідження технології виробництва кераміки черняхівської культури зосереджені передусім на аналізі сировинної бази (Круг 1965а; 1965b; Ljubičev, Schultze 2011; Шульце 2019; Schultze, Daszkiewicz 2024), реконструкції процесів формування посудин (Бобринский 1970; 1978, с. 27-28, 187-189, 219-231; Петраускас, Петра-

ускас 2008, с. 54-55), а також дослідженні процесів термічної обробки керамічних виробів (Бобринский 1978, с. 239; Шульце 2019, с. 45). Водночас питання індивідуальних особливостей виробничої діяльності гончарів залишається недостатньо дослідженим.

Аналіз морфологічних, метричних і технологічних характеристик окремих виробів дає змогу розглядати кераміку не лише як сукупність типологічних форм, а і як результат конкретних виробничих практик. Повторюваність певних морфологічних пропорцій, особливостей оформлення вінця, плечиків та інших елементів профілю, а також стабільність окремих технологічних прийомів можуть відображати індивідуальний «технологічний почерк» майстра.

У цьому контексті перспективним видається аналіз груп морфологічно й технологічно близьких виробів у межах одного археологічного комплексу. Таким є археологічний комплекс черняхівської культури Війтенки, який включає поселення Війтенки 1, де виготовляли кераміку, та могильник Війтенки, у закритих комплексах якого знайдено цілі посудини. Виявлення таких груп створює можливість простежити повторюваність окремих атрибутів формування й оцінити ступінь стандартизації виробництва. Цей підхід дає змогу розглядати окремі посудини як потенційну продукцію одного майстра або представників спільної виробничої традиції.

Мета дослідження — аналіз морфологічних, метричних і технологічних характеристик однієї серії кружалних горщиків із могильника Війтенки та оцінка ймовірності їх виготовлення одним майстром або в межах спільної виробничої традиції (майстерні). Для аналізу було відібрано візуально подібні посудини з цього могильника. Як правило, візуальна подібність

© РУСНАК Василь Васильович, 2026 — аспірант, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, історичний факультет, ORCID: 0009-0006-4779-9528, rusnak@karazin.ua

© Інститут археології НАН України, 2026

Ця стаття відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND 4.0
<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/legalcode.uk>

форм супроводжується близькістю метричних показників, що визначають загальні пропорції посудин. Для оцінки технологічної повторюваності, а відповідно, й спільності технологічних практик найпридатнішими є горщики, оскільки саме на посудинах цього типу зазвичай зафіксовано найбільшу кількість технологічних атрибутів. Це пов'язано з тим, що під час виготовлення та подальшої обробки таких виробів технологічні сліди значною мірою зберігаються.

Тому для дослідження було відібрано дев'ять горщиків із поховань могильника Війтенки (рис. 1: I), які характеризуються візуальною подібністю: приземистими пропорціями, товстими стінками, відсутністю сформованого плиткового або кільцевого денця, а також орнаментальними композиціями у вигляді широких прокреслених ліній у зоні переходу від плеча до передпліччя (зафіксованими на чотирьох посудинах). На посудинах, де орнамент не зафіксовано, спостерігаються широкі, ледь помітні вдавлення в цій самій зоні, які, ймовірно, відображають незавершений або редукований орнамент. Серед вибірки посудини з поховань 32 (посудина 4)¹, 36 (посудина 1), 58 (посудини 1–2), 86/1 (посудина 15), 87 (посудина 2), 99 (посудина 6), 115 (посудина 7) та 127 (посудина 5). Усі вироби мають повний археологічний профіль, що дає змогу порівняти їхні морфологічні риси, метричні показники і технологічні маркери.

Методика дослідження

Методика дослідження ґрунтується на трьох рівнях аналізу посудин: морфологічному, метричному і технологічному. Морфологічний аналіз здійснюється шляхом співвіднесення форми тулуба з базовими геометричними тілами відповідно до схеми форм глиняного посуду, а також через поділ посудин на окремі морфологічні частини: губу, щоку, шию, плече, передпліччя, тулуб і дно. Методику їх виділення та оцінки ступеня сформованості запропонував О. О. Бобринський (Бобринский 1986; 1988).

Оцінка метричних показників дає змогу визначити ступінь стандартизації та спеціалізації виготовлення посудин (Longacre 1999, р. 49-53; Roux, Courty 2019, р. 269-279). Для

цього використовують коефіцієнт варіації (CV), який дає змогу порівнювати рівні варіабельності розмірів і форм виробів одного типу, а також співвідносити їх із показниками інших вибірок та базовими величинами — зокрема універсальним випадковим розподілом і фракцією Вебера (Eerkens, Bettinger 2001, р. 495-498). Це, своєю чергою, дозволяє оцінити відносний рівень метричної стандартизації.

Зазвичай варіативність оцінюють на основі абсолютних розмірів посудин, однак у даному випадку вибірка сформована за принципом зовнішньої подібності, тоді як розміри виробів варіюються від малих до великих. Це може бути пов'язано як із різним часом виготовлення партій посуду, так і з впливом попиту споживачів на вироби різних розмірів. Водночас загальна подібність форм зберігається у всіх досліджуваних посудинах. Тому для оцінки варіативності використовують метричні співвідношення, зокрема: висоти до діаметра найбільшого розширення, діаметра вінця до діаметра найбільшого розширення, діаметра денця до діаметра найбільшого розширення, а також висоти посудини до висоти розташування її найбільшого розширення.

Процес створення посудини реконструюють на основі вивчення зовнішніх і внутрішніх атрибутів, включно з аналізом вертикальних і горизонтальних розрізів стінок (течій глиняної маси), оцінкою товщини стінок, макро- та мікрорельєфу поверхні, а також характеру тріщин і сколів. Цей напрям дослідження сформувався завдяки працям у галузі етноархеології, експериментальної та описової археології. Значний внесок у його розвиток зробили представники підходу “*chaînes opératoires*”, а також дослідники історико-культурного напрямку (Бобринский 1970; 1978; Rye 1981; Глушков 1996; Roux, Courty 2019).

Аналіз форми посудин

Усі посудини мають форму сплющеного овоїда з плоским суцільним денцем і відігнутим назовні вінцем. При масштабуванні профілів до єдиної висоти простежується загальна тенденція до формування типового профілю з певною варіативністю (рис. 1: III). Окремі відмінності спостерігаються на різних ділянках: у ділянці вінця найбільше відрізняється посудина 2 з поховання 58; у ділянці плеча — профіль посудини 6 із похован-

¹ Тут і далі використано нумерацію посудин, прийняту у звітах про дослідження могильника Війтенки.

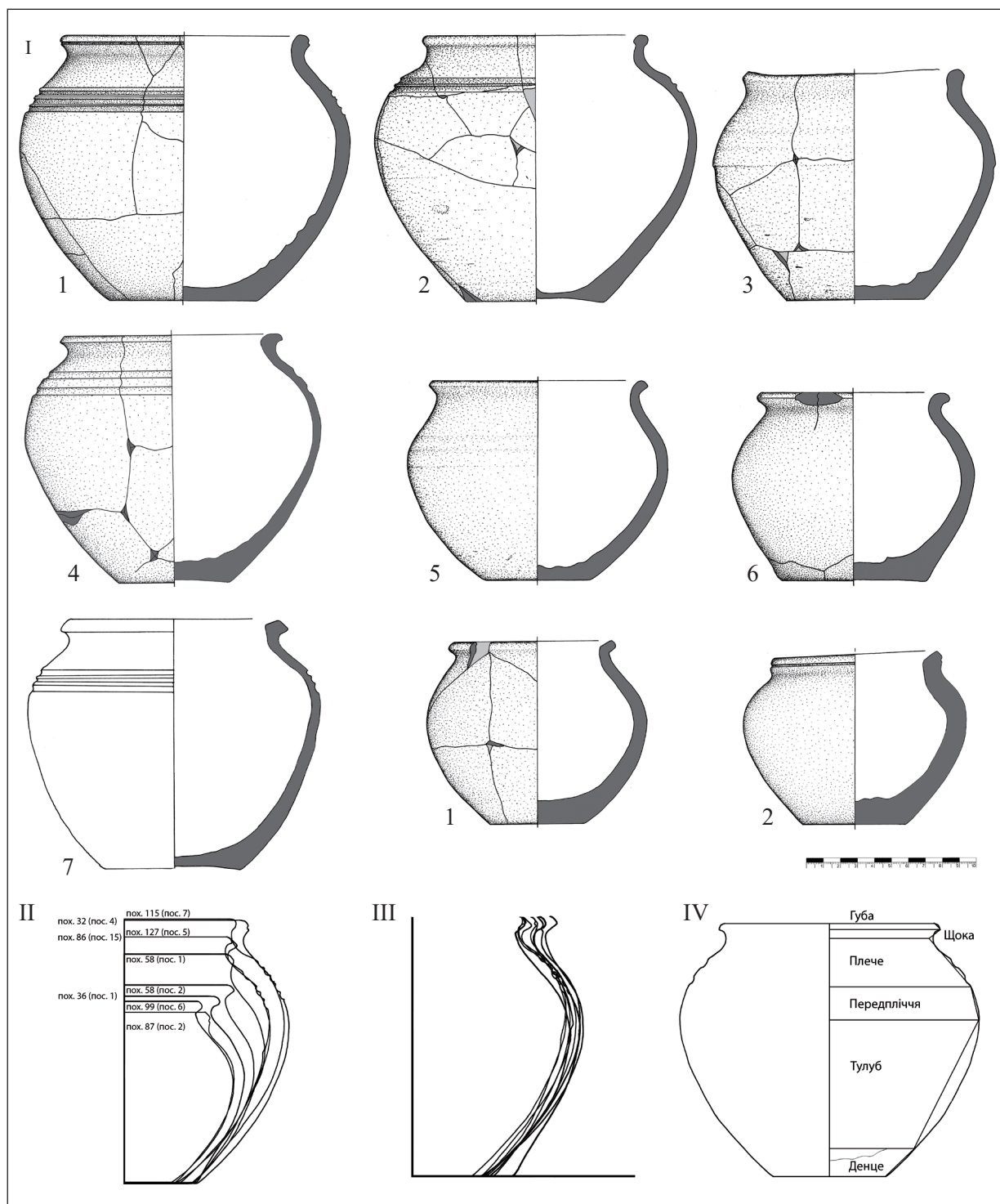


Рис. 1. Горщики з могильника Війтенки (I), профілі посудин (II), профілі посудин приведені до однієї висоти (III), конструктивні частини посудин (IV): 1 — посудина 4 з поховання 32; 2 — посудина 7 з поховання 115; 3 — посудина 1 з поховання 58; 4 — посудина 15 з поховання 86; 5 — посудина 2 з поховання 58; 6 — посудина 1 з поховання 36; 7 — посудина 5 з поховання 127; 8 — посудина 6 з поховання 99; 9 — посудина 2 з поховання 87

Fig. 1. Pots from the Viitenky cemetery (I), vessel profiles (II), vessel profiles normalised to the same height (III), structural components of the vessels (IV): 1 — vessel 4, burial 32; 2 — vessel 7, burial 115; 3 — vessel 1, burial 58; 4 — vessel 15, burial 86; 5 — vessel 2, burial 58; 6 — vessel 1, burial 36; 7 — vessel 5, burial 127; 8 — vessel 6, burial 99; 9 — vessel 2, burial 87

ня 99; у ділянці дна — посудина 1 з поховання 36 (останнє, ймовірно, пов'язане з відсутністю для цієї посудини операції потоншення денця — вторинного формування).

Кожна посудина складається із шести основних частин: губи, щоки, плеча, передпліччя, тулуба та дна, при цьому кожна з них виконує специфічну функціональну й морфологічну роль у профілі (рис. 1: IV).

Губа посудин перебуває у сформованому стані (враховується її роль як верхнього завершення посудини): її визначають точки найвищої лінії контролю із зовнішнього та внутрішнього боків, між якими розташована розділова точка, що відокремлює зовнішню лінію контуру від внутрішньої (Бобринский 1988, с. 15). Для посудин характерна сформована щока, яка виконує функцію зливного пристрою та має виразну форму. Кут нахилу її бічної лінії перевищує 110° , а представленість у профілі не перевищує 10 % від загальної висоти посудини (Бобринский 1988, с. 8).

Плече всіх посудин серії сформоване й виконує роль обмежувача, стримуючи рух вмісту. У кістяку воно представлене однією формою — трапецією з розширенням униз. Кут нахилу бічної лінії варіюється від 48° до 60° , а частка представленості у профілі не перевищує 15 % (Бобринский 1988, с. 10-11). Передпліччя у всіх посудинах переважно несформоване: його форма відповідає типовій для цієї частини, проте воно втрачає функціональну роль. У кістяку посудини воно представлене трапецією з малим нахилом або прямокутником, однак через незначну представленість у профілі (менше 20 %) не виконує функції додаткового наповнювача.

Тулуб посудин сформований у вигляді трапеції з розширенням догори та виконує роль основного наповнювача. В усіх випадках ця частина має високу представленість у профілі — не менше 40 %. Дно посудин сформоване частково (визначається на основі внутрішнього контуру). Для нього характерний плавний перехід від стінки до центру з поглибленням у середині, що, за О. О. Бобринським, відповідає частково сформованому стану (Бобринский 1988, с. 14).

Узагальнюючи морфологічні характеристики, зауважимо, що всі досліджувані посудини демонструють високий ступінь типологічної однорідності, що виявляється у спільній формі, подібності структури профілю та уніфікованому

співвідношенні основних морфологічних частин. Виявлені відмінності мають локальний характер і стосуються окремих ділянок профілю, не порушуючи загальної конструктивної моделі.

Аналіз метричних показників

Для оцінки стандартизації посудин було розраховано співвідношення основних метричних показників. Співвідношення висоти до діаметра найбільшого розширення відображає загальну пропорційність посудини (її приземкуватість або витягнутість). Висота розташування найбільшого розширення характеризує ступінь симетрії у вертикальному перетині та дає змогу оцінити основну геометричну форму, до якої наближається посудина (овоїд, еліпсоїд, сфероїд тощо). Співвідношення діаметра вінця до діаметра найбільшого розширення вказує на ступінь відкритості верхньої частини, тоді як співвідношення діаметра денця до діаметра найбільшого розширення — на ступінь його звуженості або розширеності.

Для оцінки відносної варіабельності цих показників використано коефіцієнт варіації (CV) — відношення стандартного відхилення до середнього значення вибірки, помножене на 100 %. Цей показник відображає ступінь розсіювання значень відносно середнього.

За результатами розрахунків, співвідношення висоти до діаметра найбільшого розширення варіюється від 0,7470 до 0,8610 (середнє значення—0,8077; CV—4,17%). Співвідношення висоти розташування найбільшого розширення до загальної висоти посудини варіює від 0,5510 до 0,6380 (середнє значення — 0,5828; CV — 5,24 %). Співвідношення діаметра вінця до діаметра найбільшого розширення змінюється від 0,7670 до 0,8350 (середнє значення — 0,7747; CV — 4,21 %). Найбільш варіабельним є співвідношення діаметра найбільшого розширення до діаметра денця, яке варіює від 1,681 до 2,633 (середнє значення — 2,219; CV — 12,74 %). Припускаємо, що підвищена варіабельність цього показника зумовлена специфікою технології виготовлення, зокрема наявністю етапу вторинного формування, у процесі якого денце могло зазнавати додаткової обробки та змінювати свої пропорції.

Отримані значення коефіцієнта варіації для основних метричних параметрів (4,17–5,24 %) відповідають діапазону, характерному для продукції спеціалізованих гончарів (2–6 %)

(Longacre 1999, p. 53). Це свідчить про високий рівень стандартизації форм і контроль за відтворенням пропорцій посудин. Водночас підвищене значення CV для співвідношення діаметра найбільшого розширення до діаметра денця (12,74 %) вказує на менший ступінь контролю цього елемента форми, що, ймовірно, пов'язано з особливостями технології виготовлення.

Етнографічні дані сучасних гончарів свідчать, що для посудин, виготовлених одним майстром, у стандартизованій продукції коефіцієнти варіації абсолютних розмірів (діаметр вінця та максимальний діаметр) зазвичай не перевищують 1–3 % і лише в окремих випадках досягають 3,9 %, що пов'язано з виробами менш досвідчених майстрів (Roux, Karasik 2018, p. 27-28). Водночас така висока стандартизація (3 % або менше) корелює зі збільшенням інтенсивності виробництва (Gandon et al. 2018, p. 301). Дослідження Р. Е. Лонгакра показують, що продукція досвідченого майстра характеризується низькою варіативністю (3–4 %), що відображає стабільність у відтворенні форм. У випадку менш досвідченого майстра варіативність може бути вищою, особливо для ключових пропорцій, і поступово зменшується з набуттям навичок (CV до 6–7 % для менш контрольованих параметрів) (Longacre 1999, p. 48-54).

Технологія створення форми посудин

Для створення посудини в завершеному вигляді гончар виконує низку послідовних дій, спрямованих на її формування. О. О. Бобринський поділяє технологію виробництва кераміки на три стадії: підготовку, формування та закріплення (Бобринський 1978, с. 14). Стадія підготовки включає відбір і обробку сировини з метою отримання формувальної маси; стадія формування — надання виробу форми та додаткову обробку поверхні (загладжування, лискування, полірування); стадія закріплення — сушіння та подальший випал виробу (Бобринський 1978, с. 14).

У цьому дослідженні основну увагу зосереджено на процесі формування посудини та ступені його стандартизації. О. О. Бобринський структурував цей процес як послідовність окремих операцій, що виконуються у визначеному порядку: створення начину, формування порожнистого тіла, надання остаточної

форми посудині та обробка її поверхні. Для кожної з цих операцій він виділив класи, групи, підгрупи та види (Бобринський 1978).

У західноєвропейській літературі натомість застосовують підхід «ланцюжка технологічних операцій» (*chaînes opératoires*), що описує послідовність дій, які приводять до створення завершеного виробу (Roux, Courty 2019, p. 85). О. Рай розрізняє первинне та вторинне формування, а також обробку поверхні, яка може здійснюватися як після первинного, так і після вторинного формування (Rye 1981, p. 62).

У цьому дослідженні використано комбінований підхід, що поєднує зазначені концепції та дає змогу виокремити основні етапи й операції, які здійснював гончар у процесі формування посудини. Формування цих виробів доцільно поділити на такі основні етапи: створення нижньої частини посудини, моделювання верхньої частини, додаткова обробка поверхні, нанесення орнаменту, зняття з гончарного круга, повторне встановлення на гончарний круг та вторинне формування.

Формування нижньої частини посудини

Відбувалося в три етапи:

1. Формування чашоподібної заготовки (начину) із джгутів/стрічок, укладених по спіралі. Це засвідчує наявність на посудині 7 із поховання 115 та посудині 1 із поховання 36² у горизонтальному розрізі в центральній частині дугоподібної течії глиняних мас (рис. 2: 1b), а в зоні переходу від денця до тулуба із зовнішнього боку — вертикальної заглибленої лінії, що відмежовує внутрішній і зовнішній шари стінки (рис. 2: 2b). На розрізі посудини 1 із поховання 36 зафіксовано спіралеподібну течію (залишки нерозформованого джгута; рис. 2: 1a).

2. Закріплення стінок до чашоподібної заготовки. Цей етап здійснювали шляхом вставлення джгута або стрічки з внутрішнього боку та подальшого приєднання його до стінок чашоподібного начину. На посудині 7 із поховання 115 у центральній частині по колу зафіксовано нерівномірні напливи глинястої маси, що переходять зі стінки на денце. Такі напливи

² Оцінку течії глиняних мас у вертикальному профілі посудин проведено лише на основі двох представників серії через особливості збереження матеріалу. Частина посудин зберіглася в цілому вигляді або не має придатних вертикальних профілів. Тому дослідження виконано на посудині 7 із поховання 115, яка зберіглася лише у вигляді однієї вертикальної половини, та на посудині 1 із поховання 36, спеціально розклеваній для цієї мети.

спостерігаються також на посудинах 1 із поховання 36 та 2 із поховання 87. Аналогічний характер формування підтверджує плавний перехід від центральної частини денця до стінок на всіх посудинах серії.

3. Витягування заготовки на гончарному крузі. Цей етап здійснювався шляхом тиску рук вгору та назовні, завдяки чому посудина досягала приблизно $1/3$ – $1/2$ своєї висоти. Спіралеподібні поглиблення, що можуть маркувати процес витягування або місця стику роздавлених джгутів нижньої частини, зафіксовані практично на всіх посудинах серії, окрім посудин 1 із поховання 36, 2 із поховання 87 та 6 із поховання 99. На вертикальному профілі посудин 7 із поховання 115 та 1 з поховання 36 у нижній частині простежується хвилюподібна течія глиняних мас, що відображає роздавлені джгути. Плавне зменшення товщини стінки від низу до найбільшого розширення свідчить про витягування нижньої частини посудини. Гончарний круг обертався проти годинникової стрілки, що підтверджує напрямок спіралі на стінках (за годинниковою стрілкою від низу до верху) та зміщення великих природних домішок усередині посудини (справа наліво).

Формування верхньої частини посудини
Здійснювали в три етапи.

1. Формування передпліччя. Передпліччя створювали шляхом кріплення роздавленого джгута або стрічки до внутрішньої частини посудини, яку згодом частково витягували вгору. У місці переходу від тулуба до передпліччя на всіх посудинах фіксується завершення спіралеподібних поглиблень, що свідчить про переривання операції. На внутрішній поверхні посудини 7 із поховання 115 простежуються горизонтальні лінії напливу глиняної маси, утворені тиском пальців під час з'єднання джгута або стрічки з нижньою частиною горщика (рис. 2: 2а). На зовнішній поверхні відзначається горизонтальна вузька поглиблена лінія в зоні кріплення нижньої частини до джгута або стрічки (рис. 2: 2с). У вертикальному розрізі течії глиняних мас на посудинах 7 (поховання 115) та 1 (поховання 36) у ділянці переходу до передпліччя простежується діагональна хвиляста лінія спаю, нахилена до зовнішньої поверхні посудини.

2. Формування плеча. Плече посудин сформоване внаслідок приєднання ще одного елемента (джгута або стрічки), який примазували з внутрішнього боку посудини. На вертикальному розрізі посудини 7 із поховання 115 та посудини 1

із поховання 36 спостерігається діагональна лінія спаю, нахил якої прямує від внутрішньої до зовнішньої поверхні (рис. 2: 2d). У ділянці початку лінії спаю з внутрішнього боку фіксується вузьке прямолінійне поглиблення, що відповідає місцю кріплення елемента; подібне поглиблення простежується також на посудині 15 із поховання 86. На зовнішній поверхні посудини 7 із поховання 115 зафіксоване прямолінійне горизонтальне поглиблення в зоні закінчення лінії спаю; аналогічні поглиблення спостерігаються на всіх інших посудинах серії.

3. Формування вінця. Вінця посудин формувалося шляхом витягування на гончарному колі частини джгута або стрічки, з якої утворювалося плече, вгору, із одночасним тиском рук вниз та назовні. Кінець вінця загинали назовні, після чого його закручували та зліплювали в ділянці початку губи, утворюючи вінце, товщина якого приблизно вдвічі більша за товщину стінки в ділянці переходу від щоки до плеча. На посудині 7 із поховання 115 у горизонтальному розрізі течія глиняних мас закручується по колу. В інших посудинах серії на зовнішній поверхні щоки спостерігається горизонтальна поглиблена лінія, що утворилася внаслідок з'єднання кінця завернутого вінця із зовнішньою поверхнею стінки. Вінце посудин 15 із поховання 86/1, 1 з поховання 36 та 2 з поховання 58 було додатково загнуте назовні тиском рук. Для посудин 5 з поховання 127, 6 з поховання 99 та 2 з поховання 87 загин вінця здійснювався інструментом із рівним краєм, внаслідок чого утворювалася рівна діагональна площадка на внутрішній частині губи. У посудині 5 із поховання 127 губа додатково вирівнювалася цим інструментом також із зовнішнього боку.

Додаткова обробка поверхні

Здійснювали шляхом загладжування зовнішньої частини посудини та частково вінця на гончарному колі. Припускають, що частково це здійснювали шляхом обмивки поверхні додатковою рідиною (водою), про що свідчить наявність на поверхні оголених фрагментів дрібного обкатаного піску. Водночас не виключено, що такий ефект міг утворитися також у ході безпосереднього процесу формування посудин.

Нанесення орнаменту

Орнамент наявний на чотирьох посудинах (поховання 32: посудина 4; 86/1: посудина 15; 115: посудина 7; 127: посудина 5); його нанесли під час первинного формування інстру-



Рис. 2. 1 — ознаки використання джгутів/стрічок в вертикальній структурі (посудина 1 з поховання 36); 2 — місця сти-
ків конструктивних елементів (посудина 7 з поховання 115); 3 — орнамент у вигляді прокреслених ліній (посудина 5 з
поховання 127); 4 — неформований орнамент (посудина 2 з поховання 58)

Fig. 2. 1 — evidence of the use of coils/strips in the vertical structure (vessel 1, burial 36); 2 — joints between structural
components (vessel 7, burial 115); 3 — decoration in the form of incised lines (vessel 5, burial 127); 4 — unfinished decoration
(vessel 2, burial 58)

ментом із заокругленим кінцем. Під час обертання гончарного круга ним прокреслювали від двох до трьох широких горизонтальних ліній у ділянці переходу від плеча до передпліччя (рис. 2: 3). На інших посудинах явний орнамент відсутній, проте в цій зоні наявні два широкі поглиблення, ймовірно, навмисно сформовані імпресією фаланги пальця (рис. 2: 4).

Зняття з гончарного круга

Здійснювали шляхом зрізання з поверхні гончарного круга ниткою. На зовнішній стороні денця посудини 5 із поховання 127 залишилися слабо помітні сліди спірального малюнка (частково видалені під час вторинного формування). Подібні сліди фіксуються також на денці посудини 1 із поховання 36. На посудині 7 із поховання 115, через занадто високо підняту нитку над лінією горизонту днища, під час зрізання з'явився брак, можливо у вигляді отвору, який було виправлено шляхом переміщення глиняної маси на зовнішній поверхні пальцями рук (наявні хаотичні сліди пальцевої обробки на зовнішній поверхні посудини). Такий брак зафіксовано і на денці посудини 4 із поховання 32 (можливо, трохи більший отвір по центру, ніж на попередній посудині), який було виправлено шляхом накладання додаткової глини в середину посудини. На внутрішньому боці денця присутні локальні сліди ручного розрівнювання глиняної маси та тріщина по колу центральної частини денця, що відділяє накладену глиняну масу від іншої частини посудини.

Вторинне формування

Характерне практично для всіх посудин, за винятком денця посудини 1 із поховання 36 (таке вже не виконували). Вторинне формування здійснювали шляхом точіння нижньої частини твердим загостреним інструментом. Основна мета полягала у зменшенні товщини стінки в нижній частині. Для цього посудину спочатку висушували до шкіротвердого стану, після чого вкладали вінцем униз на поверхню гончарного круга. На це вказує наявність на вінці посудин дрібних грудочок глиняної маси, які прилипили до нього (наявні на всіх посудинах серії, де відбувалось вторинне формування). Гончарний круг обертався проти годинникової стрілки, тому уламки дрібних та крупних непластинчастих включень при положенні вінцем до низу зміщувалися або вилітали справа наліво.

Під час встановлення на поверхню гончарного круга посудини були не досконало відцентровані, унаслідок чого під час точіння

утворювалася асиметричність профілю в ділянці вторинного формування (характерна для всіх посудин серії, де виконували подібну процедуру; рис. 3: 1–2).

Отже, аналіз процесу формування посудин показує, що всі вони виготовлялися за єдиною технологічною схемою: формування чашоподібного начину з джгутів/стрічок, до якого із внутрішнього боку кріпилися додаткові джгути/стрічки, унаслідок витягування яких формувалася нижня частина майбутньої посудини. Верхня частина посудини (плече та передпліччя) формувалася внаслідок поступового додавання нових елементів та їх послідовного витягування. Найбільшу варіабельність спостерігають у формуванні вінця: для частини посудин характерне витягування глини вгору з подальшим закручуванням та зліпленням цієї частини руками, для інших — додатково загибання краю назовні тиском рук або спеціального інструмента.

Слід звернути увагу на наявність серед досліджуваних посудин значної кількості технологічних дефектів. У двох випадках під час зрізання з гончарного круга центральну частину дна було зрізано так, що утворився отвір, який пізніше виправили (посудина 4 із поховання 32; посудина 7 із поховання 115; рис. 3: 3–4). У посудині 2 зі поховання 87 зрізання дна здійснювали несиметрично, унаслідок чого одну частину зрізано сильніше, що спричинило утворення зовнішньої асиметрії денця.

У всіх випадках, коли проводилося вторинне формування (обточування дна), посудину встановлювали на гончарний круг недостатньо відцентровано, через що одна частина нижньої стінки обточувалася сильніше за іншу. Крім того, у чотирьох випадках товщина стінок посудин була надмірною стосовно їхніх розмірів (посудина 4 із поховання 32; посудина 1 із поховання 36; посудина 2 із поховання 87; посудина 6 із поховання 99).

Такі дефекти можуть бути пов'язані з варіабельністю майстерності гончарів. Відомо, що в керамічних збірках наявність технологічних дефектів може відображати різні рівні навичок, включаючи роботу учнів або гончарів із низьким рівнем майстерності. Якщо ж дефекти спостерігаються у всіх посудинах вибірки, це радше свідчить про нижчий загальний рівень навичок виробничої групи, а не про помилки учнів (Roux, Courty 2019, p. 272-273, table 5: 1).

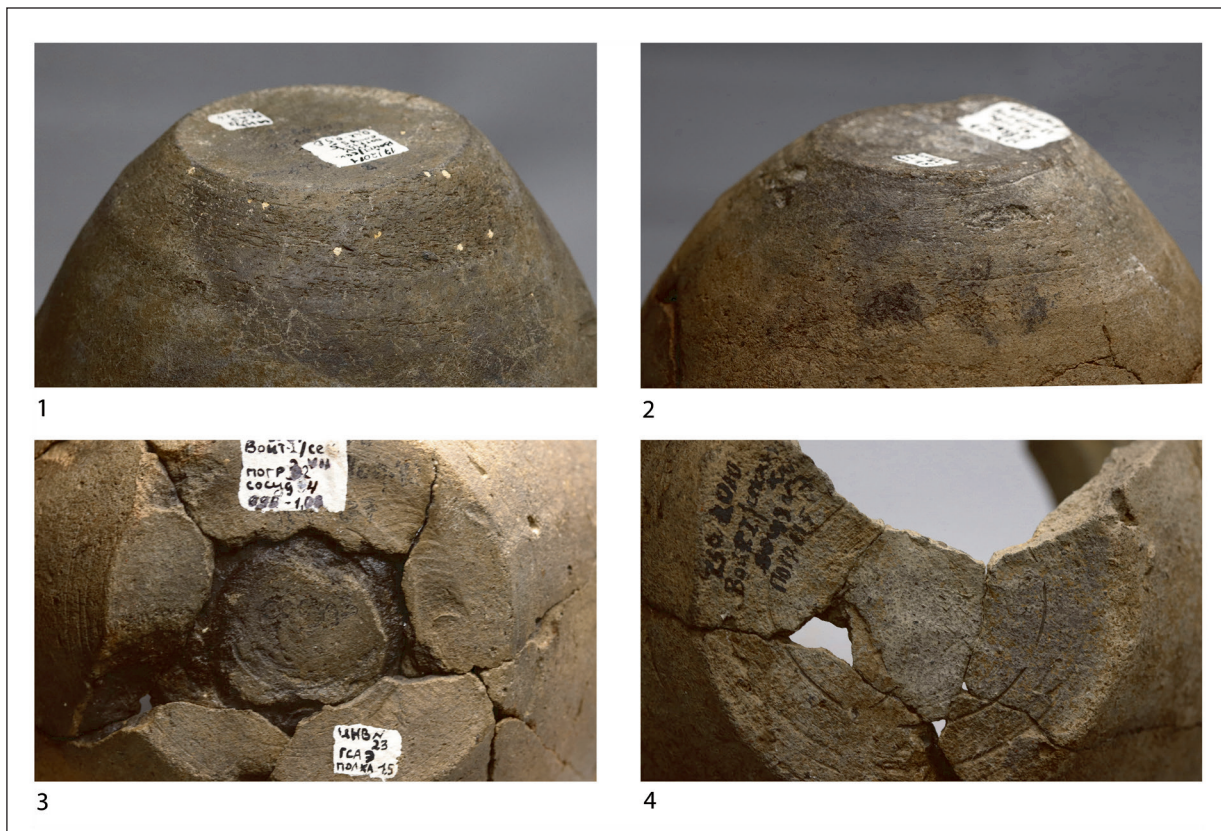


Рис. 3. Деформації, які виникли внаслідок зрізання з гончарного круга (3–4) та вторинного формування (1–2): 1 — посудина 5 з поховання 127; 2 — посудина 15 з поховання 86; 3 — посудина 4 з поховання 32; 4 — посудина 7 з поховання 115
 Fig. 3. Deformations resulting from cutting the vessels from the potter's wheel (3–4) and secondary forming (1–2): 1 — vessel 5, burial 127; 2 — vessel 15, burial 86; 3 — vessel 4, burial 32; 4 — vessel 7, burial 115

Висновки

Дев'ять горщиків із могильника Війтенки характеризуються значною морфологічною однорідністю, що виявляється у спільній формі сплюсненого овоїда, плоскому дещі, відігнутому назовні вінці та подібному співвідношенню основних морфологічних частин посудини. Локальні відмінності, помітні в ділянці вінця, плеча чи дна, обмежені і не порушують загальної морфологічної моделі, що дозволяє розглядати всі посудини як продукти однієї виробничої практики.

Метричні показники демонструють низьку варіабельність основних пропорцій, як-от висота до діаметра найбільшого розширення та діаметр вінця до максимального діаметра, що свідчить про прагнення до стандартизації форми. Водночас підвищене значення коефіцієнта варіації для співвідношення діаметра дещі до максимального діаметра та наявність технологічних дефектів, зокрема несиметричне обточування дна, надмірна товщина стінок і нерівномірність формування вінця, дозво-

ляють припустити, що посудини виготовлені майстром із обмеженим рівнем технічної майстерності.

Технологічний аналіз демонструє єдину послідовність дій при формуванні посудин, що включає створення начину з джгутів або стрічок, кріплення додаткових елементів для витягування нижньої та верхньої частини, формування плеча та передпліччя, обробку вінця, нанесення орнаменту та вторинне формування. Характер технологічних дефектів подібний у різних посудинах, що, ймовірно, свідчить не про різних майстрів, а про єдиний стиль виготовлення з обмеженою майстерністю. Повторюваність окремих елементів обробки, орнаментативної та способів формування підкріплює думку про спільність виробничої традиції.

Таким чином, можна зробити висновок, що всі дев'ять горщиків були, мабуть, виготовлені одним майстром або обмеженим колом виробників, які діяли в межах єдиної технологічної традиції. Виявлені особливості свідчать про відносно низький рівень технічної майстерності, що проявляється як у наявності типових ви-

робничих дефектів, так і у підвищеній варіабельності окремих метричних співвідношень.

Однією з додаткових функцій застосованого методу є можливість його використання як інструмента уточнення відносної хронології могильників черняхівської культури, де вироби одного майстра або спільної технологічної традиції можуть служити додатковими хронологічними індикаторами. Представлені комплекси могильника Війтенки датують переважно фазою С (поховання 32, 58, 86/1, 127) за системою відносної хронології горизонту «класич-

ної» черняхівської культури Дніпро-Донецького лісостепу (Любичев, Шульце, Гелла 2019, с. 42-43). Виявлена спільність посуду, ймовірно, відображає діяльність одного майстра або обмеженого кола виробників упродовж відносно короткого періоду, що в цілому може свідчити про близькість у часі формування цих комплексів.

Дата надходження: 23.03.2026

Дата прийняття до друку: 15.04.2026

Дата публікації: 23.09.2026

Бобринский, А. А. 1970. О некоторых особенностях формовочной технологии керамики из памятников черняховской культуры. *Краткие сообщения Института археологии*, 121, с. 20-26.

Бобринский, А. А. 1978. *Гончарство Восточной Европы: источники и методы изучения*. Москва: Наука.

Бобринский, А. А. 1986. О методике изучения форм глиняной посуды из археологических раскопок. В: Матвеева, Г. И. (ред.). *Культуры Восточной Европы I тысячелетия*. Куйбышев: Куйбышевский государственный университет, с. 137-157.

Бобринский, А. А. 1988. Функциональные части в составе емкостей глиняной посуды. В: Бобринский, А. А. (ред.). *Проблемы изучения археологической керамики*. Куйбышев: Куйбышевский государственный университет, с. 5-21.

Глушков, И. Г. 1996. *Керамика как археологический источник*. Новосибирск: Институт археологии и этнографии Сибирского отделения РАН.

Круг, О. Ю. 1965а. Применение петрографии в археологии. *Материалы и исследования по археологии СССР*, 129, с. 146-152.

Круг, О. Ю. 1965б. Некоторые особенности технологии керамического производства на черняховском поселении Журавка. *Советская археология*, 3, с. 269-277.

Любичев, М. В., Шульце, Э., Гелла, Е. И. 2019. Поздние погребения могильника Війтенки и последняя фаза черняхівської культури в лесостепи между Днепром и Северским Донцом. В: Петраускас, О. В., Гопкало, О. В., Горбаненко, С. А. (ред.). *Старожитності варварських племен у першій половині I тис. н.е. До 90-річчя В. Д. Барана*. Київ: Інститут археології НАН України, с. 13-49.

Магомедов, Б. В. 2001. *Черняховская культура. Проблема этноса*. Lublin: Wydwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.

Петраускас, А. В., Петраускас, О. В. 2008. Про деякі особливості технології та хронології гончарних горщиків черняхівських пам'яток Постугняння. *Археологічні студії*, 3, с. 53-97.

Шульце, Э. 2019. Естественнонаучные анализы серой керамики черняховской культуры: возможности, опыты, результаты. *Археологічна керамологія*, 1 (1), с. 36-52.

Eerkens, J. W., Bettinger, R. L. 2001. Techniques Assessing Standardization in Artifact Assemblages: Can we Scale Material Variability. *American Antiquity*, 66 (3), p. 493-504. <https://doi.org/10.2307/2694247>

Gandon, E., Coyle, T., Bootsma, R. J., Roux, V., Endler, J. A. 2018. Individuals Amongst the Pots: How Do Traditional Ceramic Shapes Vary Between Potters? *Ecological Psychology*, 31, p. 299-313. <https://doi.org/10.1080/10407413.2018.1438200>

Longacre, W. A. 1999. Standardization and Specialization: What's the Link? In: Skibo, J. M., Feinman, G. M. (eds.). *Pottery and People: A Dynamic Interaction*. Salt Lake City: University of Utah Press, p. 44-58.

Ljubičev, M., Schultze, E. 2011. Zur Herstellung von Drehscheibenkeramik in Vojtenki. *Archäologische und naturwissenschaftliche Ergebnisse*. In: Bemmann, J., Hegewisch, M., Meyer, M., Schmauder, M. (Hrsg.). *Bonner Beiträge zur Vor- und Frühgeschichtlichen Archäologie*, 13. *Drehscheibentöpferei im Barbaricum*. Bonn: Vor- und Frühgeschichtliche Archäologie Rheinische Friedrich-Wilhelms Universität, S. 383-397.

Schultze, E., Daszkiewicz, M. 2024. Pottery from the Cherniakhiv Culture Site of Voitenki and Other Sites in the Surrounding Region (Ukraine). In: Matera, M., Karasiewicz-Szczypiorski, R. (eds.). *ŚWIATOWIT Supplement Series C: Pontica et Caucasia*, IV. Warszawa: Totem, p. 129-142.

Rye, O. S. 1981. *Pottery Technology: Principles and Reconstruction*. Manuals on Archaeology, 4. Washington: Taraxacum Inc.

Roux, V., Karasik, A. 2018. Standardized Vessels and Number of Potters: Looking for Individual Production. In: Vuković, J., Miloglav, I. (eds.). *Artisans Rule: Product Standardization and Craft Specialization in Prehistoric Society*. Cambridge: Cambridge Scholars Publishing, p. 20-39.

Roux, V., Courty, M. A. 2019. *Ceramics and Society. A Technological Approach to Archaeological Assemblages*. Cham: Springer International. <https://doi.org/10.1007/978-3-030-03973-8>

Vasyl V. Rusnak

PhD Student, V. N. Karazin Kharkiv National University, the Faculty of History, ORCID: 0009-0006-4779-9528, rusnak@karazin.ua

VIIITENKY, A CEMETERY OF CHERNIAKHIV CULTURE: PERSONIFICATION OF CERAMIC PRODUCTION

Pottery production among the population of the Cherniakhiv culture is characterised by the widespread use of wheel-thrown vessels within its distribution area. Studies of ceramic production technology have traditionally focused on the analysis of raw materials, forming processes, and firing conditions, while individual potters' technological practices have received considerably less attention.

Analysis of morphological, metric, and technological features makes it possible to consider vessels as the products of specific manufacturing practices, in which consistency of proportions, uniformity of structural elements, and forming techniques reflect an individual potter's "signature".

Nine wheel-thrown pots from the Viitenky burial ground were selected for analysis. They share a number of morphological features, including a flattened ovoid body, a flat base, an everted rim, and a similar profile structure. Metric ratios of the key dimensions show low variability (CV 4–5 %), indicating a tendency towards standardisation of vessel forms, whereas the ratio of base diameter to maximum diameter shows greater variability (CV 12.7 %). Technological analysis likewise demonstrates consistency in the sequence and character of the forming operations. At the same time, all the vessels exhibit technological defects, including asymmetrical trimming of the base, excessive wall thickness, and traces of repairs following defects in the base. Such imperfections indicate a limited level of potter's skill and the possible use of less sophisticated production practices.

Thus, the combination of morphological, metric, and technological characteristics makes it possible to associate the vessels under study with the work of a single potter or a limited group of producers operating within a shared technological tradition. At the same time, the characteristic technological defects constitute additional indicators of a relatively low degree of technical proficiency and confirm the recurrence of characteristic shortcomings, thereby forming a consistent production style. The burial assemblages to which these vessels belong are dated to a closely defined chronological horizon, suggesting a relatively short period of production.

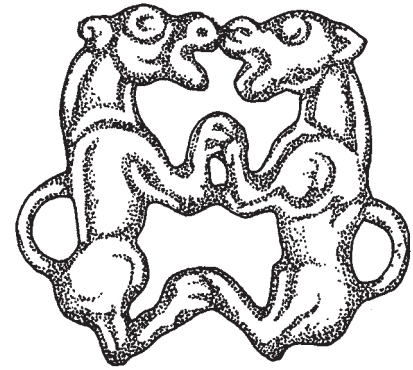
Key words: Cherniakhiv culture, Late Roman period, forming-operation markers, standardisation of forms, morphological uniformity, pottery production, ceramics.

References

- Bobrinskii, A. A. 1970. O nekotorykh osobennostiakh formovochnoi tekhnologii keramiki iz pamiatnikov cherniakhovskoi kultury. *Kratkie soobshcheniia Instituta arkeologii*, 121, p. 20-26.
- Bobrinskii, A. A. 1978. *Goncharstvo Vostochnoi Evropy: istochniki i metody izucheniia*. Moscow: Nauka.
- Bobrinskii, A. A. 1986. O metodike izucheniia form gliniano posudy iz arkeologicheskikh raskopok. In: Matveeva, G. I. (ed.). *Kultury Vostochnoi Evropy I tysiacheletii*. Kuibyshev: Kuibyshevskii gosudarstvennyi universitet, p. 137-157.
- Bobrinskii, A. A. 1988. Funktsionalnye chasti v sostave emkosti gliniano posudy. In: Bobrinskii, A. A. (ed.). *Problemy izucheniia arkeologicheskoi keramiki*. Kuibyshev: Kuibyshevskii gosudarstvennyi universitet, p. 5-21.
- Glushkov, I. G. 1996. *Keramika kak arkeologicheskii istochnik*. Novosibirsk: Institut arkheologii i etnografii Sibirskogo otdeleniia RAN.
- Krug, O. Iu. 1965a. Primenenie petrographii v arkheologii. *Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR*, 129, p. 146-152.
- Krug, O. Iu. 1965b. Nekotorye osobennosti tekhnologii keramicheskogo proizvodstva na cherniakhovskom poselenii Zhuravka. *Sovetskaia arkheologiia*, 3, p. 269-277.
- Ljubičev, M. V., Schultze, E., Gella, E. I. 2019. Die späten Gräber des Gräberfeldes in Vojtenki und die letzte Phase der Černjachov-kultur in der Waldsteppe zwischen Dnepr und Severskij Donec. In: Petrauskas, O. V., Gopkalo, O. V., Gorbachenko, S. A. (eds.). *Starozhytnosti varvaskykh plemen u pershii polovyni I tys. n.e. Do 90-richchia V. D. Barana*. Kyiv: Instytut arkeolohii NAN Ukrainy, p. 13-49.
- Magomedov, B. V. 2001. *Cherniakhovskaia kultura. Problema etnosa*. Lublin: Wyd-wo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.
- Petrauskas, A. V., Petrauskas, O. V. 2008. Pro deiaki osoblyvosti tekhnolohiui ta khronolohii honcharnykh horshchykyv cherniakhivskykh pamiatok Postuhnannia. *Arkheolohichni studii*, 3, p. 53-97.
- Shultze, E. 2019. Natural Scientific Analyses of Grey Wheel-Made Pottery of the Cherniakhiv Culture: Opportunities, Experiences, Results. *Archaeological ceramology*, 1 (1), p. 36-52.
- Eerkens, J. W., Bettinger, R. L. 2001. Techniques Assessing Standardization in Artifact Assemblages: Can we Scale Material Variability. *American Antiquity*, 66 (3), p. 493-504. <https://doi.org/10.2307/2694247>
- Gandon, E., Coyle, T., Bootsma, R. J., Roux, V., Endler, J. A. 2018. Individuals Amongst the Pots: How Do Traditional Ceramic Shapes Vary Between Potters? *Ecological Psychology*, 31, p. 299-313. <https://doi.org/10.1080/10407413.2018.1438200>
- Longacre, W. A. 1999. Standardization and Specialization: What's the Link? In: Skibo, J. M., Feinman, G. M. (eds.). *Pottery and People: A Dynamic Interaction*. Salt Lake City: University of Utah Press, p. 44-58.
- Ljubičev, M., Schultze, E. 2011. Zur Herstellung von Drehscheibenkeramik in Vojtenki. Archäologische und naturwissenschaftliche Ergebnisse. In: Bemmman, J., Hegewisch, M., Meyer, M., Schmauder, M. (Hrsg.). *Bonner Beiträge zur Vor- und Frühgeschichtlichen Archäologie*, 13. *Drehscheibentöpferei im Barbaricum*. Bonn: Vor- und Frühgeschichtliche Archäologie Rheinische Friedrich-Wilhelms Universität, S. 383-397.
- Schultze, E., Daszkiewicz, M. 2024. Pottery from the Cherniakhiv Culture Site of Voitenki and Other Sites in the Surrounding Region (Ukraine). In: Matera, M., Karasiewicz-Szczypiorski, R. (eds.). *ŚWIATOWIT Supplement Series C: Pontica et Caucasia*, IV. Warszawa: Totem, p. 129-142.
- Rye, O. S. 1981. *Pottery Technology: Principles and Reconstruction*. Manuals on Archaeology, 4. Washington: Taraxacum Inc.
- Roux, V., Karasik, A. 2018. Standardized Vessels and Number of Potters: Looking for Individual Production. In: Vuković, J., Miloglav, I. (eds.). *Artisans Rule: Product Standardization and Craft Specialization in Prehistoric Society*. Cambridge: Cambridge Scholars Publishing, p. 20-39.
- Roux, V., Courty, M. A. 2019. *Ceramics and Society. A Technological Approach to Archaeological Assemblages*. Cham: Springer International. <https://doi.org/10.1007/978-3-030-03973-8>

Л. Л. ЗАЛІЗНЯК

ВИТОКИ ТА КУЛЬТУРНА ДИФЕРЕНЦІАЦІЯ ЕПІГРАВЕТУ УКРАЇНИ



Епігравет — масштабне культурне явище кінця льодовикової доби Європи. На території України представлене численними пам'ятками, які потребують вивчення та наукової інтерпретації. В статті розглядаються проблеми дефініції епігравету України, його генези, періодизації та культурної диференціації.

К л ю ч о в і с л о в а: епігравет, Україна, палеоліт, пізнє льодовиків'я, східний гравет.

Проблема епігравету України за сто п'ятдесят років вивчення обросла розгалуженою та об'ємною історіографією. Головними її складовими є не лише неосяжна історія польових робіт, але й цікава історія ідей, що чекають на свого дослідника, який, сподіваюся, колись підготує дисертацію на тему «Епігравет України. Історія вивчення». Зрозуміло, що через обмеження обсягу статті немає можливості зупинитися докладно на усіх аспектах складної проблеми. Тому автор концентрує свою увагу на найбільш актуальних серед дослідників України на початку ХХІ ст., а саме на питаннях походження та варіабельності епігравету регіону.

Біля витоків проблеми

Проблема епігравету в Україні давня й багатопланова, попри те що сам цей термін західного походження поширився в палеолітознавстві України лише чверть століття тому, на межі ХХ та ХХІ ст. Епіграветські пам'ятки на території України відомі давно

і у великій кількості. Саме вивчення палеоліту всієї Російської імперії розпочалося у 1873 р. з відкриття та дослідження званої стоянки Гінці на Полтавщині, крем'яний інвентар якої є прикладом класичного епігравету. З того часу відкрито сотні епіграветських стоянок, серед яких відомі у цілому світі Гінці, Кирилівська, Мізин, Добраничівка, Межиріч, Амвросіївка, Акаря, Анеївка II та ін., що їх досліджували класики українського палеолітознавства: В. Хвойка, Ф. Вовк, П. П. Єфименко, І. Г. Підоплічко, І. Г. Шовкопляс, О. П. Черниш, П. Й. Борисковський, В. Н. Станко, М. І. Гладких та ін. Причому останні не лише копали стоянки, але й інтерпретували добутий матеріал, створивши власні схеми культурно-хронологічної ідентифікації та періодизації добутих матеріалів, які пізніше отримали назву епіграветських. Найчастіше українські дослідники стоянок пізнього льодовиків'я у ХХ ст. відносили їх до культурних явищ мадленської доби.

Однак, попри значне поширення епіграветських пам'яток у верхньому палеоліті України сам феномен епігравету як окремого культурного явища часів пізнього льодовиків'я привернув увагу українських дослідників лише чверть століття тому. Сталося це в лютому 1999 р., коли відділ кам'яного віку Інституту археології НАН України провів у Києві конференцію на тему «Проблеми епігравету Східної Європи». Зацікавлених тематикою епігравету виявилось несподівано багато, а публікації матеріалів конференції було присвячено два випуски журналу «Археологія» 2000 р. № 2 та 2001 р. № 3.

В роботі конференції брали участь більшість дослідників верхнього палеоліту України: О. О. Кротова (2000), Л. Л. Залізник (2000), О. Ф. Горелик (2000), М. П. Оленковський (2000; 2001), Д. Ю. Нужний (2000), Л. Я. Яковлева (2000), С. П. Смольяни-

© ЗАЛІЗНЯК Леонід Львович, 2026 — доктор історичних наук, професор, завідувач відділу археології кам'яної доби, Інститут археології, Національна академія наук України, ORCID: 0000-0001-8924-8122, zaliznyakl@ukr.net
© Інститут археології НАН України, 2026

Ця стаття відкрита за ліцензією CC BY-NC-ND 4.0
<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/legalcode.uk>

нова (2000), І. А. Сніжко (2000), О. О. Яневич (2000) та ін. Означене доповідачами коло проблем охоплювало широку тематику: дефініція поняття «епігравет», походження та історичні долі явища, культурна диференціація та періодизація епігравету, історія його вивчення, господарство населення тощо.

Дефініція поняття була сформульована з урахуванням напрацювань західних колег. Епігравет або мікрогравет — культурна традиція або крем'яна індустрія, представлена численними пам'ятками середньої смуги та півдня Європи, які зокрема розвивалися на всій території України в пізньому льодовиків'ї і датуються 19–12 тис. років тому (далі р. т.). Епіграветські комплекси характеризуються вкладнями до пазових наконечників списів у вигляді крем'яних мікровістер, мікропластинок, прямокутників та ланцетів. Інший крем'яний інвентар справляє враження досить спрощеного, уніфікованого набору виробів, у який входять невеликі призматичні нуклеуси; різці на пластинах переважно бічні, ретушні; скребачки кінцеві на пластинах вкорочених пропорцій та пластинчастих відщепів.

Попри стандартизацію та уніфікацію техніки обробки кременю, морфології та типології знарядь на величезних обшарах прильодовикової Європи, епіграветські мисливці прильодовиків'я належали до різних господарсько-культурних типів: на Дону, Десні, в Середньому Подніпров'ї, на Волині мешкали мисливці на мамонтів, у степовому Надчорномор'ї — мисливці на бізонів, на Дністрі і далі на захід — мисливці на північних оленів (Гладких 1975).

Пізнє льодовиків'я 19–12 тис. р. т. вважається епохою епігравету (мікрогравету) в Європі, коли однотипні пам'ятки з дрібними вістрями з притупленим краєм і стандартизованим спрощеним крем'яним комплексом домінували на територіях від Атлантичного узбережжя Європи до басейну Дону. Згадана уніфікація епіграветського крем'яного інвентаря тривалий час суттєво ускладнювала культурну диференціацію пам'яток регіону.

Першим, хто наважився запропонувати науковій спільноті культурну диференціацію епіграветських пам'яток усієї України, був М. П. Оленковський (1991; 2008) — досвідчений, невтомний польовик, який відкрив на Херсонщині численні стоянки верхнього палеоліту. У своїй спробі систематизації епігравету він намагався впорядкувати епіграветські пам'ятки України, поклавши в її ос-

нову територіально-географічний принцип. Виділені ним за географічним принципом півтора десятки епіграветських культур України по суті виявилися локальними групами, які автор окреслив шляхом простого картографування стоянок. Тому «культури» Миколи Петровича справляли враження локальних груп стоянок, про що недвозначно свідчили відверто географічні назви більшості виділених ним «культур»: дністровська, пруго-серетська, бистрицька, нижньодніпровська, приазовська, деснянська тощо. Обраний М. П. Оленковським географічний принцип диференціації численних епіграветських пам'яток України його колегам не видався переконливим.

Східною сусідкою М. П. Оленковського в дослідженні епігравету півдня України з 70-х років ХХ ст. була О. О. Кротова, яка вже понад пів сторіччя досліджує епіграветські стоянки Донеччини та Надазов'я. Її багаторічними наполегливими зусиллями фактично створена сучасна джерельна база верхнього палеоліту південного сходу України. Крім численних епіграветських стоянок регіону дослідниця багато років вивчала унікальний верхньопалеолітичний комплекс поблизу м. Амвросіївка, до якого, крім стоянки, входить кістковище на місці полювання на бізонів (Кротова 1986; 2013).

Дослідниця багато зробила на ниві культурної диференціації та періодизації епігравету азово-надчорноморських степів, а також запропонувала власну реконструкцію способу життя палеолітичних мисливців на бізонів Надазов'я (Кротова 1986; 2013). Вона виділила та верифікувала амвросіївський та янісольський типи епіграветських пам'яток (Кротова 2013, с. 211–213). Важливе значення для розуміння генези епігравету степів є припущення дослідниці про формування пам'яток типу Амвросіївка внаслідок синтезу східнограветських традицій пам'яток типу Гагаріно з місцевим оріньякськими традиціями пам'яток типу Муралівка Надазов'я (Кротова 2000, с. 33).

Епігравет Північно-Західного Надчорномор'я вивчали В. Н. Станко, І. В. Сапожников та їхні учні. В. Н. Станко, зокрема, виділяв у Південно-Західному Надчорномор'ї анетівську культуру (Станко, Григорьева, Швайко 1989), «археологічним змістом якої є розвиток в нових умовах оріньякських традицій центральноєвропейського кола» (Станко 1982, с. 90).

Хронологічно й типологічно близькі опорні пам'ятки степового епігравету Амвросіївка, Анетівка II та Акаржа тривалий час досліджували О. О. Кротова, В. Н. Станко та І. В. Сапожников. На основі згаданих пам'яток, попри їх однотипні комплекси артефактів, згадані дослідники виділили не одну, а три археологічні культури з різними назвами: амвросіївська (О. О. Кротова), анетівська (В. Н. Станко), акаржансько-анетівська (І. В. Сапожников). Значний внесок у вивчення епігравету степового півдня України зробив І. В. Сапожников (2003), який тривалий час розкопував стоянку Велика Акаржа на Одещині.

На початку XXI ст. активно досліджував граветські та епіграветські стоянки Подністров'я О. С. Ситник, який дослідив стоянку Галич і дав їй матеріалам сучасну європейську інтерпретацію (Ситник та ін. 2005, с. 32-89).

Відомим дослідником фінального палеоліту, мезоліту та неоліту Донеччини у 90-ті роки був О. Ф. Горелик. Його фундаментальна монографія 2001 р., присвячена результатам багаторічних досліджень групи унікальних пам'яток фінального палеоліту Донбасу поблизу с. Рогалик на Луганщині (Горелик 2001), у якій розглядаються важливі питання фінального епігравету Східної України.

О. О. Яневич дослідив і впровадив до наукового обігу матеріали епіграветських шарів стоянки Буран-Кая III, виділивши буран-кайську культуру епігравету Криму (Яневич 2000, с. 11-19).

Д. Ю. Нужний вивчав епігравет півночі та заходу України і був значно успішнішим за М. П. Оленковського в справі культурної диференціації епігравету Середнього Подніпров'я, Подесення, Волині. Вивчаючи багатоманіття епігравету Півночі та Заходу України, він використав популярний серед дослідників фінального палеоліту та мезоліту Європи визначальний елемент крем'яних індустрій — оснащення металевих зброї мисливців кам'яної доби, а саме типологію мікролітичних вкладнів наконечників металевих зброї. Вдалий вибір інструменту культурної диференціації крем'яних комплексів дав можливість досліднику зробити вагомий внесок у вивчення варіабельності епігравету півночі та заходу України (Нужний 2015).

Етнокультурна диференціація епігравету України

У міжвоєнний період XX ст., а особливо після Другої світової війни, в Європі виділе-

но велику кількість мезолітичних та фінально-палеолітичних культур. Цей бум культуротворення пояснювався поширенням у науковому середовищі уявлення про культуровизначальну роль форми наконечників металевих озброєння (мікролітів, вкладнів) при культурній диференціації пам'яток мезоліту та фінального палеоліту. Починаючи з 60-х років XX ст. це положення поширилося з Європи в радянському мезолітознавстві і стало базовим для досліджень фінального палеоліту та мезоліту Східної Європи. Першим у Східній Європі на культуровизначальну властивість морфології наконечників металевих зброї, зокрема й мікролітів фінального палеоліту та мезоліту, звернув увагу О. О. Формозов (1959). Поширення цього базового положення спричинило справжній бум культуротворення в мезолітознавстві СРСР. Його знаменував вихід у 1966 р. збірки статей із мезоліту СРСР (ред. Гурина 1966), яка є наочним доказом прогресивного впливу європейської науки на археологію фінального палеоліту та мезоліту в СРСР.

В Україні в останній третині XX ст. форма наконечників металевих зброї стала діагностичним фактором при систематизації крем'яних комплексів кінця палеоліту та мезоліту з метою етно-культурної ідентифікації пам'яток. З 70-х років минулого століття підвищену увагу до систематизації мікролітів приділяли В. М. Даниленко, Д. Я. Телегін, В. Н. Станко, М. І. Гладких, О. О. Кротова, Л. Л. Залізняк та ін. Оскільки форма мікролітів є культуровизначальною ознакою, то в основу культурно-хронологічної періодизації мезоліту Полісся покладено перш за все результати аналізу набору мікролітів комплексів (Залізняк 1984, с. 69-81; Залізняк 1998, с. 114; 2005, с. 31; Нужний 1988).

Результати математичного аналізу за формулою В. Робінсона (Ковалевская, Погожев, Погожева 1970) комплексів мікролітів мезолітичних стоянок Північної України лягли в основу виділення кількох археологічних культур мезоліту Полісся (Залізняк 1984, с. 67-83). На сьогодні в літературі фігурують понад півтора десятки археологічних культур фінального палеоліту та мезоліту України, виділених переважно на основі систематизації наконечників металевих зброї (Залізняк 1998; 2005; 2020, с. 61-147; Zaliznyak 2020, р. 141-151).

Однотипність крем'яного інвентаря епігравету України, зокрема комплексів мікролітів, як

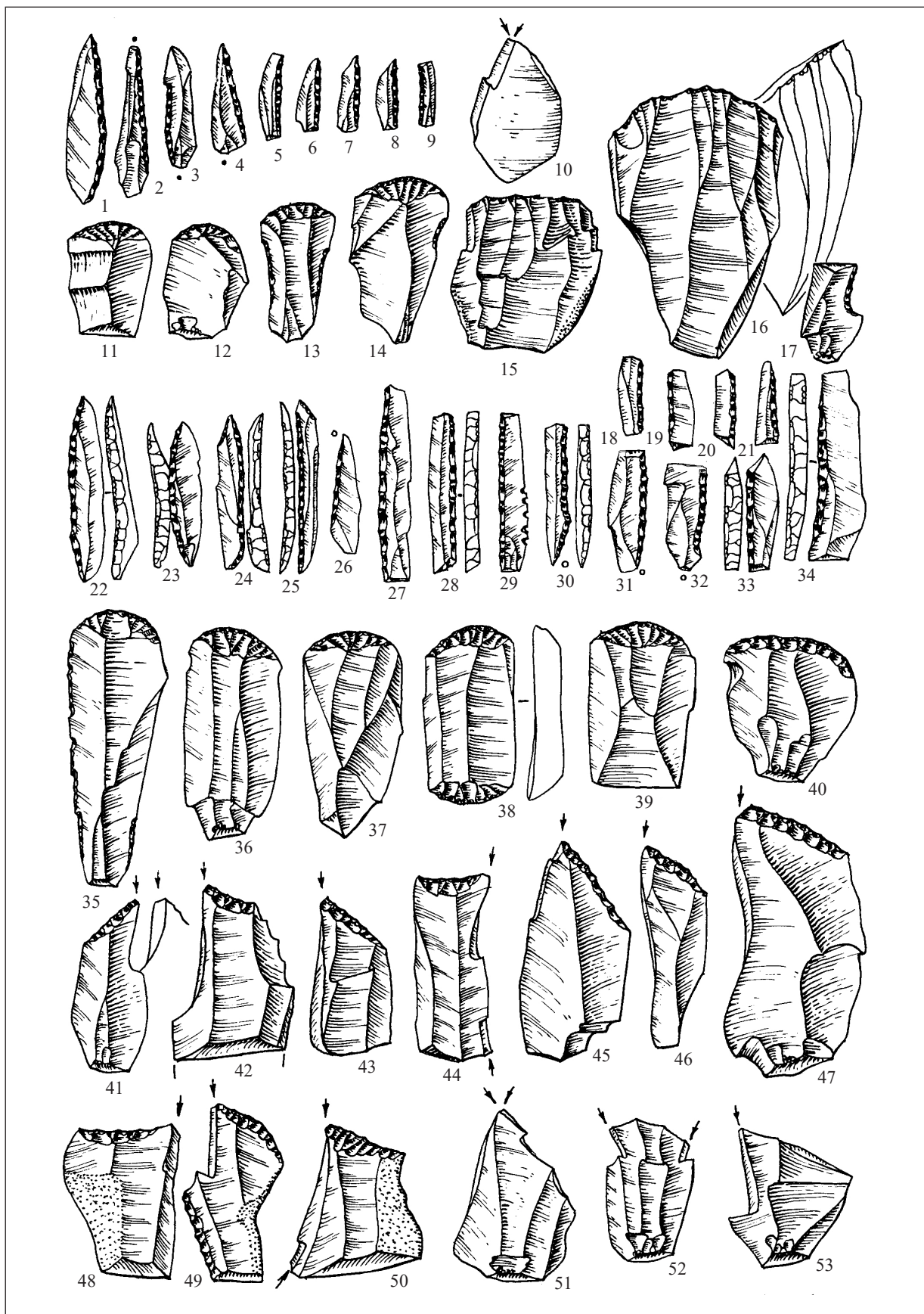


Рис. 1. Крем'яний інвентар епігравецької стоянки Володимирівка: шар I (1–15); шар III (16–53)

Fig. 1. Flint inventory of the Epigravettian site Volodymyrivka: level I (1–15); level III (16–53).

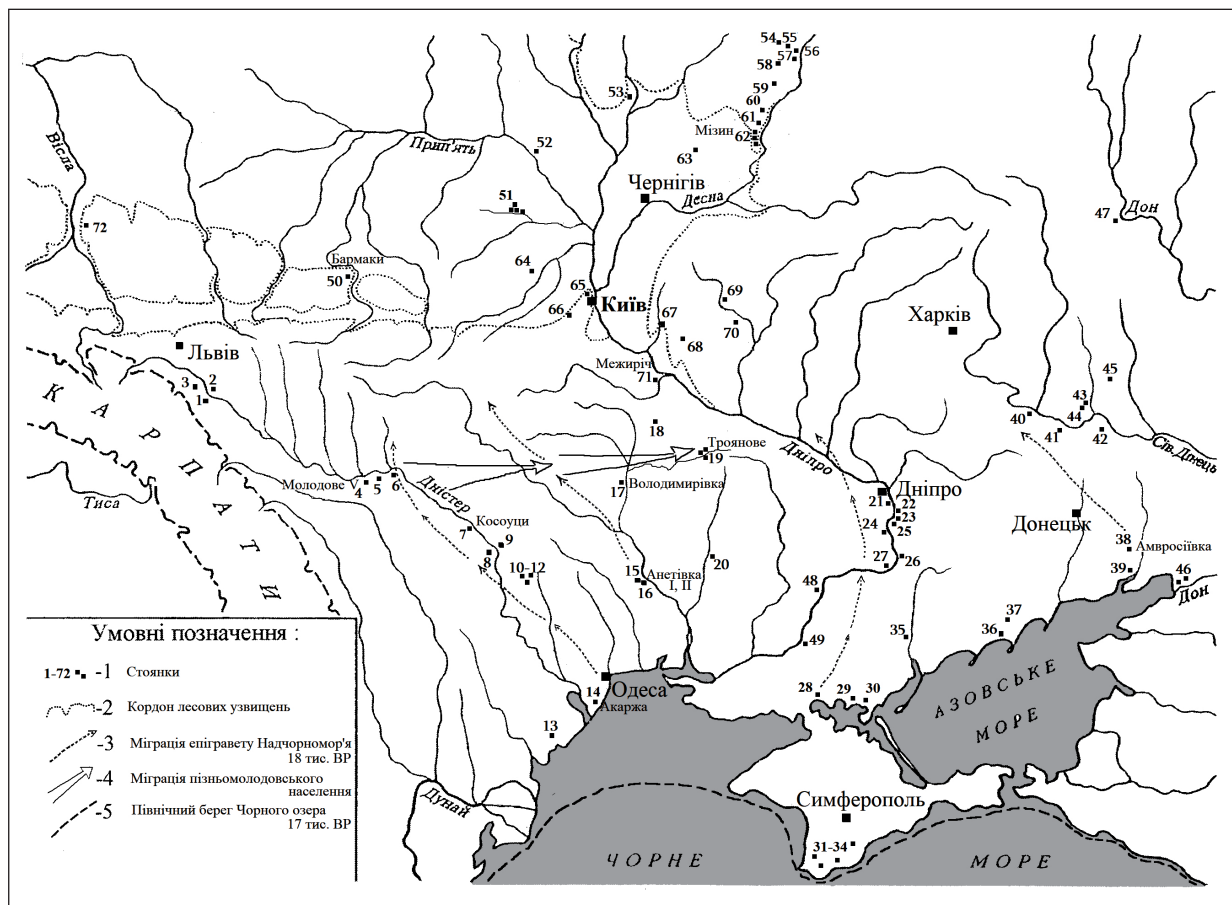


Рис. 2. Карта основних стоянок пізнього льодовиків'я території Східної Європи (20–12 тис. р. т.). Умовні позначення: 1 — стоянки; 2 — північний берег Чорного озера в часи пізнього льодовиків'я; 3 — кордон лесових узвищень та Поліської низовини; 4 — можливі шляхи просування на північ епігравету амвросіївського типу 18 тис. р. т.; 5 — шляхи розселення людності епігравету пізньомолодовського типу; 6 — міграція носіїв мізинської індустрії, за В. П. Чабасем. Стоянки: 1 — Галич; 2 — Межигірці; 3 — Жидачів; 4 — Вороновиця; 5 — Бабин; 6 — Молодове I, V, Кормань; 7 — Косоуці; 8 — Клімауці; 9 — Рашків VII; 10 — Івашково; 11 — Середній горб; 12 — Царинка; 13 — Білолісія; 14 — Велика Акаря; 15 — Анетівка I; 16 — Анетівка II; 17 — Володимирівка; 18 — Гордашівка; 19 — Троянове IV, IVB, Озерове; 20 — Сагайдак I; 21 — Волоський могильник; 22 — Ворона II; 23 — Осокорівка IIIB; 24 — Канцерка; 25 — Кайстрова балка IV, Капустяна балка; 26 — Підпоріжний II; 27 — Міра; 28 — Нововолодимирівка; 29 — Солоне Озеро VI; 30 — Солоне Озеро IX; 31 — Шан-Коба; 32 — Фатма-Коба; 33 — Заміль-Коба; 34 — Буран-Кая; 35 — Каштаєва балка; 36 — Федорівка; 37 — Янісоль; 38 — Амвросіївка; 39 — Муралівка; 40 — Міневський яр; 41 — Висла балка; 42 — Говоруха; 43 — Рогалик; 44 — Передельськ; 45 — Ями; 46 — Кам'яна балка; 47 — Костенки; 48 — Леонтіївка; 49 — Дмитрівка; 50 — Бармаки; 51 — Збраньки, Шоломки, Желонь; 52 — Юровичі; 53 — Бердиж; 54 — Хотилеве 2; 55 — Косиця; 56 — Тимонівка I, II; 57 — Супоневе; 58 — Єлісєєве; 59 — Юдинове; 60 — Пушкарі; 61 — Новгород-Сіверська; 62 — Чулатове, Мизин, Бужанка; 63 — Ключі; 64 — Радомишль; 65 — Кирилівська; 66 — Фастів; 67 — Семенівка; 68 — Добраничівка; 69 — Журавка; 70 — Гінці; 71 — Межирічі; 72 — Клементовиці

Fig. 2. Map of the main sites of the late glacial of the territory of Eastern Europe (20–12 thousand BP). Legend: 1 — sites; 2 — northern shore of the Black Lake during the Late Ice Age; 3 — border of the loess elevations and the Polissia lowland; 4 — possible routes of the northward advance of the Amvrosiivka-type, 18 thousand BP; 5 — ways of settlement of the population of the Epigravettian of the Late Molodove type; 6 — migration of the carriers of the Mizyn industry, according to V. P. Chabai. Sites: 1 — Halych; 2 — Mezhyhirs; 3 — Zhydachiv; 4 — Voronovytzia; 5 — Babyn; 6 — Molodove I, V, Korman; 7 — Kosoutsy; 8 — Klimautsy; 9 — Rashkiv VII; 10 — Ivashkovo; 11 — Serednii horb; 12 — Tsarynka; 13 — Bilolissia; 14 — Velyka Akarzha; 15 — Anetivka I; 16 — Anetivka II; 17 — Volodymyrivka; 18 — Hordashivka; 19 — Troianove IV, IVB, Ozerove; 20 — Sahaidak I; 21 — Voloskyi mohyl'nyk; 22 — Vorona II; 23 — Osokorivka IIIB; 24 — Kantserka; 25 — Kaistrova gully IV; Kapustiana gully; 26 — Pidporizhnyi II; 27 — Mira; 28 — Novovolodymyrivka; 29 — Solone Ozero VI; 30 — Solone Ozero IX; 31 — Shan-Koba; 32 — Fatma-Koba; 33 — Zamil-Koba; 34 — Buran-Kaia; 35 — Kashtaieva gully; 36 — Fedorivka; 37 — Yanisol; 38 — Amvrosiivka; 39 — Muralivka; 40 — Minevskyi gully; 41 — Vysla gully; 42 — Hovorukha; 43 — Rohalyk; 44 — Peredelsk; 45 — Yamy; 46 — Kamiana gully; 47 — Kostenky; 48 — Leontiivka; 49 — Dmytrivka; 50 — Barmaky; 51 — Zbranky, Sholomky, Zhelon; 52 — Juravichy; 53 — Bieredz; 54 — Khotyleve 2; 55 — Kosytsia; 56 — Tymonivka I, II; 57 — Suponivka; 58 — Yeliseieva; 59 — Yudynove; 60 — Pushkari; 61 — Novhorod-Siverska; 62 — Chulatove, Mizyn, Buzhanka; 63 — Kliusy; 64 — Radomyshl; 65 — Kyrylivska; 66 — Fastiv; 67 — Semenivka; 68 — Dobranychivka; 69 — Zhuravka; 70 — Hintsy; 71 — Mezhyrichi; 72 — Klementovytzi

зазначалося, суттєво ускладнює його культурну диференціацію, яка не завершена і в наш час. Помітні зрушення в цій справі сталися лише на початку XXI ст., коли в основу культурної диференціації епігравету Східної Європи була покладена зазначена систематизація комплексів мікролітів пам'яток. Оскільки уніфікація європейського епігравету не є абсолютною, то в її межах різні дослідники виділяють, переважно за специфікою комплексів мікролітів, різні локальні та етнокультурні групи, типи пам'яток, хронологічні фази, індустрії. Тому існують численні, часом не узгоджені між собою схеми культурного поділу епіграветських пам'яток.

Відомі спроби різних дослідників із різним успіхом поділити епігравет України за мікролітичним інвентарем на локальні типи пам'яток (Кротова 1986; 2013, с. 211-213; Залізник 1995, с. 10-19; 1998, с. 114-124; 2005, с. 32-44; 2017, с. 8-17; 2020, с. 46-50, 60-72; Нужний 2000; 2002; 2015, с. 442, 443; Чабай та ін. 2020, с. 6-10; Чабай, Васильєв 2021, с. 77-114; eds. Chabai, Maier 2025).

У наш час у межах епігравету України за своєрідністю комплексу мікролітів виділяється кілька варіантів епіграветських пам'яток, які дехто з дослідників вважає окремими типами пам'яток чи культурами, а інші — індустріями. Зокрема, в літературі фігурують пам'ятки межирицького, мізинського, овруцького, пізньомолодовського, амвросіївського, юдинівського типів (Залізник 1995, с. 10-17; 1998, с. 114-124; 2000, с. 4-11; 2005, с. 32-38; 2017, с. 3-16; 2021, с. 8-17; Нужний 2000; 2002; 2015, с. 441-443; Нужний, Кротова 2013; Чабай та ін. 2020, с. 6-10; Чабай, Васильєв 2021, с. 77-114; eds. Chabai, Maier 2025). Дослідники степового палеоліту півдня України О. О. Кротова (2013, с. 195-226), В. Н. Станко (1982), І. В. Сапожников (2003), М. П. Оленковський (2008), С. В. Смольянинова (1990) під різними назвами давно виділяють надчорноморський варіант раннього епігравету амвросіївського типу (Амвросіївка, Анетівка II, Велика Акаража, Нововолодимирівка), мікронабір якого демонструє синтез граветських та епіорінянських традицій.

З 90-х років минулого століття стали традицію етнокультурної диференціації пам'яток фінального палеоліту та мезоліту шляхом систематизації їхніх комплексів мікролітів продовжив Д. Ю. Нужний, який писав, що через велику «інформативність» форми наконечників *«зараз широко використовують*

для з'ясування культурно-хронологічної належності археологічних комплексів пізнього палеоліту й мезоліту» (Нужний 1992, с. 152, 164; 2008, с. 178). Тож правильно обраний перевірений часом інструмент для культурної диференціації епіграветських комплексів Північної та Західної України (морфологія мікролітичних вкладенів у пазові наконечники) дозволив досліднику суттєво просунутися у вивченні варіабельності епігравету України (Нужний 2015).

Паралельно з розкопками стоянок Межиріч, Семенівка I, II, III, Шоломки I, Бармаки дослідник вивчав колекції відомих граветських та епіграветських стоянок Середнього Подніпров'я (Гінці, Межиріч, Добраничівка, Радомишль, Кирилівська, Журавка), Подністров'я (Молодове I, V, Межигірці, Жидачів I), а також Середнього та Верхнього Подесення (Пушкарі, Ключи, Мізин, Чулатів I, Бугорок, Юдиново, Єлісеєвичі, Тимонівська, Хотилево II та ін.). У своїй монографії 2015 р. Д. Ю. Нужний оприлюднив версію культурної диференціації епігравету півночі України, що спиралася на напрацювання багатьох попередників (І. Г. Шовкопляс, М. І. Гладких, О. П. Черниш, Л. В. Грехова та ін.). Дослідник розрізняв у епіграветі Середнього Подніпров'я чотири окремі епіграветські індустрії (овруцьку, мізинську, межирицьку, юдинівську), які різнилися між собою своєрідними наборами мікролітів (Нужний 2015, с. 441-443). Пізньомолодовську епіграветську індустрію, виділену О. П. Чернишем, Г. П. Григор'євим, М. В. Аніковичем, Л. Л. Залізником (1998, с. 122; 2004, с. 125-128; 2005, с. 33) на межі XX та XXI ст. Д. Ю. Нужний визнав лише в монографії 2015 р., перейменувавши її на «ранній епігравет Подністров'я», що дисонує з назвами інших індустрій, які фігурують під власними іменами стоянок (Нужний 2015, с. 121-124).

Якщо овруцьку індустрію Д. Ю. Нужний виділив особисто і переважно на матеріалах власноруч дослідженої стоянки Шоломки I, то мізинську й межирицьку — значною мірою на основі матеріалів та напрацювань І. Г. Шовкопляса, М. І. Гладких та інших дослідників Мізину, Гінців, Межирічу, Добраничівки. Щось подібне сталося з юдинівською індустрією, яку ще 50 років тому виділила Л. В. Грехова (1971) під назвою «тимонівсько-юдинівська культура». Властиві останній широкі ланцети та прямокутники, за Д. Ю. Нужним, мають прямі аналогії

в матеріалах стоянок Пушкарі I та Бугорок бैसेйну Десни (Нужний 2015, с. 357-378).

Підсумок культурної диференціації та періодизації епігравету півночі України на сучасному рівні підвів В. П. Чабай зі співавторами (2020). Він зібрав, калібрував і проаналізував понад 130 радіовуглецевих дат з епіграветських пам'яток регіону. На їх основі визначені хронологічні рамки згаданих епіграветських індустрій і розроблена нова, сучасна періодизація пам'яток Середнього Подніпров'я епохи пізнього льодовиків'я. Також визначено тривалість періоду депопуляції регіону (24–19 тис. р. т.), коли внаслідок максимуму похолодання носії граветських традицій на 5 000 р. полишили північ України, мігрувавши в південному напрямку. Схема типологічної варіабельності епігравету півночі України В. П. Чабая зі співавторами (2020, с. 6-10) значною мірою базується на напрацюваннях Д. Ю. Нужного (2015).

Межиріцька індустрія

До межиріцької індустрії згадані дослідники віднесли матеріали стоянок Межиріч, Добраничівка, Гінці, Семенівка I, II, III, Фастів, Бужанка II, верхній шар (Нужний 2002; 2015, с. 210-344, 442; Чабай та ін. 2020, с. 6-9, eds. Chabai, Maier 2025). Маркерними формами мікролітичного набору межиріцької індустрії є вузькі ланцети та прямокутники (рис. 3: 1–18) (Чабай та ін. 2020, с. 7). Цей тип індустрії існував 15–14 тис. р. т. (Нужний 2015, с. 442; Чабай та ін. 2020, с. 19). Щодо генези епіграветських пам'яток межиріцького типу то, на думку автора, на статус її пращура претендують відразу дві граветські індустрії — пушкарівська та пізньомолодовська. Виразні серії ланцетів та прямокутників в межиріцьких комплексах мікролітів мають паралелі в пізніх граветських пам'ятках пушкарівського типу та в пізньомолодовських комплексах (рис. 3: 19–37; 5: 25–31), у яких маркерними виробами є саме ланцети та прямокутники, хоча й значно більші та архаїчніші, ніж у Межирічах (рис. 3: 19–37). Якщо хронологічний хіатус між пушкарівською та межиріцькою індустріями сягає 5 000 р., то між пізньомолодовською та межиріцькою — менше 2 000 р.. Тож більше шансів на статус «батька» пам'яток межиріцького типу має пізньомолодовський епігравет.

Мізинська індустрія

Мізинська індустрія представлена лише двома, але дуже яскравими пам'ятками —

Мізин на Середній Десні (Шовкопляс 1965) та Бармаки (Нужний 2015, с. 158-210; eds. Chabai, Maier 2025) на Волинській височині. Визначають мікрокомплекс Мізина вістря на пластинках з прямим притупленим краєм і косо ретушованою базальною частиною, а також відсутність прямокутників (Нужний 2015, с. 158-180; Чабай 2020 та ін., с. 8-9) (рис. 4: 1–18). Хронологічні межі існування мізинської індустрії 16–15 тис. р. т. (Чабай та ін. 2020, с. 11). В. П. Чабай бачить аналогії комплексу мікролітів мізинської індустрії серед мікролітів верхніх епіграветських шарів стоянки Косоуци Середнього Подністров'я, що може свідчити про їх генетичний зв'язок (Чабай та ін. 2020, с. 23).

Юдинівська індустрія

До юдинівської індустрії, яку виділила Л. В. Грехова (1971) під назвою «тимонівсько-юдинівська культура», віднесено стоянки Тимонівка I, II, Чулатів II, Пушкарі IX, I, II (Бугорок). Визначальними типами мікролітів пам'яток типу Юдинове є широкі й короткі ланцети та атипові чотирикутники (рис. 5: 10–24) (Нужний 2015, с. 357-366; Чабай 2020, с. 7-9). Юдинівська індустрія існувала між 15–12 тис. р. (Чабай та ін. 2020, с. 20). Численні ланцети та прямокутники в епіграветських комплексах типу Юдинове (рис. 5: 10–24) мають аналогії серед більш архаїчних ланцетів та прямокутників пізньограветських пам'яток типу Пушкарі I (рис. 5: 25–31) (Залізняк 2010, с. 9, рис. 3: III; Васильєв 2020), що свідчить про можливий генетичний зв'язок між зазначеними індустріями. Однак на заваді такого генетичного зв'язку стоїть великий хронологічний розрив між цими індустріями — від 20 тис. р. т. до 15 тис. р. т., мінімум п'ять тисяч років.

Овруцька індустрія

Овруцька індустрія відома лише на Овруцькому кряжі, що розташований на півночі Житомирщини і має площу всього 70 на 30 км. Вона представлена півтора десятком стоянок і місцезнаходжень, культурний шар більшості яких зруйнований оранкою (Залізняк 2021, с. 10), бо він залягав на глибині лише 20–30 см від поверхні на межі голоценового ґрунту й підстилаючого лесу. Єдиною пам'яткою із незруйнованою стратиграфією є стоянка Шоломки I, на матеріалах якої Д. Ю. Нужний виділив овруцьку індустрію епігравету (Нужний 2000). До найбільш показових пам'яток індустрії належать Шоломки I, Довгиничі, Збраньки, Желонь, Келембет, Косулі, Шоломки IIВ та ін.

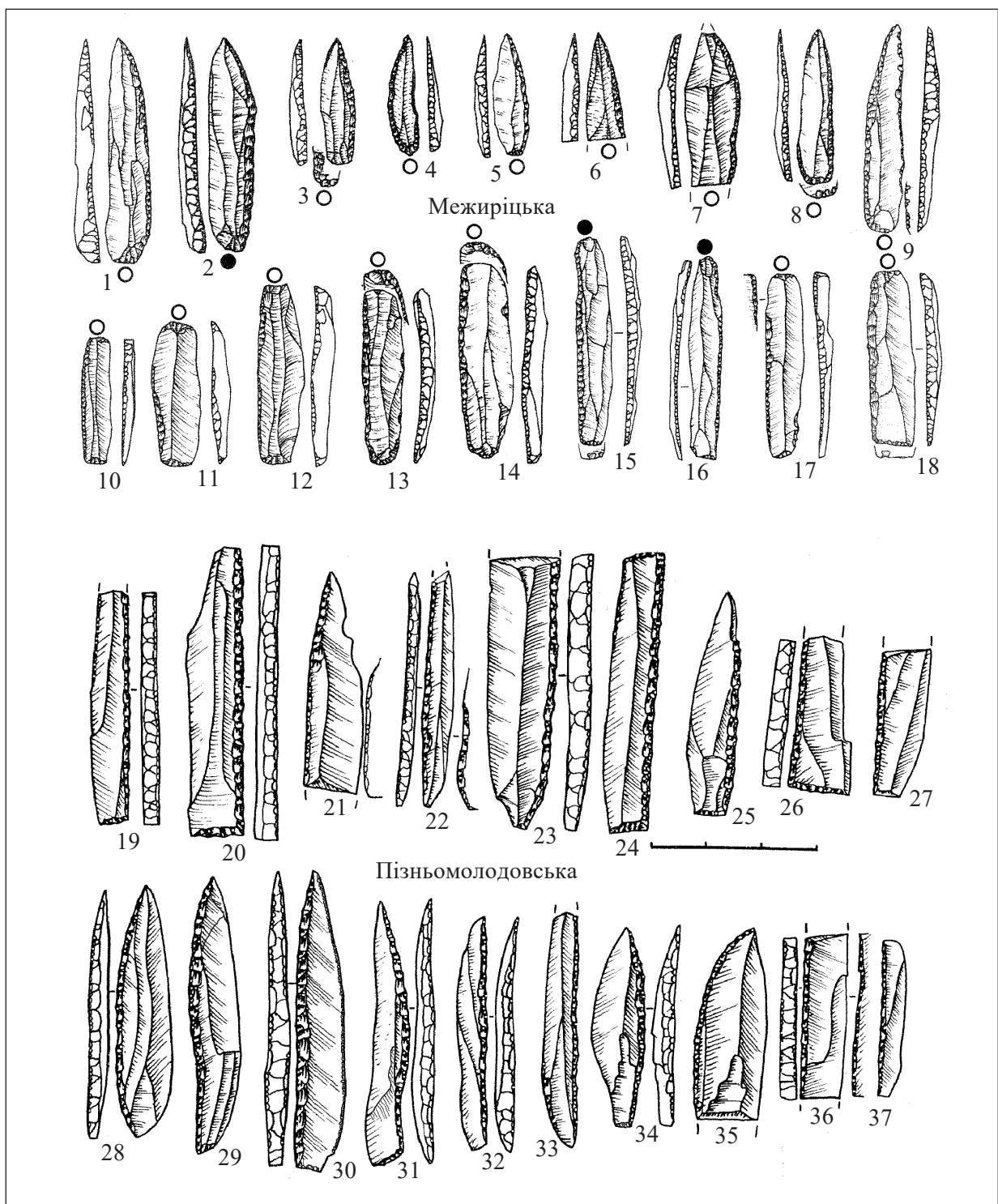


Рис. 3. Мікроліти межиріцької (Нужний 2015, рис. 118, 135, 155, 156, 165, 167, 168) та пізньюмолодовської (Залізняк 1998, рис. 40, за матеріалами О. П. Черниша) індустрій

Fig. 3. Microliths of the Mezhyrich (Нужний 2015, рис. 118, 135, 155, 156, 165, 167, 168) and Late Molodove (Залізняк 1998, рис. 40, based on materials by O. P. Chernysh) industries

Культуровизначальними мікролітами овруцької індустрії епіграфету є ланцети дрібні з прямо або навкоси ретушованою основою та ланцети великі масивні (рис. 5: 1–9).

Овруцькі пам'ятки традиційно з часів їх відкриття вважали архаїчними в межах верх-

нього палеоліту і незмінно відносили до його ранньої пори. Перший дослідник стоянки Довгиничі І. Ф. Левицький (1930) датував пам'ятку початковим етапом верхнього палеоліту. Груба, архаїчна техніка розколювання дала підстави дослідникові стоянки Довгиничі М. І. Гладких

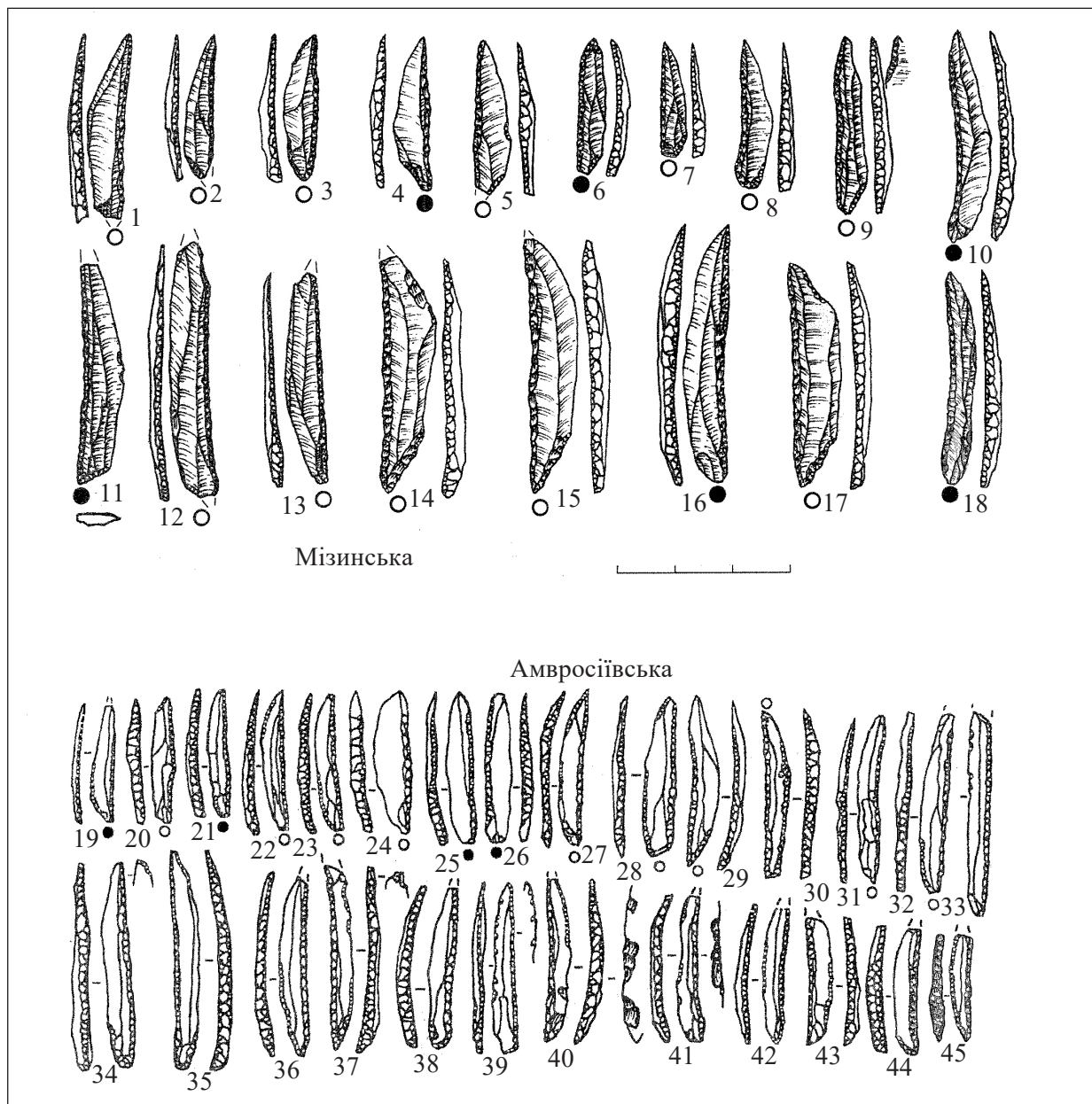


Рис. 4. Мікроліти мізинської (Нужний 2015, рис. 90, 113, 113-А) та амвросіївської (Нужний, Кротова 2007, рис. 4) індустрій
 Fig. 4. Microliths of the Mizyn (Нужний 2015, рис. 90, 113, 113-А) and Amvrosiivka (Нужний, Кротова 2007, рис. 4) industries

віднести її до ранньої пори верхнього палеоліту (Гладких, Люрін 1974, с. 42-46). Попри те що всі матеріали стоянки Збраньки залягали в оранці, архаїзм комплексу через його грубість та історіографічна традиція дали підстави дослідникові пам'ятки Д. Я. Телегіну датувати її початком верхнього палеоліту — «між Радомішлем та Пушкарями» (Телегин 1980, с. 251).

На час розкопок стоянки Шоломки І Д. Ю. Нужний (1997; 1998; 2000) перебував під впливом уже сталого уявлення про архаїзм верхньопалеолітичних пам'яток Овруччини. Тож коли йому відкрилася реальна стратиграфія культурного шару стоянки (на глибині всього

20–30 см від поверхні, на межі голоценового ґрунту та плейстоценового лесу), він не повірив своїм очам і вирішив, що залягання верхньопалеолітичних решток на такій незначній глибині пояснюється тим, що «під час спорудження протиерозійних валів уздовж сусіднього яру у 60-х роках приблизно 30–50 см лісового ґрунту та верхню частину лесоподібних суглинків, безперечно, було зрізано бульдозером» (Нужний 2000, с. 42; 2015, с. 143).

Роботи Східноволинської експедиції НАН України на чолі з А. П. Томашевським та Овруцької експедиції НАН України (керівник Л. Л. Залізняк) на пам'ятках палеоліту Овруч-

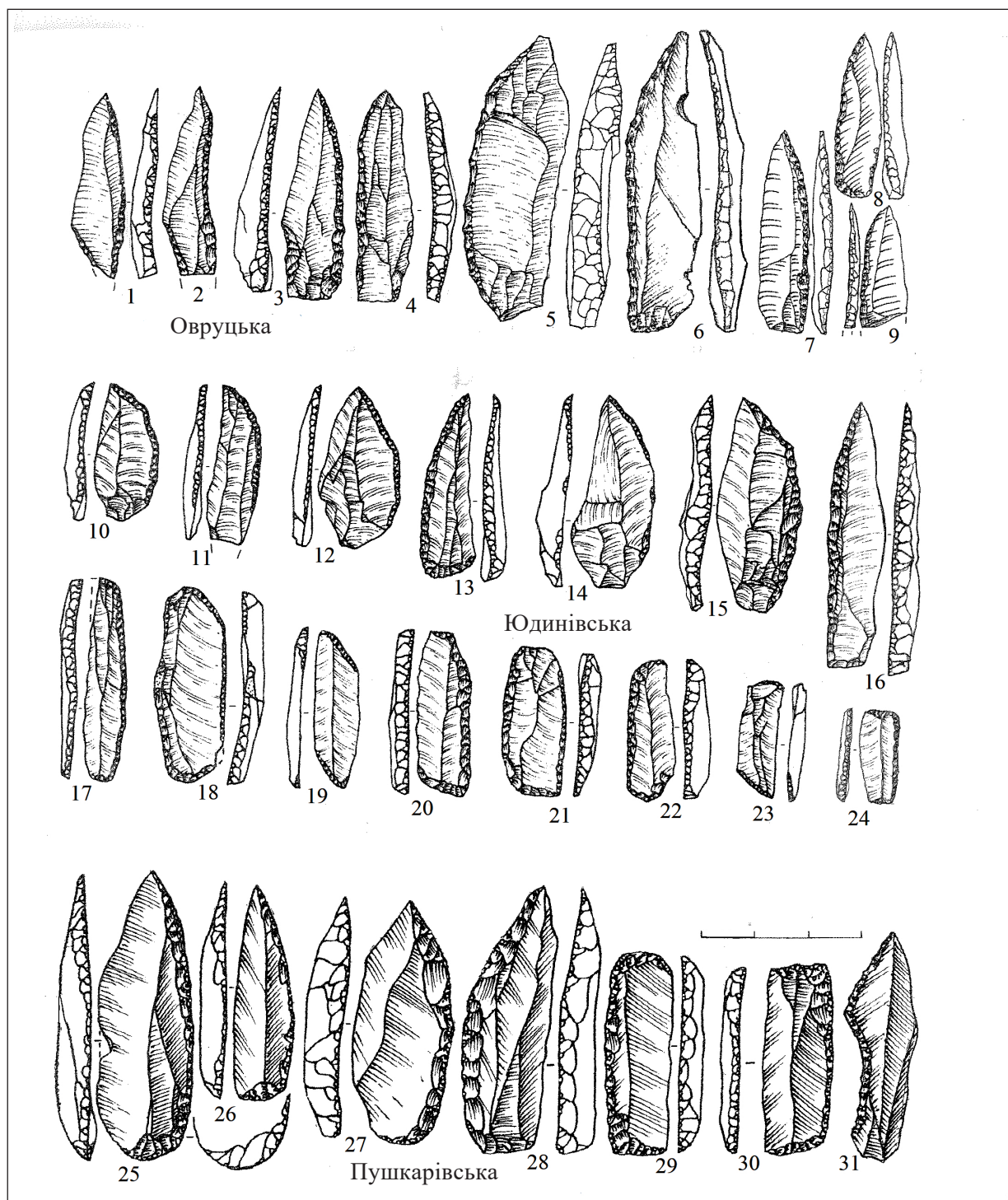


Рис. 5. Мікроліти овруцької (Нужний 2015, рис. 70: 1; 77: 7, 8, 13, 15; Залізняк 2017, рис. 3: 1; 5: 1, 2), Юдинівської (Нужний 2015, рис. 193) та пушкарівської (Залізняк 2010, рис. 3: III) індустрій

Fig. 5. Microliths of the Ovruch (Нужний 2015, рис. 70: 1; 77: 7, 8, 13, 15; Залізняк 2017, рис. 3: 1; 5: 1, 2), Yudynove (Нужний 2015, рис. 193) and Pushkari (Залізняк 2010, рис. 3: III) industries

чини не підтвердили припущення Д. Ю. Нужного про знесення верхньої частини відкладів стоянки Шоломки I бульдозером. За 25 років, що минули після розкопок Д. Ю. Нужним стоянки Шоломки I, на Овруцькому краї

зусиллями співробітників згаданих експедицій було відкрито й обстежено з десяток нових епігравецьких пам'яток. Культурні шари нових стоянок (Залізняк 2021, с. 8-17), як і шар стоянки Збраньки, дослідженої Д. Я. Телегіним

у 1976 р., були зруйновані оранкою, оскільки залягали неглибоко, в аналогічних Шоломкам І геологічних умовах — на глибині всього 20–30 см, безпосередньо під тонким голоценовим ґрунтом. Перекривання культурних відкладів численних епіграветських пам'яток Овруччини голоценовим ґрунтом свідчить про їх пізній у межах верхнього палеоліту фінальнопалеолітичний час, можливо 13–12 тис. р. т. (Залізняк 2017, с. 11-15; 2021, с. 12). Незначна глибина залягання культурного шару пам'яток стала причиною руйнування більшості з них оранкою.

Щодо давньої історіографічної традиції вбачати в овруцькій крем'яній індустрії певний архаїзм, то, на нашу думку, він ілюзорний. Дійсно, крем'яні артефакти стоянок виглядають грубими й недосконалими, що пояснюється низькою якістю місцевого кременю, дрібні гальки якого трапляються біля підніжжя високого лівого берега р. Норинь та на дні глибоких ярів Овруцького кряжу.

В. П. Чабай (2020) означив час існування епіграветських індустрій Північної України із залученням усіх відомих на сьогодні радіовуглецевих дат пам'яток Північної України.

Пізньюмолодовська індустрія

Пізньюмолодовську епіграветську фазу (або індустрію) молодовської граветської культури, як зазначалося, Д. Ю. Нужний заперечував із часів відомої епіграветської коференції 1999 р. (Нужний 2000; 2003; Нужний, Пясецький 2003; Залізняк 2004, с. 125-136) до виходу його монографії 2015 р., де вона фактично була визнана дослідником під новою назвою «раннього епігравету Надністров'я» (Нужний 2015, с. 121-124). Схоже визнанню дослідником епіграветської фази розвитку молодовського гравету сприяло ретельне вивчення ним матеріалів численних шарів стоянок Молодове V та I, зокрема їх верхньої пачки (Нужний 2015, с. 93-125).

Тематика епігравету Подністров'я має досить глибоку історіографію, яка сягає своїм корінням щонайменше відкриття й дослідження О. П. Чернишем (1973; 1975; 1987) багатшарових молодовських стоянок у повоєнний час. Пізньюмолодовська індустрія гравету виділена на матеріалах верхніх 5–1 шарів Молодове V та верхнього «мезолітичного» шару Молодове I. Вона являє собою подальший розвиток граветських традицій молодовської культури Середнього

Подністров'я на пізньюльодовиковій епіграветській стадії їх розвитку. О. П. Черниш (1987), І. К. Іванова (1987), П. Езарц (Haesaerts et. al. 2003), Залізняк (1995, 1998) датують пізньюмолодовські (епіграветські) шари за даними геології та радіовуглецевими датами в широких межах пізнього льодовиків'я 18–12 тис. р. т. Д. Ю. Нужний відніс пізньюмолодовські матеріали до раннього епігравету Подністров'я і датував 18–17 тис. р. т. (Нужний 2015, с. 121-124). Маркерними для пізньюмолодовської індустрії є ланцети і граветські вістря з притупленням краєм та прямокутники, серед яких домінують доволі великі вкладні (рис. 4: 19–37).

Крім видимих успіхів із систематизації епіграветських пам'яток мисливців на мамонтів півночі України, також відбувся певний прогрес у культурній диференціації та періодизації численних епіграветських стоянок мисливців на бізонів степового півдня країни. Видимі результати в цьому напрямі досягнуті завдяки зусиллям О. О. Кротової, В. Н. Станко, І. В. Сапожникова, М. П. Оленковського, С. П. Смольянинової, О. Ф. Горелика та інших дослідників. Найпомітнішим культурно-історичним явищем пізнього льодовиків'я Надчорномор'я та Надазов'я є ранньоєпіграветські стоянки типу Амвросіївка, що фігурують у працях згаданих учених під різними назвами і в різному статусі (тип пам'яток, культура, культурна традиція, індустрія тощо) і датуються 19–18 тис. р. т.

Амвросіївська індустрія

Амвросіївська індустрія, за О. О. Кротовою, охоплює, крім епонімної пам'ятки, також стоянку Нововолодимирівка (Кротова 2013, с. 211-213). Щоб уникнути різнобою, будемо користуватися прийнятим у цій статті терміном «індустрія», хоч авторка у своїх останніх публікаціях оперує традиційним терміном «пам'ятки типу Амвросіївка». Їм властивий специфічний комплекс мікролітів, представлений переважно дрібними (2–3 см) вістрями на вигнутих у профіль мікропластинах, притуплених по довгому, прямому краю дорсальною крутою ретушню та діагонально ретушованою базою (рис. 3: 19–45).

Віднайдена Д. Ю. Нужним унікальна колекція близько 70-ти переважно цілих своєрідних мікрівістер з Амвросіївського кістковища (розкопки 1940-х) дає підстави назвати цей тип вістер (із прямою, круто ретушованою спинкою та діагонально ретушованою базою) (Нужний,

Кротова 2007, с. 92-101, рис. 4) вістрями амвросіївського типу. Виразна серія аналогічних вістер походить із розкопок О. О. Кротової амвросіївського кістковища в 1980–1990-х роках (Сапожнікова 2003, рис. 1).

Мікропластинки для мікролітів амвросіївського типу отримували з невеликих торцевих нуклеусів типу «сагене» (Нужний, Кротова 2007, с. 94–95, 101). Ранньоєпіграветські пам'ятки амвросіївської індустрії датуються 19–18 тис. р. т. і мають в крем'яному інвентарі як граветські, так і епіоріньякські вироби, що свідчить про формування цієї версії епігравету внаслідок синтезу згаданих двох традицій (Кротова 2000, с. 33; 2013, с. 211–213). Серед граветських елементів амвросіївських комплексів назвемо вістря з притупленим крутою ретушшю краєм, а серед епіоріньякських — мікротріасні типу «дюфур», нуклеуси «карене», окремі оріньякоїдні скребачки високого профілю, багатофасеткові серединні різці.

О. О. Кротова простежує у Надазов'ї окремі пам'ятки ще двох пізньоєпіграветських культур: кам'янобалківської (Федорівка) та янісольської (Кротова 2013, с. 211–212). Загалом численні епіграветські пам'ятки азово-чорноморських степів потребують культурно-хронологічної систематизації на сучасному науковому рівні.

Строкатість епігравету Європи визнають не лише українські дослідники, але й французький археолог Ф. Джінджан та Л. А. Яковлева, які тривалий час досліджують відому епіграветську стоянку Гінці на Полтавщині (Djindjian, Yakovlieva 2021). Визнаючи значну варіабельність індустрій пізнього льодовиків'я Європи, згадані автори пояснюють її *«адаптацією до кліматичних умов та екологічних коливань»*¹. Якщо різноманіття індустрій верхнього палеоліту та мезоліту дійсно є наслідком адаптації окремих мисливських колективів до різних природних умов, то чому в умовах відносно одноманітного природно-кліматичного середовища мамонтових тундро-степів у Середньому Подніпров'ї наприкінці льодовиків'я фактично одночасно співіснували носії різних епіграветських індустрій — мізинської, межирицької, овруцької, юдинівської (рис. 3–5)? Іншими словами, жорсткий природний детермінізм типологічної варіабельності крем'яних комплексів у багатьох випадках не можна пояснити лише

адаптацією мисливських колективів до різних природних умов. Тому більшість українських учених схильні свідомо чи підсвідомо пояснювати варіабельність крем'яних комплексів значною мірою різницею в етнокультурних традиціях їхніх носіїв або різночасовістю пам'яток. Проблема причин типологічної варіабельності крем'яних комплексів стоянок давня, але все ще далека від остаточного вирішення. Зокрема, навколо неї вже чверть століття точиться дискусія між дослідниками епігравету України (Нужний 2002, с. 61; 2003; Залізняк 2004, с. 128–132).

Ф. Джінджан та Л. Яковлева підкреслюють значну типологічну різницю між індустріями епігравету та мадлену Західної та Центральної Європи і ще більшу відмінність від них комплексів мізиньєну Східної Європи (Djindjian, Yakovlieva 2021, с. 123). Вони не бачать серед пам'яток пізнього льодовиків'я території України власне епіграветських, а об'єднують їх в окрему від епігравету Балкан та прилеглих територій Середземномор'я спільноту мізиньєн.

Тож маємо певні розходження в культурно-хронологічній інтерпретації варіабельності індустрій пізнього льодовиків'я України згаданими авторами та частиною українських дослідників. Зокрема, останні розділяють мізинську та межирицьку індустрії півночі України, тоді як автори згаданої статті розглядають їх як єдину індустрію мізиньєн. Разом із тим погляди Ф. Джінджана та Л. А. Яковлевої на історію епігравету території України багато в чому збігаються з баченням культурно-хронологічних процесів у регіоні в пізньому льодовиків'ї українських дослідників. Мається на увазі уявлення про зародження епіграветських індустрій у часи максимального похолодання 20 тис. р. т. у процесі відходу пізньограветського населення в південні регіони Європи та подальшої реколонізації півночі ранньоєпіграветською людністю, яка просунулася з півдня через потепління клімату 19 тис. р. т. Автори статті вважають Надчорномор'я своєрідним рефугіумом, у якому пізньограветське населення з Північної України (індустрія Пушкарі І) переживало негаразди максимального похолодання (Djindjian, Yakovlieva 2021, с. 119, 123).

Генезис епігравету України

На згадуваній епіграветській конференції 1999 р. у Києві було висунуто три головні версії генези епігравету України (Залізняк 2000; 2005,

¹ Переклад з англійської належить автору

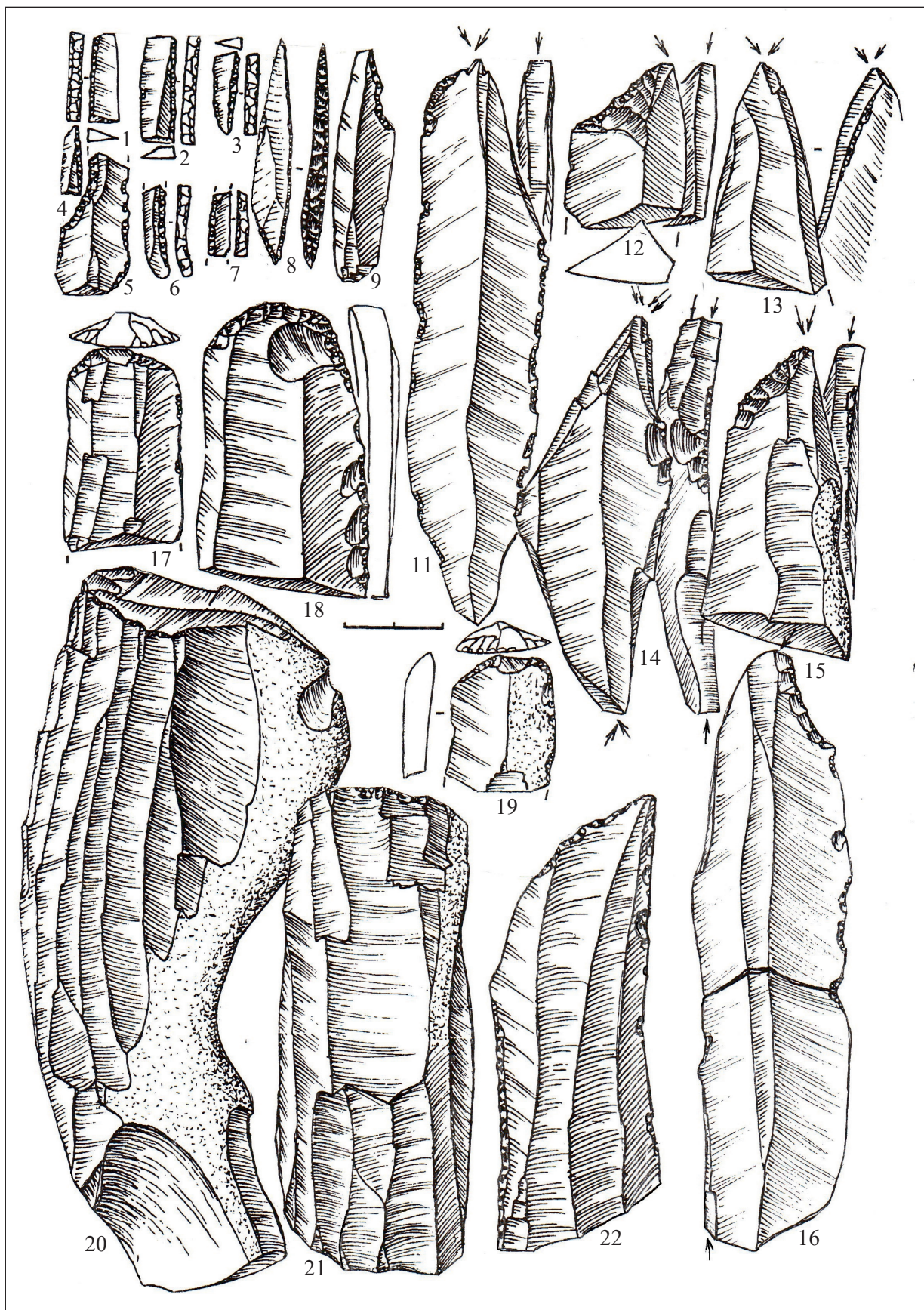


Рис. 6. Крем'яний інвентар граветської стоянки Троянове IV (Залізняк та ін. 2007)

Fig. 6. Flint inventory of the Gravettian site of Troianove IV (Залізняк та ін. 2007)

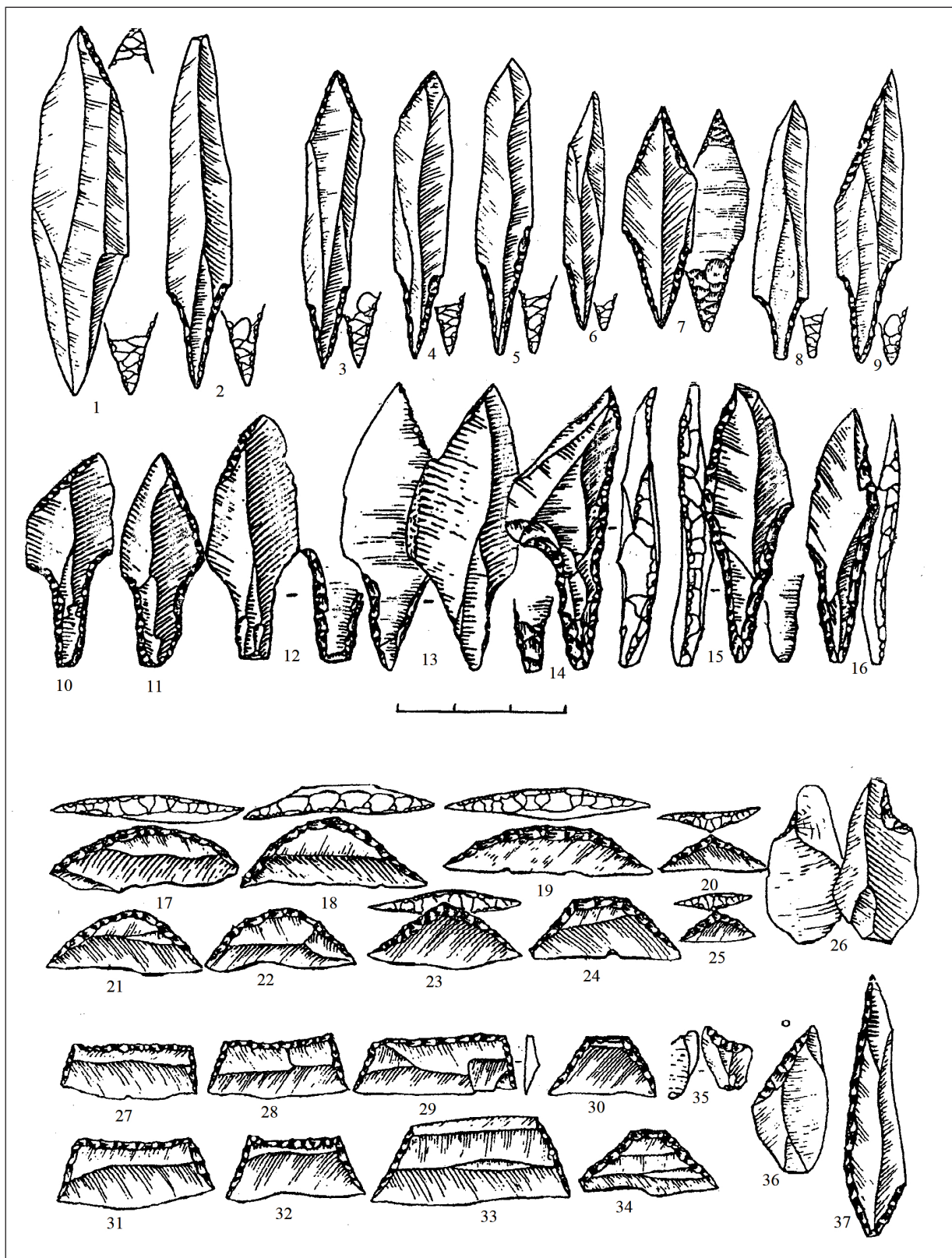


Рис. 7. Наконечники стріл фінальнопалеолітичних культур: свідерської (1–9), красносільської (10–16), шан-кобинської (17–26), осокорівської (27–37)

Fig. 7. Arrowheads of the Final Palaeolithic cultures: Swiderian (1–9), Krasnosillia (10–16), Shan-Koba (17–26) and Osokorivka (27–37)

с. 33): 1) з оріньяку; 2) зі східного гравету або вілендорфсько-костенківської культури; 3) комбіновану. Прибічники останньої виводили епіграветські пам'ятки мамонтової зони (Мізін, Межиріч, Добраничівка, Гінці тощо) від східного гравету, а епігравет Надчорномор'я (Амвросіївка, Велика Аккаржа, Анетівка II) — від епіоріньяка (стоянки Рашків VII, Анетівка I, Гордашівка, Сагайдак I, Золотівка, Муралівка). Поряд з оріньякською та вілендорфсько-костенківською версіями походження східного епігравету вже з 2000 р. фігурувала й власне граветська, за якою дністровська версія епігравету формувалася на молодовському варіанті центральноєвропейського гравету (Залізняк 2000, с. 5).

Автор цих рядків уже чверть століття вбачає витоки епігравету перш за все в граветських культурах середньої пори верхнього палеоліту Європи, що датуються в межах 30–20 тис. р. т. Мається на увазі як класичний гравет Західної та Центральної Європи, проявом якого певною мірою є молодовська культура Подністров'я, так і різні версії гравету на сході континенту від вілендорфсько-костенківської культури (т.зв. «східний гравет») до пам'яток пушкарівського типу. За походженням і по суті епігравет варто було б назвати постграветом, як його назвав А. А. Лисицин (1999, с. 118–120). Епігравет — це уніфікований, здрібнілий і спрощений нащадок гравету. Трансформація останнього в епігравет сталася близько 20 тис. р. т. під час максимуму похолодання. Специфіка інвентаря різних версій епігравету зумовлена впливами субстратного населення чи сусідів під час його формування (Залізняк 2000, с. 5; 2005, с. 36; 2010, с. 11; 2012, с. 91, 92; Залізняк та ін. 2013, с. 164–189; 2021, с. 8–9). Стійким прибічником походження епігравету від класичного європейського гравету був М. П. Оленковський (2000, с. 59).

Д. Ю. Нужний неодноразово висловлював сумніви в генетичному зв'язку епігравету з класичним граветом, зокрема з перигордієном Франції чи східним граветом Центральної та Східної Європи. Його локальні прояви, «*попри уживаний термін «епігравет», іноді ніяк прямо не пов'язуються із власне граветом як культурним явищем*» (Нужний 2000, с. 54). Як переконаний «технократ», він категорично виключав можливість реконструкції етногенетичних процесів у кам'яну добу на основі відмінностей крем'яного інвентаря стоянок

(Нужний 2002, с. 60–61). Однак із початку 90-х років XX ст. дослідник саме на основі аналізу морфології крем'яних виробів дійшов висновку про генетичний зв'язок епігравету Східної Європи зі східним граветом у розумінні М. В. Аніковича, тобто з вілендорфсько-костенківською культурою (Нужний 1992, с. 27, 166; 2002, с. 77).

Останнім часом більшість українських дослідників убачають генетичне коріння епігравету України в граветській традиції середньої пори верхнього палеоліту. Саме там їх бачать і більшість європейських дослідників (Kozlowsky 1986; ред. Амиханов 1998; Djindjian, Kozlovsky, Otte 1999). Визнав це у своїй останній монографії і найбільший противник граветської версії походження епігравету Д. Ю. Нужний (2015, с. 121–124, 133), погляди якого, як зазначалося, часом принципово відрізнялися від розуміння явища епігравету колегами. Нагадаю, що дослідник вважав епігравет не культурною традицією, а етапом розвитку верхньопалеолітичної технології обробки кременю, яка через свою ефективність 19–18 тис. р. т. поширилася Європейським континентом у спільнотах різних культурних традицій (Нужний 2000, с. 54).

Як зазначалося, Д. Ю. Нужний не визнавав існування епіграветської фази розвитку молодовської граветської культури, бо вважав, що розвиток граветської традиції на Середньому Дністрі увірвався до 17 тис. р. т. (Нужний, Пясецький 2003, с. 70). Однак у 2015 р. дослідник суттєво змінив свою точку зору і погодився з прибічниками граветських витоків епігравету Подністров'я, стверджуючи про «*поступове переростання однієї з версій Східного Гравету у місцевий ранній Епігравет*» (Нужний 2015, с. 133). Під останнім він розумів матеріали 1–6 шарів Молодове V, прямі аналогії яким він бачив у матеріалах шару 5 стоянки Косоуци (Нужний 2015, с. 123). Однак епігравет в Косоуцах, за П. Езарцем лежить в шарах 3–1 (Noiret 2009, с. 259), які містять мікровістря, схожі на вкладні амвросіївського та мізинського типів (рис. 4), а не на мікроліти з граветських шарів Молодови V (рис. 3), які дійсно притаманні шару 5 Косоуц, на думку молдавських колег (Борзьяк, Давид 1986; Борзьяк, Коваленко 1987; Борзьяк, Кулаковська 1998). Тож шар 5 Косоуц це ще класичний молодовський гравет, а вищі шари 3–1 вже епігравет, але вже не молодовський. Він своєрідний, з мікровістрями, які генетично

не пов'язані з граветом Подністров'я і вперше з'являються на найдавніших в Україні епіграветських пам'ятках півдня типу Амвросіївка, Анетівка II, Акаржа 19 тис. р. т.

«Пізній етап епігравету на території Західної України характеризує індустрія мізинського типу з комплексу Бармаки» (Нужний 2015, с. 442). З цим твердженням Д. Ю. Нужного можна погодитися, зауваживши, що маркерні для Мізину та Бармаків вістря з прямою спинкою та діагональним сксом базового кінця схоже принесли на Волинь та Подесення граветські мисливці степового Надчорномор'я, які в часи потепління 19–18 тис. р. т. рушили на північ, зокрема й долиною Дністра, де полишили пам'ятки типу 3–1 шарів Косоуц (рис. 2).

Коли понад двадцять років тому Д. Ю. Нужний разом із В. К. Пясецьким на основі яскравих паралелей між крем'яними комплексами Бармаків та Мізина виділили мізинську індустрію, постало питання можливої міграції палеолітичних мешканців Бармаків на 500 км на схід у Подесення. Однак Дмитро Юрійович до такої перспективи поставився скептично. *«Побудова різних «етноісторичних карт» чи напрямків «міграційних шляхів» з ефектними стрілками тощо видається, м'яко кажучи, некоректною, оскільки їх можна з тим самим успіхом розвернути в протилежному напрямку»* (Нужний, Пясецький 2003, с. 70).

Останніми роками поширилася гіпотеза про походження мізинської індустрії із Середнього Подністров'я. Однак молодовський гравет не найкраща кандидатура на пращура епігравету типу Бармаки-Мізин. Адже комплекс мікролітів останніх принципово різниться від мікролітів верхніх шарів Молодове I, V. Характерні для шарів 1–5 Молодове V великі ланцети, сегментоди, прямокутники абсолютно відсутні серед значно дрібніших, типологічно інших мікролітів Бармаків та Мізина (порівняйте мікроліти на рис. 3: 19–37 і рис. 4: 1–18). Така помітна різниця мікронаборів згаданих пам'яток не свідчить про їх генетичний зв'язок, скоріше, навпаки. Тому немає підстав виводити мізинську індустрію від раннього епігравету верхніх шарів стоянки Молодове V.

Більш переконливими видаються аргументи В. П. Чабая, який висунув гіпотезу про витоки мізинської індустрії не з верхніх горизонтів Молодове V, I, а з епіграветських шарів 1–3В багатопарової стоянки Косоуц, що розташована на 100 км нижче за течією Дністра від мо-

лодовських стоянок (Борзійак, Давид 1986, с. 130–137; Борзійак, Коваленко 1987; Борзійак, Кулаковська 1998; Коваленко, Кетрару 1999, с. 190; Noiret 2009, р. 249–274). За В. П. Чабая, наявність у зазначених епіграветських шарах Косоуц маркерних для мізинської індустрії мікрівістернапластинках із прямим притупленим краєм та скісним ретушуванням базової частини (рис. 4: 1–18), при повній відсутності чотирикутників, типологічно пов'язує мізинську індустрію з епіграветом Косоуц (Чабай та ін. 2020, с. 23). Відзначені В. П. Чабая паралелі між комплексами мікролітів Мізина та верхніх шарів Косоуц дійсно існують. На жаль, колекції виробів із Косоуц ще не опубліковані належним чином. Тож остаточне вирішення питання спорідненості комплексів із верхніх шарів Косоуц із колекціями з Бармаків та Мізина — справа майбутнього.

Водночас потребує пояснення факт підстилання епіграветських шарів 1–3В Косоуц зі специфічними мікролітами мізинського типу (рис. 4: 1–18) граветським шаром 5 (12), який, за І. А. Борзіяком, П. Езарцем та Д. Ю. Нужним, датується 18–17 тис. р. т. (Haesaerts et. al. 2003; Noiret 2009, р. 255, 346) і містить мікроліти, аналогічні пізньомолодовським (рис. 3), які не можуть бути прототипами мізинських мікролітів, що характерні для верхніх шарів стоянки Косоуц (Нужний 2015, с. 123, 442). Принципова різниця комплексів мікролітів з епіграветських шарів Косоуц, порівняно з мікролітами пізньомолодовського типу шару 5 (12), фактично заперечує можливість генетичного зв'язку верхніх епіграветських шарів із нижніми граветськими. Тоді на якому генетичному підґрунті постали верхні шари стоянки, з яких у наш час виводять індустрію мізинського типу?

А чи не може мізинська версія епігравету походити від ранніх епіграветських пам'яток азово-чорноморських степів типу Амвросіївка? Мікролітичні комплекси Мізина та Бармаків мають прямі паралелі серед мікролітів Амвросіївки, Анетівки II, Акаржі. Маркерні для мізинської індустрії вістря з прямою, круто ретушованою спинкою та скісним ретушуванням базової частини (рис. 4: 1–18) дуже нагадують провідний тип мікролітів раннього епігравету Азово-Чорноморських степів — вістер амвросіївського типу (рис. 4: 19–45). Хіба що на півдні мікрівістря дрібніші та мають більш вигнутий профіль, оскільки виготовлялися з мікроплатівок, знятих із нуклеусів типу «карене», властивих

оріньякській технології. Відповідно, серед мікролітів трапляються мікровістря типу «дюфур», а різці представлені переважно оріньякоїдними багатофасеткованими формами, часто серединних типів, а не бічними ретушними, властивими для більш пізніх епіграветських пам'яток. Оріньякоїдні форми в комплексах амвросіївської індустрії, як зазначалося, пояснюються участю в їх генезі носіїв епіоріньякських традицій. На генетичний зв'язок мізинської індустрії з більш ранньою амвросіївською може вказувати відсутність в обох комплексах прямокутників (рис. 4), характерних для межиріцької індустрії Середнього Подніпров'я (рис. 3: 10–18).

Тож принципова різниця матеріалів з верхніх епіграветських шарів Косоуц, де відсутні прямокутники і ланцети, але є мікровістря мізинського (чи амвросіївського) типу, від підстилаючих шарів із мікролітами пізньомолодовських типів (прямокутники, ланцети, але без мізинських вістер зі скісною ретушню на базисному кінці) може пояснюватися генезою епігравету Косоуц на основі молодовського гравету, а традиціях амвросіївського епігравету, представленого на Нижньому Дністрі та у степовому Побужжі відомими стоянками Акаржа та Анетівка II. Це раннє епіграветське населення в процесі розселення долиною Дністра в північному напрямку під час потепління 18 тис. р. т. схоже полишило сліди свого впливу на Середньому Дністрі у верхніх епіграветських шарах Косоуц (рис. 2).

У світлі сказаного прообразом маркерних для мізинської індустрії мікровістер із прямою притупленою спинкою та діагонально підретушованою базою, вірогідно, були типологічно близькі їм мікровістря амвросіївського типу (рис. 4: 19–45) з ранньоепіграветських стоянок Азово-Чорноморських степів — Амвросіївка, Акаржа, Анетівка II. Із початком потепління 18 тис. р. т. після холодного максимуму носії епіграветських традицій амвросіївського типу брали участь у реколонізації півночі України. У процесі розселення на північ вони вплинули на формування мікронабору верхніх епіграветських шарів Косоуц і 17 тис. р. т. заснували мізинську індустрію на Волині (Бармаки), звідки її носії просунулися на схід на Десну (Мізін).

Якщо вже шукати епіграветських нащадків молодовського гравету Середнього Подністров'я, то, можливо, слід звернути увагу

на межиріцьку індустрію Середнього Подніпров'я. Тут є і ланцети, і прямокутники, прообрази яких маємо серед маркерних мікролітів молодовського гравету (рис. 3). Щоправда, межиріцькі мікроліти значно дрібніші й витонченіші від молодовських. Однак цього й слід було очікувати від здрібнілого епіграветського нащадка масивного гравету Подністров'я.

Процес трансформації молдовського гравету Подністров'я в епігравет межиріцького типу Середнього Подніпров'я якоюсь мірою демонструють матеріали багатощарової стоянки Володимирівка, дослідженої О. П. Чернишем на лівій притоці Південного Бугу р. Синюсі у 1946–1947 рр. (Черниш 1953). Нижні восьмий і сьомий шари пам'ятки дали матеріали, що мають прямі аналогії в граветських комплексах молодовської культури Середнього Дністра. Верхні 6–1 шари Володимирівки містили крем'яні комплекси класичного епігравету. Особливо виразна колекція крем'яно походить із третього шару пам'ятки (рис. 1), який отримав радіовуглецеву дату за кісткою північного оленя 17.820 ± 80 р. т. (GrA 33125). Також маємо дати за кісткою для четвертого та шостого епіграветських шарів Володимирівки — 17.700 ± 210 р. т. Ki-11679 та 20.050 ± 210 р. т. Ki-11680 відповідно (Jakovleva 1998; Djindjian, Yakovlieva 2021, p. 123).

Крем'яний комплекс найбільш насиченого знахідками шару 3 Володимирівки (Черниш 1953, с. 38–52) містить класичні для епігравету форми: невеликі одно- та двоплощинні призматичні нуклеуси (рис. 1: 15–16), вкорочені кінцеві скребачки (рис. 1: 11–14, 37–40), численні бічні ретушні різці (рис. 1: 41–50). Комплекс мікролітів третього шару Володимирівки (рис. 1: 17–34) являє собою щось середнє між масивними мікролітами молодовського гравету Дністра (рис. 4: 19–37) та дрібними мікроткладнями пам'яток межиріцької індустрії Київщини (рис. 4: 1–18). Провідними типами мікролітів епіграветських шарів Володимирівки є ланцети (рис. 1: 1, 23–24), сегментоїди (рис. 1: 22), прямокутники та їх уламки (рис. 1: 27–28, 30), які також є маркерними як для гравету Дністра (рис. 3: 19–37), так і для межиріцьких пам'яток Подніпров'я (рис. 3: 1–18). Однак три означені комплекси мікролітів (пізньомолодовський, володимирівський та межиріцький) різняться між собою технікою виготовлення і розмірами. Загальна тенденція — це зменшення розмірів та

вдосконалення технології в напрямку із заходу на схід, від великих мікролітів пізньомолодовських стоянок, через епігравет Володимирівки до мікролітичних вкладнів пам'яток межирицького типу Середнього Дніпра.

Головним об'єктом мисливського промислу епіграветського населення Володимирівки, як і людності, що полишила верхні шари молоддовських стоянок та Косоуц, був північний олень. Тобто мешканці пізнього льодовиків'я Побужжя та Подністров'я належали до єдиного господарсько-культурного типу мисливців на північного оленя.

Багаторічні дослідження археологічної експедиції Києво-Могилянської академії на чолі з Л. Л. Залізняка численних палеолітичних стоянок на р. Велика Вись у Центральній Україні суттєво розширили територію українського гравету. Зокрема, протягом 2006–2017 рр. поблизу м. Новомиргород у Середньому Подніпров'ї досліджено кілька стоянок із класичним граветським крем'яним інвентарем: Троянове IVA, IVB, Троянове V, Озерове, Андріївка IX, Рубаний міст, Лікареве). Крем'яним комплексам стоянок властиві значні розміри артефактів. Домінують великі призматичні нуклеуси (рис. 6: 20–21), великі, широкі (до 3–4 см) і масивні пластини з характерною для граветської технології «губкою» над відбивним горбком з черевця, яка свідчить про застосування м'якого відбійника при отриманні пластинчастих заготовок. Виготовлені на довгих, масивних пластинах різці (рис. 6: 1–16), переважно серединних та кутових типів кількісно значно переважають скребачки — кінцеві, на великих пластинах (рис. 6: 17–19). Мікроліти, на жаль, нечисленні, представлені уламками пластинок та граветських вістер з обрубаним крутою, зустрічною ретушню довгим краєм (Залізняк та ін. 2013, с. 106–193) (рис. 6: 1–9).

Прикметною особливістю комплексів типу Троянове IV Центральної України є повна відсутність деяких класичних граветських форм, поширених у переважній більшості граветських індустрій Європи, зокрема й на її сході. Маються на увазі листоподібні вістря павлівського типу на великих пластинах з ретушованими краями, асиметричні наконечники з виїмками. «Ніж костенківського типу» представлений єдиним екземпляром в колекції Троянове IVA (Залізняк та ін. 2013, с. 137, рис. 23: 2).

Все ж за основними показниками крем'яні комплекси зі стоянок поблизу с. Троянове, що на Правобережжі Середнього Дніпра (рис. 2),

аналогічні граветським матеріалам з нижніх 7–8 шарів Володимирівки і мають прямі паралелі в матеріалах пізнього молоддовського гравету Подністров'я. Тож маємо підстави говорити про поширення граветського населення з Середнього Подністров'я у східному напрямку через Побужжя майже до Дніпра, тобто більш ніж на 350 км на схід від Дністра (рис. 2). Типово граветський вигляд матеріалів з нижніх 7–8-го шарів Володимирівки та зі стоянок поблизу с. Троянове свідчить, що розселення граветського населення Подністров'я на схід сталося ще до початку максимального похолодання 20 тис. р. т., можливо напередодні погіршення клімату (Залізняк та ін. 2007а; 2007б; 2010; 2013, с. 186–189). Про це свідчать геологічні умови залягання культурних решток згаданих граветських стоянок околиць с. Троянове — у верхніх горизонтах бузького лесу, який відкладався від 27 до 20 тис. р. т., тобто до закінчення максимального похолодання. До таких висновків дійшла відомий палеограф Ж. М. Матвіїшина, яка неодноразово з колегами вивчала геологію згаданих стоянок (Залізняк та ін. 2013, с. 253, 266).

На користь приходу граветського населення із Середнього Подністров'я у Побужжя і далі на схід, на Правобережжя Дніпра (стоянки поблизу с. Троянове) ще до максимуму похолодання свідчить дата VI шару Володимирівки — $20,050 \pm 210$ р. т. Ki-11680 (Djindjian, Yakovlieva 2021, с. 123). Зазначений VI шар стоянки, дата якого припадає на максимум похолодання, перекривав нижні VII та VIII шари Володимирівки з типово граветським інвентарем молоддовського типу. Тож нижні граветські шари пам'ятки датуються часом, що передував максимуму похолодання.

Таким чином, дослідженнями граветських стоянок поблизу с. Троянове на Новомиргородщині встановлено факт просування носіїв молоддовського гравету далеко на схід майже до Дніпра ще до максимального похолодання 20 тис. р. т. (Залізняк та ін. 2007а, 2007б, 2010, 2013, с. 186–189). Саме ці граветські мігранти з Дністра на схід до Дніпра могли стати генетичним підґрунтям межирицької версії епігравету Середнього Подніпров'я (рис. 2).

В. П. Чабай, проаналізувавши півтори сотні відомих радіовуглецевих дат палеолітичних стоянок півночі України, дійшов висновку про депопуляцію Середнього Подніпров'я

внаслідок різкого падіння температур у проміжок часу 25–20 тис. р. т. Похолодання змусило відійти людність різних груп східного гравету на південь. Однак із початком потепління 19 тис. р. т. відбулася реколонізація, тобто повторне заселення знелюдненого на 5 000 р. унаслідок максимуму похолодання Середнього Подніпров'я. На думку В. П. Чабая та його співавторів, «відправним пунктом епіграветської реколонізації Волині був Пруто-Дністровський регіон», граветське населення якого не полишало батьківщину і під час максимуму похолодання (Чабай та ін. 2020, с. 23; eds. Chabai, Maier 2025). На основі граветських традицій Середнього Подністров'я, а точніше, на базі епігравету верхніх шарів Косоуц, за В. П. Чабая, формувалася мізинська індустрія, носії якої з початку потепління 19 тис. р. т. просуваються на північ до Волині (Бармаки). Пізніше епіграветські мігранти з Подністров'я через Волинь рухалися на схід, заселяючи безлюдні території Середнього Дніпра та Подесення (Мізин). Так у Середньому Подніпров'ї після холодного максимуму близько 18 тис. р. т. з'явилися епіграветські мисливці на мамонтів, батьківщиною яких було Подністров'я та Прикарпаття. Вони поширили тут мізинську та овруцьку індустрію епігравету. Якщо перша, як зазначалося раніше, походить від епіграветських мисливців на оленів Косоуц (Чабай та ін. 2020, с. 23), то другу Д. Ю. Нужний пов'язав із ранньоепіграветським комплексом Жидачів із Прикарпаття (Нужний 2015, с. 125–133).

Звичайно, така складна й масштабна панорама спочатку депопуляції, а згодом реколонізації Північної України епіграветськими мисливцями на мамонтів після максимуму похолодання ще потребує допрацювання й деталізації.

Досліджуючи витоки епігравету України, варто зважати, що його європейські аналоги (різновиди мадлену Західної та Центральної Європи, епігравет Італії та Карпатського басейну) більшість дослідників виводять із класичного гравету. Останній фактично був не лише хронологічним, а й типологічним та генетичним попередником свого молодшого, здрібнілого і спрощеного нащадка — епігравету. Зокрема, в Подністров'ї граветська культурна традиція, судячи з матеріалів багатшарових стоянок Молодове I, V, Косоуц, розвивалася з 30 тис. р. т. до 12 тис. р. т., тобто протягом майже двадцяти тисяч років, безпосередньо трансформувалися 19 тис. р. т. в епіграветську.

Тобто відома пізньомолодовська культура чи стадія розвитку пізнього палеоліту Подністров'я О. П. Черниша, по суті, була пізньою епіграветською фазою розвитку граветських традицій у Подністров'ї (Залізняк 2000, с. 5).

Якщо епігравет Подністров'я виріс на власній генетичній основі гравету молодовської культури, то генеза епігравету степового Надчорномор'я та Надазов'я була складнішою. Наявність у ранніх епіграветських комплексах степової України (Амвросіївка, Анетівка II, Велика Акаража) окремих епіоріньякських елементів (мікрівкладні «дюфур», нуклеуси типу «карене», високі нуклеоподібні скребачки «карене», багатофасеткові серединні різці) вказує на участь у становленні епігравету степового півдня носіїв епіоріньякських традицій (Рашків VII, Гордашівка, Анетівка I, Сагайдак I, Муралівка, Золотівка тощо).

Узгодити між собою різні варіанти генези епігравету могла б версія його формування, яку автор цих рядків розробляє вже майже чверть століття (Залізняк 2000, с. 5; 2005, с. 36; 2010, с. 11; 2012, с. 91, 92; 2017, с. 4; 2021, с. 8–9; Залізняк та ін. 2013, с. 187–189; Zaliznyak 2020, р. 57–61 та ін.).

Здається не випадковим, що поява та масове поширення епіграветських пам'яток у південній смузі Європи збігається з максимальним похолоданням близько 20 тис. р. т. Напередодні останнього на півночі України та прилеглих із північного сходу територіях були поширені різновиди гравету, а саме класичний гравет (молодовська культура, Троянове IV, нижні шари Володимирівки); пам'ятки пушкарівського типу (Пушкарі I, Клоси); Радомишль I; східний гравет (Бердиж, Авдєєво, Костенки, Гагаріно, Зарайськ). У цей же час на півдні України мешкали носії епіоріньякських традицій (Рашків VII, Анетівка I, Гордашівка, Сагайдак, Муралівка, Золотівка).

Із початком максимального похолодання 20 тис. р. т. збігається зникнення як граветських, так і епіоріньякських пам'яток, зате на півдні в Надчорномор'ї з'являються перші епіграветські стоянки. Найдавніші з них датуються 19 тис. р. т. (Амвросіївка, Акаража, Анетівка II) і мають крем'яний інвентар, що містить вироби як граветських (мікрограветські вістря з прямою спинкою), так і епіоріньякських (мікроплатівки Дюфур, окремі нуклеуси Карене, багатофасеткові різці) типів. Схоже, внаслідок різкого похолодання носії граветських традицій відійшли на південь, де в

процесі контактів із місцевим епіоріньякським населенням Надчорномор'я започаткували епігравет амвросіївського типу.

Таким чином, сучасний стан джерел дозволяє реконструювати загальну схему генези епігравету України. Максимальне похолодання близько 20 тис. р. т. змусило граветських мисливців Північної України, що полишили стоянки Радомишль I, Пушкарі I, Ключи, Бердиж тощо, відійти далеко на південь. Мабуть, те саме сталося і з носіями східного гравету (вілендорфсько-костенківської культури) басейнів Верхньої Десни, Оки, Дону. Матеріали стоянки Ями на Сіверському Дінці, за О. О. Кротовою (2013, с. 197), мають паралелі в східнограветському комплексі Гагаріно з Верхньої Десни. Тож стоянка Ями демонструє просування східнограветського населення з півночі на південь, у степи Східної України.

В азово-чорноморських степах граветські мігранти з півночі зустрілися з епіоріньякським населенням, що полишило згадані стоянки Рашків VII, Гордашівка, Анетівка I, Сагайдак, Золотівка, Муралівка. Наслідком синтезу двох зазначених культурних традицій стало народження раннього, датованого 19–18 тис. р. т. епігравету Надчорномор'я (Амвросіївка, Анетівка II, Велика Аккаржа) із граветськими та епіоріньякськими формами в крем'яному інвентарі і перш за все в комплексі мікролітів.

З початком потепління близько 18 тис. р. т. спорожнілу внаслідок максимального похолодання північ України заселила згадана епіграветська людність із Надчорномор'я та Надазов'я. Схоже, з Подністров'я на північний схід у Середнє Подніпров'я також рушили нащадки гравету Дністра та Пруту, де історичний процес не переривався під час максимального похолодання. Наслідком переселення носіїв молодовських традицій Середнього Подністров'я на схід стало формування граветських пам'яток типу Троянове III в Центральній Україні. Тобто реколонізація спорожнілої через максимальне похолодання півночі України відбувалася близько 18 тис. р. т. двома потоками раннього епіграветського населення: з півдня рухались носії амвросіївської індустрії, а із заходу, з Подністров'я, пізньомолодовської (рис. 2).

Процеси, подібні до тих, що відбувалися на території України під час максимуму похолодання 20 тис. р. т., протікали по всьому півдню Європи. Граветські мисливці прильодовикової смуги,

рятуючись від холодів, відійшли на південь континенту, на Піренейський, Апеннінський, Балканський півострови, а також у передгір'я гірських систем півдня Європи (Піреней, Альпи, Карпати). Саме тут в умовах контактів носіїв північних граветських традицій із місцевим населенням 19–18 тис. р. т. формувалися різні варіанти епігравету Європи. З потеплінням клімату 18 тис. р. т. епіграветські мисливці рушили на північ, у безлюдну на той час прильодовикову смугу Європи, започаткувавши локальні варіанти європейського мадлену та епігравету 18–12 тис. р. т., своєрідним східним відповідником яких є український епігравет (Залізняк 2000, с. 5; 2005, с. 36; 2010, с. 11; 2012, с. 91, 92; 2017, с. 4; 2021, с. 8, 9; Залізняк та ін. 2013, с. 187–189; Zaliznyak 2020, р. 57–61 та ін.).

Судячи з радіокарбонів дат деяких українських стоянок, а також найпізніших мадленських пам'яток Центральної та Західної Європи, епігравет в Європі проіснував до початку алердського потепління 12 тис. р. т. До найпізніших епіграветських пам'яток України, на думку автора, належить група своєрідних стоянок Овруцького кряжу (Довгиничі, Збраньки, Шоломки, Желонь, Келембет, Косулі), які датуються першою половиною фінального палеоліту і, можливо, жили до 12 тис. р. т.

Як зазначалося, останніми роками питання формування епігравету України розробляє В. П. Чабай зі співавторами (Чабай та ін. 2020; eds. Chabai, Maier 2025). Вони вважають, що внаслідок різкого похолодання 20 тис. р. т. Північ України (Волинь, Середнє Подніпров'я, Подесення) зазнали депопуляції. Однак у басейні Дністра розвиток граветських традицій продовжився. В. П. Чабай вважає, що саме тут зародилася мізинська індустрія, коріння якої сягає верхніх 1–3 епіграветських шарів стоянки Косоуци на Дністрі. З початком потепління 19 тис. р. т. носії епіграветських традицій просунулися з Подністров'я спочатку на північ, на Волинь (Бармаки), а потім на схід, на Десну (Мізин). Тож, на думку В. П. Чабая, саме Подністров'я було батьківщиною епігравету півночі України, звідки його носії поширилися на інші території регіону, зокрема на схід у Середнє Подніпров'я (Чабай та ін. 2020, с. 23).

Щодо епігравету степового півдня України то, на нашу думку, як вже зазначалося, він також постав під час максимуму похолодання внаслідок синтезу епіоріньякських традицій місцевого населення (Рашків VII, Анетівка I,

Сагайдак I, Гордашівка, Муралівка, Золотівка) з прибулими із півночі носіями граветських традицій (Пушкарі I, Радомишль, Східний гравет). Унаслідок такого синтезу на степовому півдні 19 тис. р. т. постали ранні епіграветські пам'ятки типу Амвросіївка. З початком потепління 18 тис. р. т. це населення розселилося на північ і разом з епіграветськими мігрантами із Середнього Подністров'я брало участь у реколонізації півночі України (рис. 2).

На нашу думку, маркерні для мізинської індустрії мікровістря з прямою, круторетушованою спинкою та підправленою ретушшою базовою частиною (рис. 4: 1–18) нагадують аналогічні, хоча й дещо менші вістря раннього епігравету амвросіївського типу Надазов'я та Надчорномор'я (рис. 4: 19–45). Та й відсутність в Амвросіївці, як і в Мізині та Бармаках, знакових для мікронаборів епіграветських пам'яток прямокутників, нам здається теж не випадковою.

Зате мікролітичні прямокутники та ланцети добре представлені в межирицькій індустрії Середнього Подніпров'я (рис. 3: 1–18), що ріднить останню з пізньомолодовським епіграветом Дністра (рис. 3: 19–37). Тож у ході реколонізації півночі України внаслідок потепління близько 18 тис. р. т. носії амвросіївської індустрії епігравету започаткували мізинський тип епігравету, а пізньомолодовські мігранти просунулися із Середнього Дністра на північний схід у Середнє Подніпров'я через Побужжя, де брали участь у формуванні межирицької версії епігравету пізнього льодовиків'я.

Таким чином, на сьогодні маємо дві версії реколонізації півночі України після максимального похолодання 20 тис. р. т. Першу пропонує В. П. Чабай та його співавтори (Чабай та ін. 2020, с. 123), за якою головним донором реколонізації Півночі України був Пруто-Дністровський регіон. Звідси з початком потепління після максимальних холодів 20 тис. р. т. носії епіграветських традицій верхніх шарів Косоуц рушили на північ на Волинь, де постала стоянка мізинської індустрії Бармаки, людність якої просунулася далеко на схід на Десну, що фіксують матеріали стоянки Мізин (Чабай та ін. 2020, с. 123).

Автор цих рядків пропонує іншу, дещо відмінну схему реколонізації півночі України 19–18 тис. р. т., яка відбувалася двома потоками: з Азово-Чорноморських степів на північ та з

Середнього Подністров'я на схід (рис. 2). У першому випадку мігрували на північ носії раннього епігравету амвросіївського типу, у другому — із Подністров'я на схід рухалися у Середнє Подніпров'я людність пізньомолодовського епігравету, виразні сліди якого маємо в нижніх 8–7 шарах Володимирівки басейну Південного Бугу та в комплексах групи граветських пам'яток с. Троянове на Правобережжі Середнього Дніпра. Виразні паралелі між комплексом мікролітів Мізина та Бармаків із мікролітами пам'яток типу Амвросіївка дають підстави вважати останніх прашурами мізинської індустрії. Відповідно, паралелі між мікролітами пам'яток типу Межиричя Середнього Подніпров'я та пізньомолодовської індустрії Середнього Подністров'я, а також нижніх шарів Володимирівки і троянівського куща стоянок Подніпров'я є достатньою підставою припускати генетичний зв'язок межирицьких стоянок із пізньомолодовськими.

Звичайно, всі ці культурно-генетичні побудови не є істиною в останній інстанції і з часом, із появою нових фактів та аргументів неминуче будуть змінюватися, а концепції корегуватися.

Підсумовуючи, зазначимо, що епігравет України був органічною складовою європейського епігравету і дожив до середини фінального палеоліту, тобто приблизно до 12 тис. р. т. У середині фінального палеоліту носії епіграветських традицій трансформувалися в осокорівську та шанкобинську культури (рис. 7) лісостепів та степів України, а також гірського Криму. На зазначених територіях ці поступіграветські культурні традиції розвивалися в другій половині фінального палеоліту (Осокорівка, Шан-Коба, Білолісся), тобто у 13–11 тис. р. т. В останні два тисячоліття льодовикової доби (алеред, дріас III — 12–10 тис. р. т.) Поліську низовину заселили із Західної Балтії мисливці на північного оленя культур Лінгбі, Красносілля, Свідер (рис. 7) (Зализняк 1989, с. 12–20, 77, 164; Зализняк 1995; 1998, с. 133–138; 1999, с. 211–216; 2015).

Таким чином, епігравет України перспективна, але мало вивчена проблематика, яка потребує зусиль нового покоління вчених, яким слід кооперувати свої дослідження епігравету України з археологами країн Європи.

Дата надходження: 23.02.2025

Дата прийняття до друку: 04.04.2026

Дата публікації: 23.09.2026

Амирханов, Х. А. (ред.). 1998. *Восточный граветт*. Москва: Научный мир.

Борзьяк, И. А., Давид, А. П. 1986. Позднепалеолитическая стоянка Косоуцы. В: Адамченко, М. О. (ред.). *Антропоген и палеолит Молдавского Приднестровья*. Кишинев: Штиинца, с. 130-141.

Борзьяк, И. А., Коваленко, С. И. 1987. Новые данные о позднем палеолите Нижнего Поднестровья. В: Борзьяк, И. А. (ред.). *Молдавское Поднестровье в первобытную эпоху*. Кишинев: Штиинца, с. 16-41.

Борзьяк, И. А., Кулаковська, Л. В. 1998. Гравет Поздністр'я: загальний огляд. *Археологія*, 4, с. 55-64.

Васильев, П. М. 2020. *Пам'ятки пушкарівського типу у верхньому палеоліті північної України*. Автореферат дисертації к. і. н. Інститут археології НАН України.

Гладких, М. И. 1975. Прикарпатская зона хозяйственно-культурного типа охотников и собирателей позднего палеолита. В: Баран, В. Д. (ред.). *Новейшие открытия советских археологов, 1. Тезисы докладов конференции*. Киев: ИА АН УССР, с. 56-57.

Гладких, М. И., Люрін, І. Б. 1974. Дослідження Довгиницького палеолітичного місцезнаходження 1971 р. на Житомирщині. *Археологія*, 14, с. 15-21.

Горелик, О. Ф. 2000. Проблема формування епіграветту Дніпро-Донського межиріччя. *Археологія*, 2, с. 20-29.

Горелик, А. Ф. 2001. Памятники Роголицко-Передельского района. *Проблемы финального палеолита Юго-Восточной Украины*. Киев; Луганск: Издательство РИО ЛИВД.

Грехова, Л. В. 1971. Кремневый комплекс стоянки Тимоновка 2 и однотипные памятники Деснинского бассейна. В: Орешников, С. М. (ред.). *История и культура Восточной Европы по археологическим данным*. Москва: Советская Россия, с. 3-22.

Гурина, Н. Н. (ред.). 1966. У истоков древних культур. Эпоха мезолита. *Материалы и исследования по археологии СССР*, 126. Москва; Ленинград: Наука.

Зализняк, Л. Л. 1984. *Мезолит Юго-Восточного Полесья*. Киев: Наукова думка.

Зализняк, Л. Л. 1989. *Охотники на северного оленя Украинского Полесья в эпоху финального палеолита*. Киев: Наукова думка.

Зализняк, Л. Л. 1995. Фінальний палеоліт України. *Археологія*, 1, с. 3-12.

Зализняк, Л. Л. 1998. *Передісторія України X-V тис. до н.е.* Київ: Інститут українознавства Київського національного університету ім. Тараса Шевченка.

Зализняк, Л. Л. 1999. *Фінальний палеоліт північного заходу Східної Європи*. Київ: Національний університет «Києво-Могилянська академія».

Зализняк, Л. Л. 2000. Етнокультурні процеси у пізньому палеоліті та проблема епіграветту. *Археологія*, 2, с. 4-11.

Зализняк, Л. Л. 2004. «Передісторія України...» Десять років по тому. *Кам'яна доба України*, 5, с. 121-131.

Зализняк, Л. Л. 2005. *Фінальний палеоліт і мезоліт континентальної України*. Кам'яна доба України, 8. Київ: Шлях.

Зализняк, Л. Л. 2010. Періодизація та культурна диференціація верхнього палеоліту України. *Археологія*, 4, с. 4-13.

Зализняк, Л. Л. 2012. *Стародавня історія України*. Київ: Темпора.

Зализняк, Л. Л. 2015. Фінальний палеоліт — доба кардинальних змін. *Археологія*, 2, с. 3-18.

Зализняк, Л. Л. 2017. Овруцький варіант епігравету Східної Європи. *Археологія*, 1, с. 3-16. <https://doi.org/10.15407/archaeologyua2017.01.003>

Зализняк, Л. Л. 2020. Від пізніх неандертальців до ранніх індоевропейців. *Кам'яна доба України*, 19. Київ: Видавець Олег Філюк.

Зализняк, Л. Л. 2021. Фінальний палеоліт Житомирського Полісся. *Археологія*, 3, с. 5-27. <https://doi.org/10.15407/archeologia2021.03.005>

Зализняк, Л., Ветров, Д., Хоптинєць, І. 2010. Дослідження граветської стоянки Троянове 4 у 2008, 2009 роках. *Кам'яна доба України*, 13, с. 85-95.

Зализняк, Л., Степанчук, В., Ветров, Д., Товкайло, М., Озеров, П. 2007а. Гравет Центральної України та його історичні долі. *Археологія*, 2, с. 3-9.

Зализняк, Л., Степанчук, В., Ветров, Д., Товкайло, М., Озеров, П. 2007б. Граветська стоянка Троянове 4 під Новомиргородом. *Кам'яна доба України*, 10, с. 102-125.

Зализняк, Л. Л., Степанчук, В. М., Кухарчук, Ю. В., Товкайло, М. Т., Матвіїшина, Ж. М., Манько, В. О., Ветров, Д. О., Беленко, М. М., Озеров, П. І., Хоптинєць, І. М., Нездолій, О. І., Дорошків, С. П., Сорокун, А. А., Шевченко, Т. О. 2013. *Найдавніше минуле Новомиргородщини*. Кам'яна доба України, 15. Київ: Шлях.

Иванова, И. К. 1987. Палеогеография и палеоэкология среды обитания людей каменного века на Среднем Днестре. Стоянка Молодово V. В: Иванова, И. К., Цейтлин, С. М. (ред.). *Многослойная палеолитическая стоянка Молодово V. Люди каменного века и окружающая среда*. Москва: Наука, с. 94-123.

Ковалевская, В. Ю., Погожев, И. Б., Погожева, А. П. 1970. Количественный метод оценки степени близости памятников по процентному содержанию массового материала. *Советская археология*, 3, с. 26-40.

Коваленко, С. И., Кетрару, Н. А. 1999. Некоторые особенности развития верхнепалеолитических индустрий в Днестровской зоне Молдавии. *Stratum plus*, 1, с. 83-120.

Кротова, А. А. 1986. Культурно-хронологическое членение позднепалеолитических памятников Юго-Востока Украины. В: Телегин, Д. Я. (ред.). *Памятники каменного века Левобережной Украины*. Киев: Наукова думка, с. 6-64.

Кротова, О. О. 2000. Граветтоїдні комплекси Північного Причорномор'я. *Археологія*, 2, с. 30-37.

Кротова, О. О. 2013. *Пізнюпалеолітичні мисливці азово-чорноморських степів*. Київ: Видавець Олег Філюк.

Левицький, І. Ф. 1930. Довгиницька палеолітична стація. В: Рудинський, М. Я. (ред.). *Антропологія*, III. Київ: Всеукраїнська академія наук, с. 153-160.

Лисицын, А. А. 1999. Епіграветт или постграветт. *Stratum plus*, 1, с. 118-120.

Нужный, Д. Ю. 1988. *Геометрические орудия мезолитических культур юго-запада Европейской части СССР*. Автореф. канд. дис. Інститут археології АН УССР.

Нужный, Д. Ю. 1992. *Розвиток мікролітичної техніки в кам'яному віці*. Київ: Наукова думка.

Нужный, Д. Ю. 1997. Проблема сезонної адаптації фінальнопалеолітичних мисливців на мамонтів Середнього Подніпров'я і нові епіграветські пам'ятки у басейні Трубежу. *Археологія*, 2, с. 3-23.

Нужный, Д. Ю. 1998. Нові дані про пізній палеоліт Овруцького кряжу. В: Дудкін, В. П. (ред.). *Археометрія та охорона історико-культурної спадщини*, 2. Київ: НДІ пам'яткоохоронних досліджень, с. 72-80.

Нужный, Д. Ю. 2000. Епіграветські пам'ятки Овруцького кряжу. *Археологія*, 2, с. 37-56.

Нужный, Д. Ю. 2002. Верхньопалеолітичні пам'ятки типу Межиріч та їхнє місце серед епіграветських комплексів Середнього Дніпра. *Кам'яна доба України*, 1, с. 57-81.

Нужный, Д. Ю. 2003. Верхні шари палеолітичної стоянки Молодове V та деякі проблеми їх культурно-хронологічної інтерпретації. *Vita Antiqua*, 5-6, с. 20-38.

Нужный, Д. Ю. 2008. *Розвиток мікролітичної техніки в кам'яному віці (удосконалення зброї первісних мисливців)*. Київ: КНТ.

Нужный, Д. Ю. 2015. *Верхній палеоліт Західної і Північної України (техніко-типологічна варіабельність та періодизація)*. Київ: Видавець Олег Філюк.

Нужный, Д. Ю., Пясецький, В. К. 2003. Крем'яний комплекс верхньопалеолітичної стоянки Бармаки на Рівненщині

та проблема існування пам'яток мізинської індустрії на Волинській височині. *Кам'яна доба України*, 2, с. 58-74.

Нужний, Д. Ю., Кротова, О. О. 2007. Мисливська металеві зброя Амвросіївського кістковища. *Кам'яна доба України*, 10, с. 92-101.

Оленковський, Н. П. 1991. *Поздний палеолит и мезолит Нижнего Днепра*. Херсон: Ред.-изд. отдел управления по печати.

Оленковський, Н. П. 2008. *Епиграветт Восточной Европы (культурно-исторический аспект)*. Херсон: Наддніпрянська правда.

Оленковський, М. П. 2000. Граветтський шлях розвитку у пізньому палеоліті. *Археологія*, 2, с. 57-64.

Оленковський, М. П. 2001. Північноприазовська пізньопалеолітична культура. *Археологія*, 3, с. 3-16.

Сапожников, И. В. 2003. Большая Аккара: хозяйство и культура позднего палеолита Степной Украины. *Кам'яна доба України*, 3. Київ: Шлях.

Сапожнікова, Г. В. 2003. Функціональне призначення Амвросіївського кістковища (за результатами трасологічних досліджень кам'яних знарядь). *Кам'яна доба України*, 2, с. 82-86.

Ситник, О., Цирек, К., Коропецький, Р., Вжесінська, А. 2005. Граветська пам'ятка Галич І. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*, 9, с. 32-89.

Смольянинова, С. П. 1990. *Палеолит и мезолит степного Побужья*. Киев: Наукова думка.

Смольянинова, С. П. 2000. Про фрагментацію пластин на пізньопалеолітичній стоянці Івашків VI. *Археологія*, 2, с. 84-90.

Сніжко, І. А. 2000. Утилізація здобичі граветтськими мисливцями Північного Причорномор'я. *Археологія*, 2, с. 65-71.

Станко, В. Н. 1982. Мирное. *Проблема мезолита степей Северного Причерноморья*. Київ: Наукова думка.

Станко, В. Н., Григорьева, Г. В., Швайко, Т. Н. 1989. *Позднепалеолитическое поселение Анетовка II*. Київ: Наукова думка.

Телегин, Д. Я. 1980. Палеолитическая стоянка Збраньки на Житомирщині. *Советская археология*, 1, с. 248-251.

Формозов, А. А. 1959. *Этнокультурные области на территории Европейской части СССР в каменном веке*. Москва: Издательство АН СССР.

Чабай, В. П., Ступак, Д. В., Весельський, В. П., Дудник, Д. В. 2020. Культурно-хронологічна варіабельність епігравету Середнього Подніпров'я.

Археологія, 2, с. 5-31. <https://doi.org/10.15407/archaeologua2020.02.005>

Чабай, В. П., Васильєв, П. М. 2021. Культурно-хронологічні особливості еволюції палеоліту Середнього Подніпров'я. *Кам'яна доба України*, 21, с. 77-114.

Черниш, О. П. 1953. *Володимирська палеолітична стоянка*. Київ: Видавництво АН УРСР.

Черныш, А. П. 1973. *Палеолит и мезолит Поднестровья*. Москва: Наука.

Черниш, О. П. 1975. *Стародавнє населення Подністров'я в добу мезоліту*. Київ: Наукова думка.

Черниш, А. П. 1987. Эталонная многослойная стоянка Молодове V. *Археология*. В: Иванова, И. К., Цейтлин, С. М. (ред.). *Многослойная палеолитическая стоянка Молодове V. Люди каменного века и окружающая среда*. Москва: Наука, с. 7-93.

Шовкопляс, И. Г. 1965. *Мезинская стоянка*. Киев: Наукова думка.

Яневич, О. О. 2000. Буран-Кайська культура граветту Криму. *Археологія*, 2, с. 11-19.

Яковлева, Л. А. 2000. Поселення з житлами із кісток мамонта Дніпровського басейну. *Археологія*, 2, с. 72-83.

Chabai, V., Maier, A. (eds.). 2025. *Barmaky: Epigravettian in Volhynia*. Cologne: University of Cologne. <http://doi.org/10.18716/kups/78608>

Djindjian, F., Yakovlieva, L. 2021. Epigravettian in Central and Eastern Europe: An Essay of Synthesis. *Кам'яна доба України*, 21, с. 115-132.

Djindjian, F., Kozlovsky, J., Otte, M. 1999. *Le paleolithique superieur en Europe*. Paris: Armand Colin.

Haesaerts, P., Borziak, I., Chirica, V., Damblon, F., Koulakovska, L., Van der Plicht, J. 2003. The East Carpatian Loess Record: A Reference for the Middle and Late Pleniglacial Stratigraphy in Central Europe. *Quaternaire*, 14, 3, p. 163-188.

Kozlovsky, J. 1986. The Gravettian in Central and Eastern Europe. *Advances in World Archaeology*, 5, p. 131-200.

Noiret, P. 2009. *Le Paléolithique supérieur de Moldavie*. Liège, ERAUL, 121, p. 249-274

Jakovleva, L. 1998. Les datations C14 sur les habitats de la Grande plaine Russe orientale. *Actes du colloque "C14 Archeologie"*, p. 123-131.

Zaliznyak, L. 2020. *Upper Paleolithic and Mesolithic of Ukraine*. Кам'яна доба України, 20. Київ: ТОВ «Центр учбової літератури».

Leonid L. Zalizniak

D.Sc., Professor, Head of the Stone Age Archaeology Department, the Institute of Archaeology, the National Academy of Sciences of Ukraine, ORCID: 0000-0001-8924-8122, zaliznyakl@ukr.net

ORIGIN AND CULTURAL DIFFERENTIATION OF THE EPIGRAVETTIAN IN UKRAINE

The epigravettian is a cultural tradition of the Final Upper Palaeolithic in Europe, characterised by the widespread use of inserts in slotted points in the form of backed flint micropoints and microblades. The other flint items make an impression of a simplified, unified set of tools consisting of prismatic cores, small end scrapers and side retouched burins on the blades. These standardised flint implements were distributed over vast areas from the Atlantic coast of Europe to the Black Sea coast and the Don River between 18,000 and 12,000 BP.

In the Epigravettian of Northern Ukraine, Mezhyrich, Mizyn, Late Molodove, Ovruch, Yudinove industries (or types of monuments) are distinguished based on the specific characteristics of their microlithic assemblages. In the steppes of southern Ukraine, the Black Sea variant of the early Epigravettian represented by the Amvrosiivka type (19,000–18,000 BP) has been distinguished. Its inventory demonstrates a synthesis of Gravettian and Epiaurignacian traditions.

The maximum cooling around 20,000 BP caused the migration of Gravettian population from the north of Ukraine to the south, where the Epigravettian industries of the region subsequently developed. With the warming around 18,000 BP, populations associated with the Epigravettian industries of southern Ukraine and the Dnister River region took part in the recolonisation of the northern territories.

The populations associated with the Amvrosiivka-type Epigravettian of southern Ukraine around 18,000 BP participated in the recolonisation of the northern part of the region, where the Mizyn-type Epigravettian emerged. At the same time, the Late Molodove population from the Dnister River became the source population for the development of the Mezhyrich Epigravettian in the Middle Dnipro region. That is, the recolonisation of the North of Ukraine took place along two routes: from the Middle Dnister region and from the Azov-Black Sea steppes (fig. 2).

References

- Amyrkhanov, Kh. A. (ed.). 1998. *Vostochnyi gravett*. Moscow: Nauchnyi mir.
- Borziak, I. A., David, A. P. 1986. Pozdnepaleoliticheskaia stoianka Kosoutsy. In: Adamenko, M. O. (ed.). *Antropogen i paleolit Moldavskogo Pridnestrovia*. Chişinău: Shtintsa, p. 130-141.
- Borziak, I. A., Kovalenko, S. I. 1987. Nove dannye o pozdnem paleolite Nizhnego Podnestrovia. In: Borziak, I. A. (ed.). *Moldavskoe Podnestrove v pervobytniui epokhu*. Chişinău: Shtintsa, p. 16-41.
- Borziak, Y. A., Kulakovska, L. V. 1998. Gravette of the Dniester Area. *Arheologia*, 3, p. 55-64.
- Vasyliiev, P. M. 2020. *Pamiatky pushkarivskoho typu u verkhnomu paleoliti pivnichnoi Ukrainy*. Ph.D. thesis. The Institute of Archaeology, the NAS of Ukraine
- Gladkikh, M. I. 1975. Prikarpatskaia zona khoziaistvenno-kulturogo tipa okhotnikov i sobiratelei pozdnego paleolita. In: Baran, V. D. (ed.). *Noveishie otkrytiia sovetskikh arkheologov*, 1. Tezisy dokladov konferentsii. Kyiv: IA AN USSR, p. 56-57.
- Hladkykh, M. I., Liurin, I. B. 1974. Doslidzhennia Dovhynitskoho paleolitychnoho mistseznakhodzhennia 1971 r. na Zhytomyrshchyni. *Arheologia*, 14, p. 15-21.
- Horelyk, O. F. 2000. The Problem of Formation of the Epigravett of the Dnieper-Don Interfluve. *Arheologia*, 2, p. 20-29.
- Gorelik, A. F. 2001. *Pamiatniki Rogalisko-Peredelskogo raiona. Problemy finalnogo paleolita Iugo-Vostochnoi Ukrainy*. Kyiv; Luhansk: Izdatelstvo RIO LIVD.
- Grekhova, L. V. 1971. Kremnevyy kompleks stoianki Timonovka 2 i odnotipnye pamiatniki Desninskogo basseina. In: Oreshnikov, S. M. (ed.). *Istoriia i kultura Vostochnoi Evropy po arkheologicheskim dannym*. Moscow: Sovetskaia Rossiia, p. 3-22.
- Gurina, N. N. (ed.). 1966. *U istokov drevnikh kultur. Epokha mezolita*. Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR, 126. Moscow; Leningrad: Nauka.
- Zalizniak, L. L. 1984. *Mezolit Iugo-Vostochnogo Polesia*. Kyiv: Naukova dumka.
- Zalizniak, L. L. 1989. *Okhotniki na severnogo olenia Ukrainskogo Polesia v epokhu finalnogo paleolita*. Kyiv: Naukova dumka.
- Zalizniak, L. L. 1995. Final Paleolith of Ukraine. *Arheologia*, 1, p. 3-12.
- Zalizniak, L. L. 1998. *Peredistoriia Ukrainy X–V tys. do n.e*. Kyiv: Instytut ukrainoznavstva Kyivskoho natsionalnogo universytetu im. Tarasa Shevchenka.
- Zalizniak, L. L. 1999. *Finalnyi paleolit pivnichnogo zakhodu Skhidnoi Yevropy*. Kyiv: Natsionalnyi universytet “Kyievo-Mohylianska akademiia”.
- Zalizniak, L. L. 2000. Ethnocultural Processes in the Late Paleolithic Age and the Problem of Epigravett. *Arheologia*, 2, p. 4-11.
- Zalizniak, L. L. 2004. “Prehistory of Ukraine...”. Ten Years Later. *Stone Age of Ukraine*, 5, p. 121-131.
- Zalizniak, L. L. 2005. *Finalnyi paleolit i mezolit kontynentalnoi Ukrainy*. Stone Age of Ukraine, 8. Kyiv: Shliakh.
- Zalizniak, L. L. 2010. Division into Periods and Cultural Differentiation of the Upper Palaeolithic in Ukraine. *Arheologia*, 4, p. 4-13.
- Zalizniak, L. L. 2012. *Starodavnia istoriia Ukrainy*. Kyiv: Tempora.
- Zalizniak, L. L. 2015. The Final Palaeolithic Period, an Epoch of Revolutionary Changes. *Arheologia*, 2, p. 3-18.
- Zalizniak, L. L. 2017. Ovruch Version of Eastern European Epigravettian. *Arheologia*, 1, p. 3-16. <https://doi.org/10.15407/archaeologyua2017.01.003>
- Zalizniak, L. L. 2020. *Vid piznikh neandertaltsiv do rannikh indoievropeitsiv*. Stone Age of Ukraine, 19. Kyiv: Vydavets Oleh Filiuk.
- Zalizniak, L. L. 2021. Final Palaeolithic of Zhytomyr Polissia. *Arheologia*, 3, p. 5-27. <https://doi.org/10.15407/arheologia2021.03.005>
- Zalizniak, L., Vietrov, D., Khoptynets I. 2010. Investigation of Gravettian Site of Troianove 4 in Course of Years 2008–2009. *Stone Age of Ukraine*, 13, p. 121-131.
- Zalizniak, L., Stepanchuk, V., Vietrov, D., Tovkailo, M., Ozerov, P. 2007a. Gravettian Culture of Central Ukraine and its Historic Destinies. *Arheologia*, 2, p. 3-9.
- Zalizniak, L., Stepanchuk, V., Vietrov, D., Tovkailo, M., 2007b. Gravettian Site of Troianovo 4 Nearby Novomirgorod. *Stone Age of Ukraine*, 10, p. 102-125.
- Zalizniak, L. L., Stepanchuk, V. M., Kukharchuk, Yu. V., Tovkailo, M. T., Matviishyna, Zh. M., Manko, V. O., Vietrov, D. O., Belenko, M. M., Ozerov, P. I., Khoptynets, I. M., Nezdolii, O. I., Doroshkevych, S. P., Sorokun, A. A., Shevchenko, T. O. 2013. *Naidavnishe mynule Novomyrhorodshchyny*. Stone Age of Ukraine, 15. Kyiv: Shliakh.
- Ivanova, I. K. 1987. Paleogeografiia i paleoekologiia sredi obitaniia liudei kamennogo veka na Srednem Dnestre. Stoianka Molodovo V. In: Ivanova, I. K., Tseitlin, S. M. (ed.). *Mnogoslinaia paleoliticheskaia stoianka Molodovo V. Liudi kamennogo veka i okruzhaiushchaia sreda*. Moscow: Nauka, p. 94-123.
- Kovalevskaia, V. Iu., Pogozhev, I. B., Pogozheva, A. P. 1970. Kolichestvennyi metod otsenki stepeni blizosti pamiatnikov po protsentnomu sodержaniui massovogo materiala. *Sovetskaia arkheologiia*, 3, p. 26-40.
- Kovalenko, S. I., Ketaru, N. A. 1999. Nekotorye osobennosti razvitiia verkhnepaleoliticheskikh industrii v Dnestrovskoi zone Moldavii. *Stratum plus*, 1, p. 83-120.
- Krotova, A. A. 1986. Kulturno-khronologicheskoe chlenenie pozdnepaleoliticheskikh pamiatnikov Iugo-Vostoka Ukrainy. In: Telegin, D. Ia. (ed.). *Pamiatniki kamennogo veka Levoberezhnoi Ukrainy*. Kyiv: Naukova dumka, p. 6-64.
- Krotova, O. O. 2000. Gravettoide Complexes of the North Black Sea Area. *Arheologia*, 2, p. 30-37.
- Krotova, O. O. 2013. *Piznopaleolitychni myslyvtsi azovo-chornomorskykh stepiv*. Kyiv: Vydavets Oleh Filiuk.

- Levytskyi, I. F. 1930. Dovyhynetska paleolitychna statsiia. In: Rudynskyi, M. Ya. (ed.). *Antropolohiia*, III. Kyiv: Vseukrainska akademiia nauk, p. 153-160.
- Lysytsyn, A. A. 1999. Epyhravett yly posthravett. *Stratum plus*, 1, p. 118-120.
- Nuzhnyi, D. Yu. 1988. *Geometricheskie orudiia mezoliticheskikh kultur iugo-zapada Evropeiskoi chasti SSSR*. Ph.D. thesis. Institut arkeologii AN USSR.
- Nuzhnyi, D. Yu. 1992. *Rozvytok mikrolitychnoi tekhniki v kamianomu vitsi*. Kyiv: Naukova dumka.
- Nuzhnyi, D. Yu. 1997. The Problem of Seasonal Adaptation of Final Paleolithic Mammoth Hunters and New Epigravettian Sites of the Trubezh River Basin. *Arheologia*, 2, p. 3-23.
- Nuzhnyi, D. Yu. 1998. Novi dani pro piznii paleolit Ovrutskoho kiazhu. In: Dudkin, V. P. (ed.). *Arkheometriia ta okhronaistoryko-kulturnoi spadshchyny*, 2. Kyiv: NDI pamiatkookhoronnykh doslidzhen, p. 72-80.
- Nuzhnyi, D. Yu. 2000. Epigravettian Sites of Ovruch's Mountain-Ridge. *Arheologia*, 2, p. 37-56.
- Nuzhnyi, D. Yu. 2002. Upper Palaeolithic Sites of Mezhyrich Type and Their Place Among Epi-Gravettian Assemblages of the Middle Dnieper. *Stone Age of Ukraine*, 1, p. 57-81.
- Nuzhnyi, D. Yu. 2003. Verkhni shary paleolitychnoi stoianky Molodove V ta deiaiki problemy yikh kulturno-khronolohichnoi interpretatsii. *Vita Antiqua*, 5-6, p. 20-38.
- Nuzhnyi, D. Yu. 2008. *Rozvytok mikrolitychnoi tekhniki v kam'ianomu vitsi (udoskonalennia zbroi pervisnykh myshlyvtiv)*. Kyiv: KNT.
- Nuzhnyi, D. Yu. 2015. *Verkhni paleolit Zakhidnoi i Pivnichnoi Ukrainy (tekhniko-typolichna variabelnist ta periodyzatsiia)*. Kyiv: Vydavets Oleh Filiuk.
- Nuzhnyi, D. Yu., Piasetskyi, V. K. 2003. The Flintassemblage of Upper Paleolithic Site Barmaki from Rivne City Region and Problem of Existence of Mezin Type Industry on the Volynian Upland. *Stone Age of Ukraine*, 2, p. 58-74.
- Nuzhnyi, D. Yu., Krotova, O. O. 2007. Projectile Hunting Weaponry from Amvrosievka Bone Bed. *Stone Age of Ukraine*, 10, p. 92-101.
- Olenkovskii, N. P. 1991. *Pozdnii paleolit i mezolit Nizhnego Dnepra*. Kherson: Red.-izd. otdel upravleniia po pechati.
- Olenkovskii, N. P. 2008. *Epigravett Vostochnoi Evropy (kulturno-istoricheskii aspekt)*. Kherson: Naddniproanska pravda.
- Olenkovskii, M. P. 2000. The Gravettian Way of Development in the Late Paleolithic Age of Ukraine. *Arheologia*, 2, p. 57-64.
- Olenkovskii, M. P. 2001. Late Palaeolithic Culture of the Northern Azov Sea Region. *Arheologia*, 3, p. 3-16.
- Sapozhnikov, I. V. 2003. *Bolshaiia Akkarzha: khoziaistvo i kultura pozdnego paleolita Stepnoi Ukrainy*. Stone Age of Ukraine, 3. Kyiv: Shliakh.
- Sapozhnikova, H. V. 2003. Functional Purpose of Amvrosiivka Bone Concentration (After Results of Use-Wear Study of Stonetools). *Stone Age of Ukraine*, 2, p. 82-86.
- Sytnyk, O., Tsyrek, K., Koropetskyi, R., Vzhesinska, A. 2005. Hravetska pamiatka Halych I. *Materialy i doslidzhennia z arkeolohii Prykarpattia i Volyni*, 9, p. 32-89.
- Smolianinova, S. P. 1990. *Paleolit i mezolit stepnogo Pobuzhia*. Kyiv: Naukova dumka.
- Smolianinova, S. P. 2000. On the Fragmentation of Plates in the Late Paleolithic Age Ivashkovo VI. *Arheologia*, 2, p. 84-90.
- Snizhko, I. A. 2000. Utilization of Hunting Bags by Gravettian Hunters of Northern Black Sea Area. *Arheologia*, 2, p. 65-71.
- Stanko, V. N. 1982. *Mirnoe. Problema mezolita stepi Severnogo Prichernomoria*. Kyiv: Naukova dumka.
- Stanko, V. N., Grigoreva, G. V., Shvaiko, T. N. 1989. *Pozdnepaleoliticheskoe poselenie Anetovka II*. Kyiv: Naukova dumka.
- Telegin, D. Ia. 1980. Paleoliticheskaia stoianka Zbranki na Zhitomirshchine. *Sovetskaia arkeologiia*, 1, p. 248-251.
- Formozov, A. A. 1959. *Etnokulturnye oblasti na territorii Evropeiskoi chasti SSSR v kamennom veke*. Moscow: Izdatelstvo AN SSSR.
- Chabai, V. P., Stupak, D. V., Veselskyi, V. P., Dudnyk, D. V. 2020. The Cultural and Chronological Variability of the Epigravettian of the Middle Dnieper Basin. *Arheologia*, 2, p. 5-31. <https://doi.org/10.15407/archaeologyua2020.02.005>
- Chabai, V. P., Vasyliiev, P. M. 2021. The Cultural and Chronological Peculiarities of the Paleolithic Evolution at the Middle Dnipro Basin. *Stone Age of Ukraine*, 21, p. 77-114.
- Chernysh, O. P. 1953. *Volodymyrska paleolitychna stoianka*. Kyiv: Vydavnytstvo AN URSR.
- Chernysh, A. P. 1973. *Paleolit i mezolit Podnestrovia*. Moscow: Nauka.
- Chernysh, O. P. 1975. *Starodavnie naselenia Podnistrovia v dobu mezolitu*. Kyiv: Naukova dumka.
- Chernysh, A. P. 1987. Etalonnaia mnogoslonaia stoianka Molodove V. *Arkheologiia*. In: Ivanova, I. K., Tseitlin, S. M. (eds.). *Mnogoslonaia paleoliticheskaia stoianka Molodovo V. Liudi kamennogo veka i okruzhaiushchaia sreda*. Moscow: Nauka, p. 7-93.
- Shovkoplias, I. G. 1965. *Mezinskaia stoianka*. Kyiv: Naukova dumka.
- Yanevych, O. O. 2000. Buran-Kaya Culture of the Crimea's Gravett. *Arheologia*, 2, p. 11-19.
- Yakovleva, L. A. 2000. Settlements With Dwellings Made of Bones of Mammoths of the Dnieper Basin. *Arheologia*, 2, p. 72-83.
- Chabai, V., Maier, A. (eds.). 2025. *Barmaky: Epigravettian in Volhynia*. Cologne: University of Cologne. <http://doi.org/10.18716/kups/78608>
- Djindjian, F., Yakovlieva, L. 2021. Epigravettian in Central and Eastern Europe: An Essay of Synthesis. *Stone Age of Ukraine*, 21, p. 115-132.
- Djindjian, F., Kozlovsky, J., Otte, M. 1999. *Le paleolithique superieur en Europe*. Paris: Armand Colin.
- Haesaerts, P., Borziak, I., Chirica, V., Damblon, F., Koulakovska, L., Van der Plicht, J. 2003. The East Carpatian Loess Record: A Reference for the Middle and Late Pleniglacial Stratigraphy in Central Europe. *Quaternaire*, 14, 3, p. 163-188.
- Kozlovsky, J. 1986. The Gravettian in Central and Eastern Europe. *Advances in World Archaeology*, 5, p. 131-200.
- Noiret, P. 2009. *Le Paléolithique supérieur de Moldavie*. Liège, ERAUL, 121, p. 249-274.
- Jakovleva, L. 1998. Les datations C14 sur les habitats de la Grande plaine Russe orientale. *Actes du colloque "C14 Archéologie"*, p. 123-131.
- Zaliznyak, L. 2020. *Upper Paleolithic and Mesolithic of Ukraine*. Stone Age of Ukraine, 20. Kyiv: TOV "Centr uchbovoi literatury".